

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÖTEKİNİN İNŞA EDİLMESİNDE SINIRLARIN İŞLEVLERİ:
ERMENİSTAN-TÜRKİYE SINIRI

DOKTORA TEZİ
Rezzan ALAGÖZ

Anabilim Dalı: Sosyoloji

Programı: Genel Sosyoloji Ve Metodoloji

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Şükrü ASLAN

OCAK 2020

Rezzan Alagöz tarafından hazırlanan Ötekinin İnşa Edilmesinde Sınırların İşlevleri: Ermenistan-Türkiye Sınırı adlı bu tezin doktora tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Şükrü ASLAN
Tez Danışmanı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Sosyoloji (Genel Sosyoloji ve Metodoloji) Anabilim Dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Prof. Dr. Şükrü ASLAN

Üye : Prof. Dr. Mesut YEĞEN

Üye : Prof. Dr. Besime ŞEN

Üye : Doç. Dr. Yıldırım ŞENTÜRK

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Murat ARPACI

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak yazılmıştır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

Adı-Soyadı

İmzası

ÖZET

Devletler, sınırlar ve toplumlar ilişkisi geçmişte olduğu gibi bugün de Sosyal Bilimlerin ve bilhassa Sosyolojinin çok önemli tartışma/araştırma konularından birisidir. Ulus devletlerin ortaya çıkışı ve onlar arasında mutabakatla veya fiilen çizilmiş fiziki sınırların, sınırın iki yakasında yer alan insanlar, topluluklar ve kimlikler için ne anlama geldiği meselesi sadece modern zamanlardan kalan bir miras değil aynı zamanda güncel bir siyasal/toplumsal konu olup araştırılmaya değerdir. Bu anlamda sınırlarda ve sınırların iki yakasında yer alan toplulukların algı dünyasında meydana gelen değişimlerin niteliği de güncel önem taşımaktadır.

Bu çerçeveden hareketle Sosyoloji alanında yazılmış olan bu tezin temel amacı “öteki”nin yaratılmasında sınırların işlevlerinin neler olduğuna ve öteki algısının oluşumuna, halen kapalı olan Türkiye- Ermenistan sınırı üzerinden bakmaktır. Bu çalışmada “sınır”, hem her iki ülkenin sınır bölgelerinde yaşayan etnisitelerin sosyal ve kültürel/kimliksel sınırları (boundries), hem de iki ülkeyi birbirinden ayıran fiziki sınırlar olarak ele alınmıştır.

Çalışmada Ermenistan-Türkiye sınırının iki tarafında yaşayan insanların/kimliklerin (Türkiye tarafında Azeriler ve Kürtler; Ermenistan tarafında Ezidiler ve Ermeniler) birbirlerine yönelik kültürel ve sosyal algılarına, bu algıların zaman içerisinde nasıl ve hangi faktörlere göre inşa olduğuna ve dönüştüğüne ve bu süreçte Türkiye ve Ermenistan devletlerinin oynadığı role bakılmıştır. Bu bağlamda Türkiye ve Ermenistan arasında belirlenmiş fiziki sınırın 20. Yüzyılın ilk çeyreğinden bugüne kadar yüklenmiş olduğu politik/kültürel işlev ve anlamlara bakılmıştır.

2017- 2018 yıllarında Ermenistan’da Erivan şehri ile Ararat ve Armavir bölgelerine bağlı Artaşat ve Armavir şehirleri ve bu şehirlere bağlı köylerde ve Türkiye’de Iğdır şehir merkezi ile Aralık, Taşburun ve Merkez ilçelere bağlı köylerde yapılan saha çalışmalarında (Sözlü Tarih, Derinlemesine Görüşmeler, Odak Grup Görüşmeleri ve Arşiv Araştırmaları) elde edilen veri ve bulgular bu çerçevede değerlendirilmiştir. Böylece 21. Yüzyılda devletler, sınırlar ve toplumlar sorunsalına dair kapsamlı bir tartışma yapmak ve bu alanda yapılacak başka çalışmalara Türkiye Ermenistan sınırı örneği üzerinde detaylı bir veri/değerlendirme imkânı sağlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Sınır, Kimlik, Etnisite, Öteki, Türkiye, Ermenistan

ABSTRACT

The relationship between states, borders, and societies has been one of the most important discussion/research topics of social sciences, especially of sociology, for many years. The question of the emergence of nation-states and the meaning of the physical boundaries drawn by agreements or consensuses to the people, communities, and identities on both sides of the border are not only a legacy from modern times but also a current political/social issue and worth investigating. In this sense, the nature of the changes taking place on borders and in the perception world of the communities on both sides are of current importance.

The main objective of this dissertation, written in the field of sociology from this perspective, is to investigate the functions of the borders in the creation of the "other" and the perception the other through the still-closed Turkey-Armenia border. In this study, the "border" is considered as both the social and cultural/identity boundaries of ethnicities living in the border regions of both countries and the physical borders separating the two countries.

In this study, reciprocal cultural and social perceptions of people/ identities living on both sides of the border between Armenia and Turkey (Azeris and Kurds on Turkish side; Yezidis and Armenians on the Armenian side towards each other); how and according to which factors these perceptions have been constructed and transformed over time and the roles played by Turkey and Armenia in this process are examined. In this context, political/cultural functions and meanings ascribed to the physical border between Turkey and Armenia from the first quarter of the 20th century to the present have been scrutinized.

The data and findings obtained (from oral history, in-depth interviews, focus group interviews and archive researches) between 2017 and 2018 from the fieldworks in Armenia -in the city of Yerevan and Artaşat and Armavir of the Ararat and Armavir regions, and the villages of those cities- and in Turkey -in the city center of Iğdir, Aralık, Taşburun and in the villages of the central districts- were evaluated within this framework. Thus, a comprehensive discussion on the questions of the states, borders, and communities in the 21st Century is conducted and, through the example of Turkey-Armenia border, detailed data/assessment opportunities are provided for further studies to be undertaken in this field.

Keywords: Border, Identity, Ethnicity, Other, Turkey, Armenia

ÖNSÖZ

Öncelikle tezimin her aşamasında bana paha biçilmez desteklerini sunan çok kıymetli tez danışmanım Prof. Dr. Şükrü Aslan'a emeği ve katkılarından dolayı en derin şükranlarımı sunmak istiyorum. Yine tez aşamasında görüş ve önerileriyle çalışmamın zenginleşmesinde katkılarını sağlayan ve tez jürisinde yer alan değerli Prof. Dr. Mesut Yeğen'e ve Doç. Dr. Yıldırım Şentürk'e ayrıca teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

Tüm hayatım boyunca beni her konuda destekleyen sevgili annem Gülşen Şark'a, sevgili abilerim İzzet Alagöz'e ve Abdullah Alagöz'e ve aynı zamanda hayatıma kattıkları güzelliklerden dolayı bütün aile bireylerime minnettarlığımı borç bilirim.

Araştırmamın iki ülkeyi ve birçok şehri kapsayan saha çalışması, benimle bilgisini paylaştıran ve bana desteğini sunan insanların varlıkları ile mümkün oldu.

Türkiye'deki saha çalışması sürecinde elindeki tüm kaynakları benim için seferber eden ve kıymetli kitaplarını benimle paylaşan Hasan Alagöz'e, manevi desteğini bana koşulsuz sunan Berivan Alagöz'e, Dilek Korkmaz'a, Ahmet Güneş'e ve Kasım Alagöz'e teşekkürlerimi borç bilirim.

Ermenistan saha çalışması sürecinde Ermenistan'a adaptasyonumu kolaylaştıran Armeni Nikoghosyan'a, bunun yanı sıra bu süreçte bana zaman ayırarak benimle değerli bilgilerini paylaşan Hranush Kharatyan'a, Sashik Sultanyan'a, Susanna Matinyan'a, Lilit Grigoryan'a ve İsmail Şek'e teşekkürlerimi borç bilirim. Yine saha çalışmamın tüm çevirilerini yapan sevgili Sona Manukyan'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Ermenistan sahası boyunca bana evlerinin kapısını açan sevgili Mariam Ohanyan'a ve Irina Galstyan'a aile sıcaklığında bir ortam sunarak beni evimde hissettirdikleri için minnettarım. Ermenistan saha çalışmasını mümkün kılan ve araştırma desteğini sunan Hrant Dink Vakfı'na ayrıca teşekkür ederim.

Doktora eğitimim boyunca yanımda olan ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili dostlarım Fatma Erkek'e, Seda Gönül'e ve Sevoşcan'a çok teşekkür ederim.

Son olarak uzun bir döneme yayılan araştırma esnasında hayatıma değen, hayatımı kolaylaştıran ve bana farklı bakış açıları sunan adını anmadığım herkese teşekkürlerimi borç bilirim.

ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	v
ÇİZELGE LİSTESİ	vii
SEMBOL VE KISALTMALAR	viii
1.BÖLÜM: GİRİŞ	1
2.BÖLÜM: TARİHSEL VE MODERN BİR OLGU OLARAK SINIR	18
2.1 Tarihsel Bir Olgu Olarak "Sınır"	18
2.2 Modern Zamanlar ve Yeni Sınırlar	22
2.3 Milliyetçilik ve Ulus Devletin İnşa Ettiği Katı Sınırlar	26
2.4 Küresel Dünyada Kapanan ve Açılan Sınırlar	34
3. BÖLÜM: TÜRKİYE ERMENİSTAN SINIRININ İNŞA ÖYKÜSÜ	39
3.1 Sınırın Tarihi ve Yapısı	40
3.2 İki Devletin Sınırında Koruyucu Üçüncü Devlet: Rusya	47
4.BÖLÜM: SINIRIN İKİ YAKASI: KARŞILIKLI TOPLUMSAL, SİYASAL VE KÜLTÜREL ALGILAR	52
4.1 Sınırın İki Yakasında Yerleşmeler, Demografik Yapı ve Kimlikler	52
4.1.1. Sınırın İki Yakasının Kendi İçinde Kimlik Sınırlar	66
4.1.2. Sınırın İki Yakasında İktisadi, Kültürel ve Gündelik Hayat Deneyimleri	80
4.2 Sınırın Kapalılık ve Açıklık Halleri: "Kapalı" Sınırlarda "Açık" Alanlar	88
4.2.1 Yerel Düzeyde İki Devletin Formel Kurumsal İlişkileri	94
4.2.2 Kaçakçılık Olgusu ve Deneyimler	98
4.2.3 Gürcistan Üzerinden Kurulan Dolaylı İlişkiler: Sınırın Aşılması	110
4.2.4 Kapalı Sınırları Aşan Sanal/Online İlişkiler	114
4.3 Sınır ve Ötekine Dair Toplumsal, Siyasal ve Kültürel Algılar	116
4.3.1 Sınır Bölgelerinde Yaşamaya Dair Duygu ve Algılar	117

4.3.2 Sınırın Karşı Tarafına Yönelik Algılar	133
4.3.3 Sınırın Rus Askerleri Tarafından Korunuyor Olmasına Yönelik Algılar	147
5. BÖLÜM: SONUÇ	153
KAYNAKLAR	161
EKLER	178

ÇİZELGE LİSTESİ

Çizelge 1: 1905 Yılında Yayımlanan 1897 Rus İmparatorluğu Nüfus Sayımı:

Yerevan Vilayeti Nüfus Verileri

Çizelge 2: 1907 Nüfus Sayımı

Çizelge 3: 1914 Yılı Nüfus Sayımında Erivan Bölgesi

Çizelge 4: 1927 Nüfus Sayımına Göre Konuşulan Diller

Çizelge 5: 1927 Nüfus Sayımına Göre Doğum Yerleri

Çizelge 6: 1926 Sovyet Ermenistan Nüfus Sayımı

KISALTMALAR

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

BBC: Britanya Yayın Kuruluşu

BDT: Bağımsız Devletler Topluluğu

DEİK: Dış Ekonomik İlişkiler Konseyi

IŞİD: Irak Şam İslam Devleti

KGAÖ: Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü

KGB: Devlet Güvenlik Komitesi

NATO: Kuzey Atlantik Paktı

OHAL: Olağanüstü Hal

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

STK: Sivil Toplum Kuruluşu

TABDC: Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi

TESEV: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı

1) GİRİŞ

Bu tezin en önemli özelliği ve belki de başarısı kimlik meselelerinin tartışılmasının görece zor olduğu bir dönemde, “Türkiye-Ermenistan” sınırını çalışmaya konu etmiş olmasıdır. Bu zorluk sadece sınırın kapalı olmasına yol açan iki ülke/devlet arasındaki gerilimlerle ilgili değildir elbette, bilakis bu gerilimlerin akademik dünyaya etkileriyle de ilgilidir. Bu etki bazen bu nevi gerilimli konuların göz ardı edilmesine bazen de bilakis daha detaylı şekilde çalışılmasına yol açabilir. Sosyoloji alanında yazılmış olan bu tez ikinci yolu tercih etmiştir. Bunun temel nedeni de siyasal alandan çok, oradan çıkan etkilerin Sosyolojik alana yansımalarını anlayabilme arayışıdır. Başka bir deyişle, “sınırların” salt fiziksel veya mekânsal bir olguya işaret etmediklerini aynı zamanda sosyal ve kültürel alana doğrudan etki ettiklerini ve hatta bu alanlarda yeni “sosyal” ve “kültürel” sınırların ortaya çıkmasına yol açtıklarını görebilme ve gösterebilme arayışıdır.

Bu konuyu doktora tezi olarak seçmemde kişisel ilişkilene sürecimin de bir ölçüde etkisi olduğunu söylemek isterim. Yükseköğretim hayatım için ayrıldığı İğdır’a araştırma yapmak için geri döndüğümde doğup büyüdüğüm şehirdeki değişim, dönüşüm ve farklılaşmaları görmem ile kafamda oluşan sorular beni böyle bir çalışma yapmaya yönlendirdi. Çocukluğa tekrar dönüp bakmam, çocukluğumun yaşanmışlıklarını daha farklı yönleri ile ele almama yardımcı oldu. Komşularımız Tatar Mine teyzem, Rus Kemal amcam, Azeri Nezeli halam, Azerbaycanlı Yaşar ağabeyimin anlatılarının çocukluğuma etkisi olduğunu fark ettim. Doğup büyüdüğüm yerin aynı zamanda üyesi olduğum topluluğun, düşünce sistemimi, aidiyet hissiyatımı, değerlerimi ve daha birçok yönümü şekillendiren alan olarak karşıma çıkması, çocukluğu sınır köyünde geçmiş birisi olarak sınırların hem benim için hem de sınırda yaşayan halklar için ne anlama geldiğini araştırmaya başlamama neden oldu.

Sınır çalışmak, özellikle 1990’lı yıllarda Sovyetler Birliğinin yıkılması sürecinde, birçok “yabancı” sınırı aşarak İğdir’a gelmesinin arkaasında yatan nedenleri, bu dönemde yaşanan değişim ve dönüşümleri anlamama, o zamanlar farkında olmadığım daha birçok şeyin bir anda zihnimde belirmesine yardımcı oldu. Kimler

nasıl, neden geldi? Sınırın karşısındakiler hakkındaki düşüncem neydi ve nasıl dönüştü?

Küçükken köyümde birçok sınır hikâyesi deneyimlediğimi fark ettim. Özellikle Sovyetler Birliğinin yıkılması ile birlikte, sınırın karşısından (Nahçıvan) birçok Azeri'nin (çoğunlukla Rus olarak adlandırılıyorlardı) köyümüze gelip çalıştığını hatırlıyorum. 1990'ların başına denk gelen dönemde köylere çalışmaya gelenler orta yaş ve üstü erkeklerdi. İlk dönem Azerbaycan'dan gelip köyde çalışmaya başlayanların evlerine Kolhoz¹ deniyordu. O ev aklımda kolhoz diye yer edinmişti. Saha yaparken, kolhoz ve sovhoz² lardan bahsedilmesi bir anda köydeki evi hatırlamama neden oldu. Çalışanlardan birini arıyorsan "git kolhoza bak" oradadır deniyordu. Çalışanlar işlerini bitirip yanımıza geldiklerinde savaş dönemine dair anılarını ve Ermenilerle birbirlerini nasıl öldürdüklerini anlatıyorlardı, fakat bunun Dağlık-Karabağ'la alakalı olduğunu sonradan fark ettim. O zamanlar farkında olmasak da sınır etkileşimi gündelik hayatımızda yerini edinmişti.

Bu döneme dair net bir biçimde hatırladığım "merak" duygusuydu. Bu insanlar nasıl yaşıyorlardı? Neden ailelerini bırakıp geldiler? Sınırın karşısından gelenlerde ilgimi çeken temel noktalardan birisi de çalışmaya gelenlerin birçoğunun yükseköğrenim görmüş olmalarıydı. 40'lı yaşlarında Mühendis olan Yaşar ağabey, Sovyetler Birliği dağılmadan önce yüksek tahsilini Moskova'da tamamladığını, o dönemde yaşam koşullarının iyi olduğunu, Sovyetler Birliği'nin dağılmaya başladığı dönemde yoksullukla baş edemediklerini, Türkiye'ye çalışmaya gelme sebebini ise Türk lirasının, Azeri para birimi olan manattan değerli olması ile açıklıyordu. İlk dönemlerde Iğdır'da tarım işlerinde çalışanlar neredeyse yarı fiyatına çalışıyorlardı. Mühendis olan, eğitim düzeyi yüksek olan birinin, köye gelip tarım işleri ile uğraşması, insanlardan emir alması daha önce karşılaşılmamış bir durumdu. Göç

---

¹ Sovyetler Birliği'nde, kolektif çiftliğin kısaltılmış formuna Kolhoz denir (kollektivnoe khoziaistvo). 1918 yılında kurulan kolektif çiftlikler, Sovyet tarımında bir tür üretim örgütüdür. Yasal olarak, toprak topluma aittir, ancak üyelere 'kiraya verilir' ve kalan üretim araçları (binalar ve ekipman) ve çıktılar toplu olarak üyelere aittir. Üyelerin İştirak Arsalarına (0,5 hektara kadar) yerleşme hakkı vardır, konut gibi gerekli çiftlik binaları, araçları ve çiftlik hayvanları gibi özel varlıklara sahip olabilirler. Detaylı bilgi için Jozef Wilczynski: An Encyclopedic Dictionary of Marxism, Socialism and Communism: Kolektif Mülkiyet için Sosyalizm ve Toplumsal Mücadele Ansiklopedisi cilt 4-5 (s.287-288)

² Rusça, Sovetskoe khoziaistvo'nun kısaltması olan Sovhoz devlete ait çiftliktir. Tüm üretim araçları (arazi, çiftlik binaları, teçhizat) ve çıktı devlete aittir ve üzerinde çalışan kişiler ücretli maaş alan devlet çalışanlarıdır. Detaylı bilgi için Jozef Wilczynski: An Encyclopedic Dictionary of Marxism, Socialism and Communism: Kolektif Mülkiyet için Sosyalizm ve Toplumsal Mücadele Ansiklopedisi cilt 4-5 (s.559)

sonucunda gelenlerin kültürel sermayelerinin yüksek olmasına rağmen toplumda edindikleri konum kültürel sermayeleri ile ters orantılıydı.

1990'lı yıllar aynı zamanda demografik dönüşümlerin yaşandığı ve bu bağlamda bir sınır kenti Iğdır'ın hikâyesinin yazılmaya başlandığı dönemlerdi. Bu dönemde yayınlanan Iğdır literatüründe nispeten yeni sayılabilecek bazı iktisadi ve toplumsal olgular da yer alıyordu. Mesela, Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile birlikte ekonomik kriz yaşayan ülkelerden Türkiye'ye çalışmaya gelen birçok kadın fuhuş yapmak zorunda kaldı. Bu dönem Iğdır fuhuş sektörünün, ilk duraklarından biri haline geldi (Özgen, 2007b). Sınırdaki kaçak mazot geçişi ile yerelde zenginleşenler oldu. Sınırdaki yapılan legal ve illegal ticaret, Iğdır'a yakın illerden (Kars, Ağrı) birçok kişinin buraya yerleşmesine neden oldu. Aynı zamanda, Azerbaycan'dan birçok insan evlilikler yolu ile Iğdır'a yerleşmeye başladı.

Sonraki dönemlerde yaz aylarında uğradığım Iğdır'da Farslarla (İranlılar) karşılaştım. Farslar ucuz iş gücü piyasasına girmemiş; ya turist olarak ya da ticaret yapmak amacı ile Iğdır'da bulunuyorlardı. Farslar dışında birçok Gürcü ve Afgan'da son yıllarda Iğdır'da gündelik hayatta görünür olmaya başlamıştı.

Iğdır halkının bunca farklı kimlikle karşılaşması hem ekonomik hem de kültürel anlamda Iğdır'da dönüşümler yaşanmasına neden oldu. Örneğin Afganları İŞİD ile özdeşleştiren birçok insanın, bilinçlerinde ötekileştirdikleri Afganlarla benzer alanları paylaşmaları, ötekilik algılarında yumuşama yaşanmasına neden oldu.

Özellikle SSCB'nin yıkılışından sonra Iğdır'la sınırı olan veya olmayan ülkelere farklı kimliklerle karşılaşmam, sınırın hemen öte tarafında binalarını, şehir ışıklarını gördüğüm Ermenistan'dan herhangi biri ile karşılaşmam sınırın neden kapalı olduğunu sorgulamama sebep oldu. SSCB döneminde farklı iki ideolojinin temsil edildiği alanlar olması nedeni ile 1930'ların sonlarında kısmen kapatılan Türkiye Ermenistan sınır kapıları, Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından yaşanan politik sorunlar nedeni ile 1993 yılından itibaren tamamen kapatıldı. Sınırların kapalılık durumunun her iki ülkede yaşayan halklar için ne anlama geldiğini sorgulamam çıkış noktalarından biri oldu. Bundan dolayı, Iğdır halkının, Iğdır'a yalnızca yarım saat uzaklıkta olan Ermenistan'a ve Ermenistan sınır bölgesinde yaşayanların Iğdır'a dair algılarının neler olduğunu çalışmak daha da önemli olmaya başladı.

Sınır neden kapatılır? Sınır bölgelerinde yaşayan insanların sınır hakkındaki düşünceleri nelerdir? Sınırların, sınır bölgelerinde yaşayan insanların günlük yaşamları ve kültürel kimlikleri üzerindeki etkileri nelerdir? Politik sınırların, Ermenistan ve Türkiye sınırında yaşayanların birbirlerini algılamaları üzerinde etkisi var mıdır? Ulus-kimlik inşası sınır bölgelerinde yaşayan insanların günlük pratiklerini hangi boyutlarda etkiler? Devletlerin politikalarının sınır bölgesinde yaşayan halkların birbirini algılama şekilleri üzerinde ne türden etkileri vardır? Gündelik yaşam deneyimleri dışında sınırın her iki tarafında yaşayan halkların etnik kimliklerinin inşa edilmesinde kurumların ya da başka olguların etkisi nedir? Kapalı sınırlar üzerindeki merkez etkisi açık sınırlara oranla daha fazla mıdır? Sınırdaki “ötekilik” nasıl yaratılır gibi bir dizi soru bu araştırmanın temel sorularını oluşturmaktadır.

Tez konusunun ortaya çıkmasında Prof. Dr. Şükrü Aslan’ın vermiş olduğu Nüfus, Etnisite ve İskân Sosyolojisi adlı doktora dersinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu ders esnasında tartışılan nüfus politikaları, bu politikaların etnisiteler üzerindeki etkisi, ulus kimlik yaratımı ve İskan kanunları ilişkisi, ulus-devletin temel faktörlerinden olan “sınırın” çalışılmasında belirleyici olmuştur. Özellikle bu ders çerçevesinde Iğdır’da yaşamış olan etnisiteler hakkında edinilen bilgi Ermenistan-Türkiye sınırının görünür olmasını sağlamıştır.

Türkiye’de sınır çalışmalarına dair literatürün henüz gelişmekte olduğunu görmekteyiz. SSCB’nin yıkılması ile birlikte sınırdaş olunan yeni devletler üzerine yapılan çalışmalar ya sınır-göçmenlik ilişkisi üzerinde durmuş ya da sınırı ekonomik ve politik bağlamda ele almıştır. Fakat son yıllarda özellikle Sosyoloji ve Antropoloji disiplinlerinde yapılan çalışmalar, bu boyutu genişleterek sınırı, toplumların etkileşim alanları olan dinamik yapılar olarak ele almaya başlamıştır. Türkiye’de sınır ile ilgili çalışmalar çoğunlukla yüksek lisans ve doktora tezlerini kapsamaktadır.

Sosyoloji alanında sınıra ilginin artmasına öncülük eden araştırmacı Neşe Özgen olmuştur. Çalışmalarında Sosyoloji ve Antropolojinin yöntemlerini yakınlaştırarak alana ilginin artmasına yardımcı olmuştur. “Toplumsal Hafızanın Hatırlama ve Unutma Biçimleri”, “Van-Özalp ve 33 Kurşun Olayı”, “Sınırın İktisadi Antropolojisi; Suriye ve Irak Sınırlarında İki Kasaba”, “Sınır, Devlet, Aşiret: Aşiretin Etnik Bir Kimlik Olarak Yeniden İnşası”, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşundan Günümüze: Coğrafya Ders Kitaplarında Vatanın Sonu Gelmez Kurguları” adlı

çalışmaları Sosyolojik anlamda sınır üzerine Türkiye’de yapılmış ilk çalışmalardır. Özgen, çalışmalarında sınır insanı olmanın anlamları, sınırdan faydalanma ve sınırdan engellenmenin Antropolojisi anlayışları temelinde, ulusal sınırların hangi güç grupları için belirleyici olabildiğini; sınır aracılığıyla tarihsel süreç içinde hangi sosyal yapıların kendi güç dengelerini nasıl kurabildiklerini incelemiş ve bu amaçla madun (subaltern), diaspora, etnik yapı (ethnicity) kavramlarını sorgulamıştır.

Latife Akyüz’ün (2013) “Ethnicity and gender dynamics of living in borderlands: The case of Hopa-Turkey” adlı doktora tezi sınır ekonomisinin, bu bölgelerde yaşayan etnik grupların ve toplumsal cinsiyet gruplarının grup-içi ve gruplar arası ilişkileri nasıl şekillendirdiğini incelemiştir. Akyüz, Türkiye-Gürcistan sınır bölgesinde Hopa’da yaşayan farklı etnik grupların –Lazlar ve Hemşinliler- ekonomik ve sosyal ilişkilerini, aile ve akrabalık ilişkilerini incelemiştir. Çalışma Hopa’da Sarp sınır kapısının açılmasından sonraki süreci Lazlar ve Hemşinler’in nasıl deneyimlediğini aktararak, açılan kapının bu iki grup arasındaki dışlama ve ötekileştirme söylemlerini nasıl şekillendirdiğini ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin Sovyet sonrası ülkelerden, sınırı aşip gelen kadınların da dâhil olmasıyla, nasıl bir boyut kazandığını incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, sınırın ortaya çıkardığı dinamiklerinden faydalanma ya da onlardan zarar görme durumunda etnisite ve toplumsal cinsiyetin önemli rol oynadığını ve sınır ekonomisinin özellikle kadınların sosyal yaşamlarında yeni mağduriyetlere yol açabildiğini dile getirilmiştir.

Ferhat Tekin’in 2012’te yazmış olduğu “*Sosyolojik Açıdan Sınır: Hakkâri Örneği*” adlı doktora tezinde modern devlet ile ortaya çıkmış sınırların ulus-devlet, milliyetçilik ve modern teritoryal düzen için ne anlama geldiği üzerinde durarak, teritoryal sınırların devletin kurucu kadrosu tarafından epistemolojik ve kültürel olarak nasıl dönüşüme uğratıldığını, Hakkâri örneği üzerinden ortaya koymaya çalışmıştır. Tekin, geçmişten günümüze Hakkâri’nin sınırın karşı tarafıyla kurduğu sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkilere değinmiş, özelde Türkiye-Irak sınırındaki Derecik bölgesine odaklanmıştır. Söz konusu sınırda ikamet eden Gerdi Aşiretinin sosyo-kültürel, iktisadi ve siyasi yönlerden sınırla ve sınırın karşı tarafıyla nasıl ilişki kurduğu ve bunun yaşam tarzını ve kültürünü nasıl etkilediğini tespit etmeye çalışmıştır. Çalışmanın sonucunda sınırın, aşiret ve akrabalık ilişkilerinden evliliklere, ticaretten adetlere ve sınır algısına kadar birçok yönden kendine has bir sosyo-kültürel uzama sahne olduğunu tespit etmiştir. Söz konusu çalışma, 2014

yılında *Sınır Sosyolojisi: Ulus, Devlet ve Sınır İnsanları* adıyla kitap haline getirilmiştir.

H. Pınar Şenoğuz'un (2014) "*Demarcating Kilis as a border town: Community, belonging and social mobility among socio-economic strata on the Syrian border of Turkey*" adlı tezinde, Bilad-üş Şam'da bir kasabayken Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte sınır yerleşimine dönüşen, 2011'de Suriye krizinin patlak vermesiyle önem kazanan Kilis'te sınırın kültürel ve ekonomik etkilerine odaklanmıştır. Çalışmanın temel sorusu sınırın, kasaba sakinlerinin hayat beklentilerini nasıl etkilediğine yöneliktir. Çalışma, yeni sınır durumlarının üstesinden gelmede sınır sakinlerinin başvurduğu, kültürel ilişkilerin şekillendirdiği stratejileri ortaya çıkarmak için Osmanlı yönetiminden Cumhuriyet rejimine geçiş bağlamında sosyo-ekonomik katmanlarda aidiyet ve sosyal hareketliliği incelemektedir. Çalışmada, sınırın bakış açısından hareketle Kilis sakinlerinin teritoryal, kültürel ve ekonomik sınırlar arasında manevra yapma kapasitesinin yerel iktidar ve eşitsizlik yapılarını yeniden ürettiğini açığa çıkarmıştır. Ayrıca Kilis'teki ailelerin sosyal yeniden üretim ve sosyal hareketlilik stratejilerinin küreselleşme süreçlerinin Türkiye'de devlet egemenliği ve teritoryal kontrole kısıtlamalar getirmesinden çok önce ülkenin kültürel, sosyal ve ekonomik dönüşümünün parçası olduğunu tespit etmiştir.

Son yıllarda Antropoloji alanında da sınır üzerine yapılan çalışmalar artmaya başlamıştır. Mehmet Şükrü Nar'ın (2012) "*Kültürel Örgütlenmenin Antropolojik Temelleri: Akçakale ve Reyhanlı İlçeleri Sınır Köylerinin Sosyal Antropolojik Açından Karşılaştırmalı Analizi*" adlı çalışması, geleneksel yapının bir sonucu olarak ortaya çıkan akraba ya da aşiret örgütlenmesinin tüm yönleriyle analizini olanaklı kılacak biçimde sınır köylerinde yürütülmüş olan kapsamlı bir alan çalışmasına dayanmaktadır. Bu çalışmada akraba evliliklerinin yoğun yaşandığı köylerde, geleneksel örgüt yapıları, soydanlık ilişkisi içerisinde incelenmiştir. Grupların, sosyal ve kültürel ilişkileri, cinsiyete dayalı rol kutuplaşması, ailenin bu yapı içindeki işlev ve önemi, örgütlenme yapısı, akrabalık ilişkileri, suç ve suçun açıklanması noktasındaki bakış açıları, sağlık algısı gibi özellikleri, o yörenin öznel koşulları içinde bütüncül bir yaklaşımla analiz edilmiştir.

Bir diğer Antropolojik çalışma ise Ayşe Yıldırım'ın 2013'te "*Devlet, Sınır, Aşiret: Nusaybin Örneği*" adlı doktora tezidir. Çalışmanın konusunu 20. yüzyıl başlarında Türkiye ile Suriye arasında çizilen yeni sınırlarla ikiye bölünen ve birbirine karşı iki

kent olarak konumlandırılan Nusaybin ile Qamişlo arasındaki etnik, kültürel sınırların temsili ile birlikte yeni ulus-devlet formasyonları ile etnocoğrafik ve etnodemografik uzantılar etrafında şekillenen etnik ve siyasal Kürt milliyetçiliği, sosyal, ekonomik ve süreğenlikler/ farklılaşmalar ve yeni süreçte kimlik inşalarındaki temel dinamikler oluşturmuştur. Bu sorun etrafında konu, üç düzlem üzerinden ele alınmıştır sınır ötesi etni içi ilişkileri ele alarak, etni içi ilişkiler, etnik devamlılığı sürdüren dinamikler olarak sınır ötesi akrabalık, evlilik ve ticaret, son olarak her iki kentin siyasal alan ile ilişkileri ortak bir çatı oluşturan vatandaşlık kimliği çerçevesinde tartışılmıştır.

Ramazan Aras'ın (2015) yazmış olduğu "*Mayın ve Kaçakçı: Türkiye ve Suriye Sınırını İnşa ve Bozma Pratikleri*" adlı kitap, Türkiye-Suriye sınırının Nusaybin sınır hattı ve bölgesi üzerine yapılmış etnoğrafik bir çalışmadır. Bu çalışma, temelde bu bölgede yaşayan insanlarla yapılan görüşmeler üzerinden, sınırda yaşanan olaylar ve tecrübelerin analizine dayanmaktadır. Çalışma, sınır insanların algılarını, sınıra karşı geliştirdikleri farklı tavırları, direnme formlarını ve mayınlı alanla gündelik hayatta kurdukları ilişki biçimlerini Antropolojik bir perspektif ile sunmaktadır.

Sovyetler Birliğini yıkılması sonrasında görünürlük kazanan sınırlar, sınır ilişkileri Türkiye'de bu alanlarda çalışmalar yapılmasına olanak sağlamıştır. İran, Irak, Suriye sınırları üzerine çalışmaların yapılmasının temel nedeni özelde bu sınır bölgelerinde yaşayan kimliklerin aynı etnik ve/veya dini bağların içerisinde olmalarıdır. Bu noktada sözü geçen sınırların her iki tarafında Arapların ve Kürtlerin kurmuş olduğu ilişkiler, özellikle kaçakçılık şeklinde ortaya çıkan iletişim, araştırmacıların ilgisini bu alanlara yönlendirmektedir. Bu alanlarda ortaya çıkan iletişimin sınır bölgelerini nasıl şekillendirdiği, farklılaştırdığı araştırmaların temelini oluşturmaktadır. Son yıllarda Gürcistan-Türkiye sınırı üzerine yapılan çalışmalarda da sınırların, sınır bölgelerinde yaşayan farklı kimlik ve kategorileri nasıl etkilediği ve bu kategorilerin sınırları nasıl şekillendirdiği ele alınmaktadır. Sınır bölgeleri bu bağlamda gündelik ilişkiler içerisinde iletişimin artması ile birlikte değişen dönüşen alanlar olarak ele alınmaktadır. Türkiye'de sosyal bilimler alanında özellikle Irak, İran, Suriye, Gürcistan sınırları üzerine yapılan çalışmalarda artış gözlenirken, Türkiye-Ermenistan ve Türkiye-Yunanistan sınırlarına dair geniş çaplı akademik çalışmalara rastlamak oldukça zordur. Bu sınırlar üzerine çalışma yapılmamasının farklı nedenleri bulunmaktadır. Bunların başında Türkiye'nin Yunanistan ve Ermenistan ile

geliştirmiş olduğu politik ilişkileri bulunmaktadır. Ermenistan ve Türkiye arasında politik ilişkilerin bulunmayışı ve sınırın hâlihazırda kapalı olması ve Türkiye-Yunanistan arasındaki politik ilişkilerin stabil olmaması bu sınırlar üzerine çalışma yapılmasını cazip kılmamaktadır. Ermenistan ile politik ilişkiler geliştirilememesi, Yunanistan ile istikrarlı ilişkiler kurulamaması nedeni ile sınırın her iki tarafında yapılan çalışmalar maddi ve manevi külfetli olmaktadır. Bu aynı zamanda özelde bu sınırlara ilginin azalmasına neden olmaktadır.

Türkiye’de kapalı sınır tartışmaları, çoğunlukla Türkiye-Ermenistan sınırı, Ermeni Tehciri tartışmaları ve Dağlık-Karabağ sorunu üzerinden ilerlemektedir. Çalışmaların birçoğu, hem sınırların hala kapalı olmasının nedenleri hem de sınırların açılmasının her iki ülkede yaratacağı olası sosyal, toplumsal ve ekonomik değişimler ile ilgilidir. Türkiye-Ermenistan sınırını ele alan çalışmalar incelendiğinde sınırı kapsamlı bir şekilde inceleyen üç çalışma göze çarpmaktadır. Söz konusu çalışmalar, temelde kapalı sınırın etkilerini ele alarak, açılması durumunda yaşanacak olası olumlu ve olumsuz süreçlerin değerlendirilmesinden oluşmaktadır.

Türkiye’nin dış politika sorunlarını tarihsel ve analitik bir perspektiften değerlendiren Aybars Görgülü’nün TESEV için hazırlamış olduğu 2008 yılında yayımlanan raporda, Türkiye sınırlarının nasıl kapandığına, kapalı olmasının nedenlerine, bu nedenlerin ortadan kaldırılması ile birlikte yakın gelecekte yaşanacak değişim dönüşümlere yer vermektedir. 2009 yılında International Crisis Group bünyesinde çıkan “*Avrupa Raporu: Türkiye ve Ermenistan: Kalıpları Kırmak, Sınırları Aşmak*” başlığını taşıyan çalışma da TESEV’in sunmuş olduğu rapora paralel bir yol izlemiştir. Rapor her iki tarafta yaşayan insanların sınıra dair algılarına, literatür taraması üzerinden yer vermiştir. Bir diğer çalışma ise 2014 yılında Hırant Dink Vakfı bünyesinde hazırlanan “*Türkiye-Ermenistan Sınırı Sosyo-Ekonomik Etkiler Araştırması*”dır. Araştırma, kapalı sınırların ekonomik ve sosyal etkilerini hem genel olarak hem de sınır bölgesinde bulunan Kars, Ardahan ve Iğdır illeri özelinde ele almaktadır. Araştırmanın ilgi çekici noktası ise sınır bölgesindeki kentlerde nitel araştırma yöntemi kullanılarak bölge halkının sınırın açılmasına dair düşüncelerine yer veriyor olmasıdır. Bu çalışmada sınırın Türkiye tarafında bulunan şehirlerde yaşayan kimliklerin sınırın açılmasına dair düşüncelerine yer verilmiştir.

Sözü geçen çalışmalarda, sınırın tarihine, şu anki durumuna, kapalı kalma nedenlerine, Türkiye sınır bölgesinde yaşayanların sınırın açılmasını nasıl

değerlendirdiğine dair bilgi vermesine rağmen, sınır bölgelerinde yaşayan insanların günlük pratiklerine, sınırın ve devletin sınır bölgesine etkisine, buralarda yaşamış olan halkların birbirlerine ilişkin deneyimlerine yeterince yer verilmemiştir. Sınırın iki tarafını kapsayan geniş çaplı bir araştırma yapılmadığından dolayı, bu çalışmalar yalnızca Türkiye tarafının sınıra dair görüşlerini detaylandırma bilmektedir. Bunun yanı sıra sınırın ve sınırın karşısında yaşayanların sınır bölgesinde yaşayan halklar için ne anlama geldiğine, devletlerin sınır bölgelerinde almış olduğu önlemlerin bu alanlarda yaşayanlar üzerinde ne derece etkili olduğuna da değinilmemiştir. Bu bağlam pek çok açıdan çok önemli akademik araştırma alanı olarak görülmektedir. Bu çalışma Ermenistan-Türkiye sınırının her iki tarafında yapılan ilk çalışma olma özelliğini taşımaktadır.

Daha yakından bakıldığında Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulması ve sonrasında Türkiye ile sınırının fiziki olarak kapalı olması ve devletlerin politik ilişkiler geliştirmemesine karşın, özellikle son yıllarda resmi olmayan yollardan iletişimin artmış olduğu gözlemlenmektedir. Küreselleşmenin etkisi ile ortaya çıkan sınır ve sınır bölgelerinin akışkan, geçirgen olması deyimi burada farklı bir anlam taşımaktadır. Türkiye ve Ermenistan arasında yere çizilmiş sınırlarda kaçakçılık haricinde herhangi bir geçirgenliğe sahip olmamasına rağmen, farklı devletler üzerinden kurulan ilişkiler, bilinçte sınırın başka bir alana kaydırılmasına neden olmaktadır. Bu da bir anlamda iki devlet arasına konulmuş olan sınırların farklı bir alan üzerinden yorumlanmasına işaret etmektedir. Bu bağlamda küreselleşme-Popescu'nun da belirttiği gibi –sınırların sayısını azaltmaktan çok arttırmıştır ve aynı zamanda sınırların daha karmaşık bir yapıya dönüşmesine neden olmuştur (2011, s.154). Bu noktada, ulus sınırlarını ulus- devletlerinin yükselmesi ile birlikte ortaya çıkan ve bir ulusu diğer uluslardan ayıran demografik- politik sınırlar olarak ele almak, sınırı eksik tanımlamak olur (Giddens, 2008, s.122). Çünkü sınırlar yalnız ürün işlevi görmezler aynı zamanda devletin sınır bölgelerinde yaşayan insanların gündelik hayat içerisindeki sınır pratikleri ile şekillendiği alanlar haline gelirler (Donnan ve Wilson, 2012, s.13). Böylece sınırlar ulus devletin teritoryasının belirlenmesinde önemli olduğu kadar sınır bölgelerinde yaşayan insanlar için de ayrı bir önem kazanırlar (Giddens, 2008, s.122-123). Bu noktada sınır çalışılırken etnisitelerin ve kültürlerin bu sınırları nasıl şekillendirdiklerine bakmak gerekmektedir (Welchman 1996; Newman ve Paasi 1998; Newman 2006; Van

Houtum 2000). Yuval Davis'in sosyal kolektifler, Verdery ve Vila'nın ise sosyal kategoriler olarak tanımladığı etnisite, cinsiyet, din gibi kategoriler-kolektifler de sınırın algılanması ve sınırlarda bizlik ve ötelik algısının yaratılmasında önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu çalışmada halen kapalı olan Ermenistan-Türkiye sınırı çalışılırken bu unsur da göz önünde bulundurulmuştur.

Bu çalışmanın temel amacı, bugün hala kapalı olan Ermenistan-Türkiye sınırının iki tarafında yaşayan insanların birbirlerine yönelik kültürel ve sosyal algılarını, bu algıların zaman içerisinde nasıl ve hangi faktörlere göre inşa olduğunu ve bu süreçte Türkiye ve Ermenistan devlet politikalarının oynadığı rolü anlamaya çalışmaktır. Çalışma, Ermenistan'da ve Türkiye'de nitel araştırma yöntemleri kullanılarak yapılan alan çalışması verilerinin analizi ile şekillenmiştir. Çalışmada görüşülen kişilerin sınır algısı sorgulanmış, sınırın karşı tarafında yaşayanların kimler olduğu ve onlara ne ifade ettiği sorulmuştur. Aynı zamanda Ermenistan alan çalışmasında Sovyetler Birliği ve sonrası dönemde farklı kimlikle kurulmuş iletişimin, sınır bölgesinde yaşayanların, sınırın karşısına dair düşünceleri üzerinde etkisi olup olmadığına da bakılmıştır.

Öte yandan kapalı olan Türkiye Ermenistan sınırı politik olarak ötekini yaratma işlevini devam ettirirken, bu sınırlar üzerinde farklı yollarla da olsa farklı grupların iletişimi gelişmektedir. Özellikle 90'ların başında yaşanan kaçakçılık, Türkiye-Ermenistan arasında Gürcistan üzerinden ticaret yapılması, iki ülke arasında haftanın dört günü gerçekleşen uçuşlar ve Sivil Toplum Kuruluşlarının iki ülke arasında ilişkiler geliştirmesi politik kararlarla kapatılmış olan sınırın, anlamının ve alanının değişmesine neden olmaktadır. Sınırlar arasında geçişkenlik/akışkanlık durumuna örnek olabilecek bu toplumsal olgu, çalışmada "sınırın farklılaşan alanları" olarak adlandırılmıştır. Başka bir ifadeyle sınırın politik bir kararla "kapalı" olması bazı alanlarda geçişkenlikleri bütünüyle engelleyememektedir. Bu noktada kapalı sınırların, geçişkenliği engelleyen katı alanlar olarak algılanması, teritoryal devlet algısı ile yakından ilişkilidir. Agnew'ün "bölgesel tuzak" olarak tanımladığı süreçte devlet, bağımsızlık alanının sabit birimi, iç ve dış ilişkileri kesin bir biçimde ayıran ve homojen toplumu muhafaza eden bir yapı olarak ele alınmaktadır. Fakat bu bakış açısı oldukça sorunludur çünkü sosyal, ekonomik ve politik hayat, devletin teritoryası ile sınırlı değildir (Agnew, 1994, s.77). Sınırların teritoryal-devletin sınırları olarak ele alınması, kapalı olan sınırların belirgin bir "öteki" yaratacağı

varsayımını içermektedir. Devlet sınırları kimlikler arasında “biz” ve “öteki” algısı yaratsa da, kimliklerin farklı alanlarda iletişime geçmesi ile düşmanlıktan beslenen “öteki” yerini farklılıktan beslenen “öteki” algısına bırakır. Paasi'nin de belirttiği gibi devlet sınırlarının ürettiği “bizlik” ve “ötekilik” karşıtlık olarak değil farklılık olarak ele alınmalıdır (Paasi, 1998, s80-82). Son yıllarda sınır aşma şekillerinin karmaşık bir yapıya bürünmesi hem “ötekilik” algısında dönüşüme hem de sınırların farklı alanlar üzerinden yorumlanmasına neden olmaktadır.

Diğer yandan bu çalışmada Türkiye/Ermenistan sınırı sadece iki ülke arasındaki hattı değil, aynı zamanda sınırlarda yaşayan etnisitelerin kendi içlerinde ve aralarındaki sınırların da gözlendiği/tartışıldığı bir başka boyutu da konu edinmiştir. Bu bağlamda Türkiye sınırındaki Azeriler ve Kürtlerin hem gündelik yaşam içerisinde birbirlerini nasıl tanımladıkları hem de Türk ulusal kimliğinin inşa edilmesi sürecinde her iki etnisitenin nasıl içlenip/dışlandığı da ilgi çekicidir. Ermenistan'daki Ezidiler³ ve Ermeniler arasındaki ilişkiler de aynı şekilde dikkate değer nitelikler göstermektedir. Dolayısıyla devletin ayıran veya birleştiren yerleri olarak ele alınan sınır(border) ise hem devlete bağlı kurumların işlevselliğinin yüksek olduğu politik sınırlar hem de gündelik ilişkiler içerisinde dönüşen sınırlar olarak ele alınmaktadır.

Bu çerçevede Türkiye Cumhuriyeti'nin 1920'li yıllarda oluşmaya başlayan ulus kimliğine, Kürtlerin ve Azerilerin ne şekilde içlendiğine/dışlandığına bakılmakta; Türk ulus kimliğinin Ermenileri hangi parametreler üzerinden ötekileştirdiği araştırılmaktadır. Benzer bir tutumla 1991 ve sonrasında kurulan Ermenistan ulus kimliğinin Türkleri ve Ezidileri ne şekilde ötekileştirdiği tartışılmaktadır. Aynı zamanda bugünkü tartışmaların temelini oluşturan 1915 ve sonrasında, Dağlık-Karabağ sorununu 1991 yılında kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin ulus-kimliğini tanımlarken nereye yerleştirildiğine bakılmaktadır. Böylelikle sınırın karşısında yaşayanların ulus devlet sınırları olan “border” aracılığı ile oraya çıkan ötekilik algısından ne derece etkilendiğine bakılmaktadır.

Bu çalışmada Türkiye ve Ermenistan sınırında farklı etnisiteler ve dini gruplar ile görüşülmüştür. Türkiye'de, Azeriler ve Kürtler ile Ermenistan'da ise Ermeniler ve Ezidiler ile görüşmeler yapılmıştır. Çalışmada etnisiteler ve dinler temel kategorileri

---

³ Yezidiler sahada yapılan görüşmelerde kendilerini “Ezidi” olarak ifade etmişlerdir, bu nedenle çalışmanın ilerleyen kısımlarında Ezidi olarak tanımlanacaktır.

oluştururken, Ermeniler SSCB döneminde farklı mekânlarda yaşamış olduklarından, iki başlık üzerinden ele alınmıştır. Sovyetler Birliği döneminden beri Ermenistan'da yaşayan Ermeniler ile Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da yaşayıp, Sovyetler Birliğinin son yıllarında yaşanan Dağlık Karabağ olayı sonucunda Ermenistan'a yerleşmiş olan Ermeniler olmak üzere iki başlık üzerinden ele alınmıştır. Mekâna dayalı bu ayırmda Azerbaycan Ermenilerine karşılık gelen, Ermenistan Ermenileri kavramsal karmaşaya neden olacağından, bu karmaşayı gidermek için çalışmanın ilgili yerlerinde “Erivan Ermenileri” olarak adlandırılmaktadır. [Azerbaycan'dan gelen Ermenilerin farklı kategori olarak alınmasının temel sebebi, yakın bir dönemde yer değiştirmeleri ve yer değişmelerine neden olan Dağlık- Karabağ meselesinin politik düzlemde hala sıcaklığını koruyor olmasıdır. Sınra dair konuşma Azerbaycan'a dair konuşmaya dönüşmektedir. Bu noktada yer değiştirmeye dair hafıza canlılığını korumaktadır]

Çalışmada nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Nitel araştırma kullanılmasının temel nedeni ise sınır boyunca yaşayan kimliklerin birbirlerine ve sınırın kendisine dair düşüncelerinin neler olduğunu detaylı bir şekilde öğrenmek olmuştur. Bu doğrultuda yapılan görüşmelerde yalnızca günümüzde sınırın ne olduğu değil, sınırın tarihsel olarak onlara ne hissettirdiği sorgulanmış ve böylelikle geçmişten günümüze sınırın yüklenmiş olduğu anlamlar bulunmuştur. Özellikle tarihsel verilere geniş bir biçimde yer vermek amacı ile 60 yaş üzerindeki kişilerle sözlü tarih çalışması yapılmıştır. Sözlü tarih görüşmesinin yapılma amacı “...katılımcının yaşamının geniş bir bölümünü kapsayan, süreçleri ortaya çıkarmak ve bireysel deneyimleri bu deneyimlerin gerçekleştiği daha geniş bağlamla ilişkilendirmektir” (Leavy, 2011, s. 10). Sözlü tarih çalışmasında, kişilerin sınırlar ve sınır ötesinde yaşayanlarla ilgili doğrudan anlattığı anılarına ve sınırı hayatlarında nasıl deneyimlediklerine bakılmıştır. Her ne kadar Türkiye ve Ermenistan arasındaki fiziki ve siyasal sınır kapalı kalmaya devam etse de geçmişteki ortak deneyimlerin bölgede yaşayan insanlarda ortak bir hafıza yaratmış olduğu düşünüldüğünden dolayı, her iki tarafta da ortak deneyimler ile ilgili sorular sorulmuştur.

Çalışma için oluşturulan sorular temelde sözlü tarih görüşmelerinin ardından şekillenmiş; böylece derinlemesine görüşmelerde kullanılan sorular ortaya çıkmıştır. Given'ın daha detaylı vurguladığı gibi “derinlemesine görüşmeler genellikle yarı yapılandırılmış görüşmeler olarak adlandırılır, çünkü araştırmacı, tartışılacak yön ve

içerik üzerinde bazı kontrolleri elinde bulundurur, ancak katılımcılar görüşmeyi detaylandırmak veya yeni ama ilgili yönlerde ele almakta serbesttirler” (Given, 2008, s. 422). Bu bağlamda derinlemesine görüşmelerde kullanılmak üzere yarı yapılandırılmış sorular hazırlanmış ve değişik yaşlardan insanlarla derinlemesine görüşmeler yapılmıştır.

Görüşmelerin çokluğunun sahadan alınacak verimi etkilediği düşünülerek toplamda 80 kişi ile görüşme yapılmıştır. Görüşmeler, katılımcıların evlerinde, iş yerlerinde ve kahvehanelerde gerçekleştirilmiştir ve ortalama 40 dakika sürmüştür (en az 15 en fazla 110). Toplamda 14 kişi ile sözlü tarih çalışması, 41 kişi ile derinlemesine görüşme ve 5 odak grubu görüşmesi yapılmıştır. Türkiye alan çalışmasında 6’sı kadın 34’ü erkek olmak üzere toplamda 40 kişi ile görüşme yapılmıştır. Bunlardan 10 kişi ile sözlü tarih görüşmesi, 5 kişi ile derinlemesine görüşme ve 5 odak grubu görüşmesi yapılmıştır. Odak gurubu görüşmelerinden ilki, Iğdır’ın Aralık ilçesinde 27 Mart 2018’de 4 kişi ile; ikincisi, Aralık ilçesinde 31 Mart 2018’de 6 kişi ile; üçüncüsü, Merkez ilçeye bağlı köylerden birinde 13 Nisan 2018’de 6 kişi ile; dördüncüsü Merkez ilçeye bağlı köylerden birinde 15 Nisan 2018’de 5 kişi ile; beşincisi Karakoyunlu ilçesine bağlı köylerden birinde 4 kişi ile yapılmıştır. Ermenistan’da ise 4 kişi ile sözlü tarih görüşmesi ve 36 kişi ile derinlemesine görüşme yapılmıştır. Ermenistan’da toplam 20 kadın ve 20 erkekle görüşme yapılmış olup bunlardan 13’ü genç, 13’ü orta yaş ve geriye kalan 14 kişi, 60 yaş ve üstü kişilerden oluşmaktadır. Ermenistan Türkiye sınırında saha çalışması yapmak güç olduğundan dolayı bazı zamanlar farklı teknikler ile sahaya inmek zorunda kalınmıştır. Görüşme yapmanın güç olduğu yerlerde güven oluşturabilmek için odak grubu görüşmeleri yapılmıştır. “ Bir grup-tartışma ortamında insanların gayri resmi olarak "röportaj yaptığı" özel bir nitel araştırma tekniği olan odak grubu görüşmelerinde grup üyeleri homojen olmalıdır ancak yakın arkadaş veya akraba içermemelidir”(Neuman, 2007, s. 300), şeklindeki “uyarı”ya karşın özellikle sınır köylerinde yapılan odak grubu görüşmelerinde, görüşmecilerin birçoğunun arkadaş veya akraba olması odak gurubu görüşmelerinin bu kişilerle yapılmasını zorunlu kılmıştır. Zira köylerde yaşayanlar çeşitli yollarla akraba olmuşlardır veyahut yakın arkadaş konumunda olmuşlardır. Köyler yapılanmadaki küçük birimleri oluşturduğundan dolayı bu alanlarda birbirlerini tanımayan veyahut birbirleri ile iletişimsiz olan insan sayısı oldukça azdır.

Görüşmecilere ulaşabilmek için çalışmada daha çok kartopu örneklemeden yararlanılmıştır. Bunun temel nedeni ise özellikle Armavir ve Ararat bölgelerinde gidilen köy ve şehirlerde kişilere ulaşmanın zor olmasıdır.

Verilerin detaylı bir biçimde toplanıp düzenlenmesi için doğrudan gözlem yapılmıştır. Doğrudan gözlemlerde temel amaç, Iğdır, Armavir ve Ararat'tın fiziki ve sosyo-kültürel yapısını anlamaya çalışmak, bölge insanının tutum ve beklentilerini neler olduğuna bakmak, eylem ve davranışları ile neler anlatmaya çalıştıklarını gözlemeye çalışmak olmuştur. Alan çalışması yapıldığı sürece, düzenli olarak sahaya dair notlar tutulmuştur. Görüşmelerin bir kısmı ses kayıt cihazı kullanılarak kayıt altına alınmıştır. Görüşme yapmaya başlamadan her görüşmeciden ses kayıt cihazını kullanmak için izin istenmiştir.

Ermenistan'da 12 kişi ses kayıt cihazının kullanılmasını güvenliği gerekçe göstererek istememiştir, Türkiye'de ise görüşmecilerin neredeyse tamamı ses kayıt cihazı açıkken konuşmayacaklarını belirtmiştir. Alan çalışmasının zarar görmemesi adına ses kayıt cihazının kullanılmadığı yerlerde yalnızca not tutulmuştur.

Her iki ülkede de izin alma süreçleri oldukça zorlu geçmiştir. Türkiye sınır bölgesinde daha önce pilot çalışması yapıldığından dolayı, sınıra dair ön bilgi edinilmiştir fakat Ermenistan sınır bölgesinde pilot çalışma yerinde yapılamadığından dolayı hangi din ve etnisitelerin nerelerde yaşadığına dair ön bilgi edinmekte zorluk yaşanmıştır. Bu noktada Ermenistan'da görüşmelere başlamadan önce etnograf Hranush Kharatyan'a gidilerek köyler hakkında bilgi edinilmiş, soruların bu bölgeye hitap edecek şekilde düzenlenmesi için yardım alınmıştır. Ve pilot çalışması da sınır bölgelerinde yaşayan ve Yervan'a gidip gelen insanlar üzerinde uygulanmıştır.

Ermenistan'da ve Türkiye'de alan çalışması yapılmış köy ve görüşmecilerin isimleri görüşmecileri zora sokmamak amacı ile kodlanmıştır. Çalışmada yalnızca görüşmelerin hangi şehir, ilçe ve bölgelerde yapıldığı belirtilmiştir. Türkiye'de Iğdır'ın Merkez, Karakoyunlu ve Aralık ilçelerinde ve bu ilçelere bağlı altı köyde Mart-Nisan 2018 tarihlerinde, Ermenistan'da ise Erivan, Armavir, Ararat bölgelerindeki Artaşat ve Armavir şehirleri ile bu şehirlere bağlı altı köyde Nisan - Temmuz 2017 tarihlerinde yapılmıştır.

Türkiye alan çalışmasında bulunulan dönemin de etkisi ile görüşme yapmakta büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Alan çalışmasına muhtarlar ile görüşmeler yapılarak

başlanmıştır. Görüşme yapmak için gidilen köylerde başlangıçta kahvehanelerde oturup insanlarla muhabbet edilmiştir. Her ne kadar yapılan çalışmanın akademik bir çalışma olduğu ve gerekli izinlerin alınmış olduğu belirtilse de güven oluşturmak oldukça zorlu bir süreç olmuştur. Kimi köylere, köylülerin tanıdıkları aracılığı ile girilmiş olunmasına rağmen görüşmeciler kimseye güvenemeyeceklerini dile getirmiştir. Kapalı olan sınırla alakalı çalışma yapılması şüphe ile karşılanmış, bu çalışmayla amaçlanan başka bir niyetin olup olmadığı sorgulanmıştır. Bu kaygıları ortadan kaldırmak için farklı bir yöntem bulmak kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenle çoğu köyde görüşme yapmaya gitmeden önce başlangıçta köylere gidip, köylüler ve muhtarlarla muhabbet ederek tanıdıklık ilişkisi geliştirilmiştir. Bu görüşmeler insanların güvenmelerine yardımcı olmuştur. Fakat yine de bire bir görüşmelerden kaçınılmazdır. Bundan dolayı gidilen her köyde başlangıçta odak gurubu görüşmeleri yapmak zorunlu bir seçenek haline gelmiştir. Bu görüşmelerde kadınlardan görüş alabilmek neredeyse imkânsız bir hal almıştır. Türkiye’de OHAL⁴ ve sonrası süreçte sınır bölgesinde, kapalı sınır hakkında konuşmak oldukça sıkıntılı bir hal almıştır. Sınır hakkında sakıncalı bir şey söyleyecek olurlarsa bundan yalnızca kendilerinin değil ailelerinin de mesul tutulacaklarını belirterek, suçun artık bireysel olmadığını dile getirenler olmuştur. Bu dönemde sınırı konuşmak bazı durumlarda “ajanlaşmak” anlamına da geldiği için, aynı köye farklı zamanlarda gidilerek tanıdıklık ilişkisi üzerinden araştırmanın anlamı, hedefi, amacı, yöntemi vb. detaylı olarak anlatılmıştır.

Çalışmanın Ermenistan sahasına Nisan-Temmuz 2017 süresince, Avrupa Birliğinin Hrant Dink Vakfı aracılığı ile desteklemiş olduğu Ermenistan-Türkiye Normalleşme Süreci Destek Programı kapsamında oluşturulan Türkiye-Ermenistan Burs Programı ile Yerevan Devlet Üniversitesi Medeniyet ve Kültür Çalışmaları Merkezi’nde, devam edilmiştir. Sınıra yakın köy ve şehirlerde yaşayan insanlarla görüşebilmek için Üniversite bünyesinde çalışanlarla iletişime geçilmiştir. Bu noktada Yerevan State Üniversitesi Türkoloji Bölümünde ve STK’lar da çalışan kişilerin yardımı aracılığı ile alan çalışması yapılabilmektedir.

Başlangıçta, Ermenistan’ın Armavir ve Ararat bölgelerindeki şehir ve köylerde araştırmaya yürütülürken, sınırlara yakın olmasından dolayı Yerevan çalışmaya dâhil

---

⁴ 15 Temmuz darbe girişiminde sonra ilk kez 20 Temmuz 2016 da yürürlüğe konulan Olağanüstü Hal, 3 ay aralıklarla 7 kez uzatıldıktan sonra 18 Temmuz 2018’de sona ermiştir.

edilmiştir (Yerevan'ın Türkiye Ermenistan sınırına uzaklığı yaklaşık 40 km dir). Ermenistan sahasında da kimi zaman zorluklar yaşanmıştır. Sınırın karşısından olmak ve dili bilmemek temel zorluklardan biri olmuştur. Araştırma için Türkiye'den gidilmiş olması görüşmeciler tarafından şüphe ile karşılanmıştır. Fakat çevirmenin Ermeni olması ve çalışmaya dair geniş açıklama yapması şüphelerin ortadan kalkmasına yardımcı olmuştur. Fakat Ezidiler ile yapılan görüşmelerde çevirmenin Ermeni olması kimi noktalarda eksik bilgi verilmesine neden olmuştur.

Gidilen köylerin bir kısmında muhtarlardan izin alınarak, bir kısmın da ise tanıdıklar aracılığı ile muhtarlardan izin almadan görüşmeler yapılmıştır. İzin alarak gidilmesi gereken köylerden birine izinsiz girilmesi nedeni ile muhtarla sorunlar yaşanmıştır. Sınır güvenliği gerekçe gösterilerek Pasaportlar ve sorular alınmıştır. Sınır köylerinde muhtarlardan izin alarak alan çalışması yapmak kimi sınırlılıkları da beraberinde getirmiştir. Bazı muhtarlar görüşme yapılacak kişileri kendileri seçmek istemişlerdir. Muhtarlar tarafından seçilen görüşmecilerle yapılan görüşmeler çalışmanın baskı altında yürütülmesine neden olmuştur. Görüşme alınan köylerin birçoğunda güvenlik gerekçe gösterilerek video kaydı alınmasına ve fotoğraf çekilmesine karşı çıkmıştır. Bu nedenle tez içerisinde sınırlı sayıda görsel kullanılmıştır.

Çalışmanın bir kadın tarafından yürütülmesi Türkiye ve Ermenistan sahalarında farklı etki yaratmıştır. Ermenistan'da çalışmanın kadın bir araştırmacı tarafından yapılması pozitif etki uyandırmıştır. Bu algı sınırın eril bir yapıya bürünmesinden kaynaklanmıştır. Türkiye'de ise çalışmanın kadın tarafında yürütülmesi, iletişim kurmada zorluklar yaşanmasına neden olmuştur. Böylelikle aynı çalışmanın iki sahasında kadın olmak bir yandan avantaj diğer yandan dezavantaj olmuştur. Bu noktada detaylı bilgi vermek önem arz etmektedir. Türkiye sahasında katılımcıların çoğunlukla erkek olması görüşmeye başlanmasından itibaren, konuşmalarda duraksamalar yaşanmasına neden olmuştur. Türkiye sahası görece geleneksel bir nitelik göstermektedir. Bu nedenle bir kadının sınır gibi bir konuyu neden çalıştığını anlamlandıramamışlardır. Türkiye sahasında bir erkekle sahaya gidildiği dönemlerde, konuşmanın daha içten bir hal aldığı gözlenmiştir. Erkeklerin bu noktada daha çok anlatmaya ve daha çok bilgi vermeye odaklandığı gözlenmiştir. Aslında bunun kadınlarla görüşme yapmak istenildiğinde verilen cevaplarla da yakından ilişkisi bulunmaktadır. Görüşmelerde “kadınlar bu konuları bilmez, onlar ne anlasın ki,

kızlarımız evde ev işleri ile uğraşüyor...” gibi söylemlerle karşılaşması kadının aslında gündelik ilişkiler içerisinde evle özdeşleştirilen bir konumda olması ile yakından ilişkilidir. Ermenistan sahası da aslında benzer bir geleneksel ilişkiden beslenmektedir. Yapılan görüşmelerde sürekli, “güzel kızım, tatlı kızım, sen bu konuları bilmezsin ama ağabeylerin ve dedelerin bilir” gibi cümlelerin araya girmesi, kadınla yapılan görüşmenin zararsız bir yapıya dönüştüğünü göstermektedir. Bunun yanı sıra her iki sahada kadın araştırmacının farklı algılanmasının diğer bir nedeni ise Ermenistan sahasında Türkiye sahasına oranla hem kadın hem de erkeklerde üniversite mezunu oranı oldukça yüksek olmasıdır. Ermenistan’da kadınların gündelik hayatta görünür olması, muhtarlıklarda, eğitim kurumlarında ve daha birçok devlet kurumunda kadın çalışan oranının yüksek olması da bu noktada önemlidir. Türkiye sahasına baktığımızda özellikle köylerde yaşayan kadınların daha çok ev içinde çalışmaları, eğitim düzeylerinin düşük olması ve devlet kurumlarında çalışan kadın oranının az olması, dolayısıyla gündelik hayatta kurumsal ilişkiler içinde görünür olmaması, kadının özel alanda kalmasına dair algının beslenmesine neden olmaktadır.

Bir buçuk yıl süren saha çalışması İstanbul, Adıyaman, Iğdır, Erivan, Armavir ve Ararat eksenli bir çalışma olmuştur. Farklı şehirlerin işin içine girmesi çalışmanın kimi noktalarda zorlaşmasına neden olmuştur. Özelde sınır konusunu çalışmak, birçok kurumdan izin alma zorunluluğunu doğurmuştur. Bu da çalışmanın sürecini uzatmıştır. Özetle, sınır çalışmaya başlamanın zorlukları, daha bu kararı verdiğiniz andan başlayarak çalışmanın sonuna kadar farklı biçimlerde ve tonlarda devam etmiştir.

Bu çalışma, kapalı sınırın her iki tarafında yaşayan insanların gündelik yaşamlarına, birbirlerine yönelik algılarının şekillerinin zaman içinde nasıl şekillendiğine ve devletlerin bu noktada ne derece etkili olduğuna dair geniş veriler sunduğundan, bu alanda araştırmaya yapacaklara bir ölçüde katkı sağlamayı da amaçlamaktadır.

2. BÖLÜM: TARİHSEL VE MODERN BİR OLGU OLARAK SINIR

Sınır ve sınır bölgelerinde yaşayan halklara artan ilgi, birçok çalışmanın sınırın tarihini, kurulum şeklini, geçirdiği dönüşümleri ele almasını sağlamıştır. Bu çalışmada da Ermenistan-Türkiye sınırında yaşayan halkların sınıra, sınırın karşısına, sınır içindeki kimliklere ve sınırın karşısında yaşayan “yabancıya/ötekiye” bakılmadan önce sınırın tarihine, farklı dönemlerde hangi anlamları içerdiğine, modern devletler için bu sınırların anlamının ne olduğuna, ulus devlet sınırlarının katılma nedenlerine bakılmaktadır. Bu bölümde aynı zamanda milliyetçilik, vatandaşlık, ötekilik kavramlarının ulus-devletlerde yüklendiği anlama bakarak, öteki”liğin devlet sınırları aracılığı ile nasıl üretildiği tartışılmıştır. Böylece sınır hakkında detaylı bilgi verildikten sonra sınırlar üzerine günümüzde yapılan tartışmalara yer verilmiştir.

2.1 Tarihsel Bir Olgu Olarak "Sınır"

Sınır geçmişten günümüze farklı anlamlar yüklenmiştir. Roma İmparatorluğu döneminde barbarlık ve medeniyet arasındaki ayrımı görünür kılan sınır, Ortaçağda şehir ve bölgelerin kontrolünü sağlayan katı olmayan hudutları simgelemektedir. Sınırların katılması, Vestfalya Antlaşması (1648) sonrası dönemde ortaya çıkan Modern devletlerin egemenlik alanının korunması ile ilgilidir. Özellikle son yüzyılda ulus devletlerin görünür olmaya başlaması ile birlikte sınıra atfedilen katılık ve çizgisellik, ulus devletlerin teritoryal bütünlüğünü ve egemenlik alanını korumaya yönelik çalışmaları ile yakından ilişkilidir.

Ulus devletler öncesinde sınırın nasıl bir yapıya sahip olduğuna ve zaman içinde nasıl dönüştüğüne dair yapılmış ilk çalışmalardan biri Brigham’ın “*Principles in the Determination of Boundaries*” (1919) adlı çalışmasıdır. Brigham’a göre sınırların katılıp görünürlük kazanması dünya mekânlarının dolması, nüfusun kaynaklar üzerindeki baskısı ve maddi yaşam standartlarının genişletilmesi ile yakından

ilişkilidir. Brigham, sınırların iki aşamadan geçerek günümüzdeki halini aldığını belirtir.

İlk aşama çizgisel sınırların olmadığı ilkel veya kabile dönemi, ikinci aşama sınırların dönüşmeye başladığı karma veya geçiş dönemi, üçüncü aşama ise sınırların büyük ölçüde sabitlendikleri ideal dönemdir. İkel dönemlerde yaşayan insanlar ve gruplar yalnızca avlanmak, balık tutmak ve basit toprak işleri ile uğraşabilecekleri alanlara yayıldıkları için sınırlar, ne bilinç dâhilinde planlı bir şekilde ortaya çıkan ne de haritalama, ölçme gibi tekniklerin kullanıldığı alanlardır. Bu dönemde sınırlar sadece ayıran bölgeler işlevini üstlenmektedir. Karma ve geçiş döneminde ise dünya üzerinde birçok bölgede nüfus yoğunlaşması nedeni ile gelişmiş uygarlıklar ile ilkel ya da yarı-uygarlaşmış toplumların bir arada yaşadığı gözlenmiştir. Bundan dolayı bu dönemdeki sınırlar hem Avrupa'daki gibi ayırma işlevi yapan hudutlar olarak hem de Afrika'daki gibi az gelişmiş topraklardaki sömürge mülkü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde sınır, antlaşmalarda gücün - alma ve düşmanın almasını engelleme- gücünün göstergesi olmuştur. İdeal dönem ise nüfusun yoğunlaştığı ve doğal kaynaklar üzerinde baskının arttığı, olgunlaşan medeniyetlerin görünür olduğu dönemdir. Bu dönemde devlet ulusal politikanın işareti olarak kendini sınırlandırır ve böylece sabit çizgisel ulus sınırları ortaya çıkar (Brigham,1919, s. 201-203).

Brigham, sınırların adaleti sağlamak ön koşulu ile ya savunma ya da ayırma amacını gerçekleştirmek için çizilmesi gerektiğini vurgular (Brigham, 1919, s. 218). “Brigham, doğal sınırların iyi, yapay sınırların kötü olduğu ayrımına karşı çıkararak asıl sorunun, doğallık ve yapaylık olmadığını, belirli fiziksel olaylarla işaretlenmemiş sınırlardan ziyade ekonomik olarak doğal olmayan sınırların (ölçek ekonomisine direnenlerin) yanlış olduğunu belirtir” (aktr.Minghi, 1963, s. 408). Sınırların çizgisel yapıya dönüşmesini farklı dönemlere dayandıran düşünürler de bulunmaktadır. Çizgisel sınırlar başlangıçta korunma ve savunma amacı ile ortaya çıkmışsa da sınırların tarihi, hükümdarların ve hükümetlerin halkın hareket özgürlüğünü kontrol etme girişimleriyle ilgili olmuştur (Laine, 2015, s. 14). Sınırlarda yaşanan dönüşüm yönetim ve toprak-teritorya arasındaki ilişki ile alakalı olmasından dolayı birçok düşünür günümüz sınırlarının başlangıcını çoğunlukla Roma İmparatorluğuna dayandırmaktadır (Anderson, 1996; Brunet-Jailly, 2010; Pijpers, 2011). Romalıların

temeli pagusla başlayıp, daha sonra civitatis, apex, provincia veya regio ile devam eden bölgesel bölünme hiyerarşisini kurmaktadır (Anderson, 1996, s. 14-15). Roma imparatorluğu döneminde “Lime”ler imparatorluğun sınırlarını oluşturmaktadır. Lime’ler İmparatorluğu dışarıdaki benzer bir güçten ayıran, nispeten istikrarlı, yarı-kalıcı sınırı ifade eder (Pijpers, 2011, s. 422).

İmparatorlukta sınırlar taş sınır belirteçleri ile belirlenmektedir. Bu sınırlar daha çok insan hareketliliğinin yoğun yaşandığı ve ticaretin yapıldığı yerlerdir. Bu sınırlar günümüz sınırların aksine denetimden uzak daha çok imparatorluğun nüfus alanını belirleyen yapılardır. Roma İmparatorluğunda sınırlar, yerleşim yerleri, şehirler ve bölgeler gibi farklı işlev ve boyutlara sahip alanların hiyerarşisine göre organize edildiği yerlerdir. (Anderson, 1996, s. 13-14).

Giddens ise sınırlarda yaşanan dönüşümü geleneksel ve modern devletlerde sınırların nasıl bir işlev gördüğü üzerinden ele alarak sınırların katılaşmasının modern devletin oluşmaya başladığı Vestfalya Antlaşması sonrası döneme denk geldiğini belirtir. Giddens'a göre geleneksel devletlerde, devlete bağlı bulunan bölgelerin geniş alana yayılmış olması, sınırın geçirgenliğini etkileyen nedenlerdendir. “Devlete bağlı bulunan alanın genişliği katı sınırlar çizilmesini, katı çizgilerle denetlenmesini olanaksızlaştırır ve bu nedenle geleneksel devletlerin egemenlik alanlarının genişliği ve yapısında bulundurduğu tebaaların fazlalığı sebebiyle sınır geçirgen bir yapıya sahiptir” (Giddens, 2008, s. 11). Sınırın geçirgen yapıya sahip olmasının temel nedeni ise devletlerin genişleme eğiliminde olmasıdır. “Bu eğilim aynı zamanda sınırların canlı bir uç alanı olmasına neden olmaktadır” (Tekeli, 2011, s. 26). “Geleneksel devletlerde kraliyet her şeyi yüksek bir merkez çevresinde örgütlemekte, meşruiyetini, yurttaşlardan çok uyruklardan ibaret olan nüfustan değil, kutsallıktan almaktadır” (Anderson, 1995, s. 33). Nüfusun değil de kutsallığın ön plana çıkması sonucunda geçirgen ve belirsiz bir yapıya sahip olan sınırlar daha çok hudut bölgeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Giddens, sınır boyları ile sınırlar arasındaki ayrımın önemli olduğunu belirtir:

“Bir devlet için “sınır boyu”, merkezin siyasi otoritesinin dağınık ya da zayıf olduğu çeper bölgelerdeki bir alanı (başka bir devlete bitişik olması gerekmez) ifade eder, sınır (border) ise, iki veya daha fazla devleti ayıran ve birleştiren, bilinen ve coğrafi olarak belirlenmiş bir çizgidir. Sınırlarda

yaşayan gruplar, “karma” toplumsal ve siyasal nitelikler sergileyebilirken ve çoğunlukla da sergilerken, bir devletin ya da bir başka devletin idari hâkimiyetine fark edilir biçimde maruz kalırlar.” (Giddens, 2008, s. 73)

Sınırın hudutlardan, sınırlara dönüşmesi görece yeni bir döneme tekabül etmektedir. Jones hudut boylarının sınırlara dönüşmesini dörtlü şeması üzerinden ele alır: Tahsis etme, sınırlandırma, işaretleme ve yönetme. Bunlardan ilki bölgenin kendi aralarında bölüşülmesi konusunda devletler arasında alınan anlaşmalı politik karara atıfta bulunur. İkincisi ise belli sınır yerlerinin tanımlanmasıyla ilgilidir. Üçüncüsü olan işaretleme ise sınırların fiziksel çevre üzerinde gerçekte nasıl işaretleneceğinden bahseder. Dördüncüsünün ise yüksek derecede bir doğrudan gözetim mekanizması olan yönetim olduğunu belirtir. Geleneksel devlet hudut boylarında bazen seyahat edenlerden ödeme ve zaman zaman da belge talep eden öncü karakollar kurulmuştur. Fakat bu yapının genellikle devletlerarasında değil, iller arasındaki kesimlerde bulunmaktadır. Doğrudan ve dolaylı gözetimin birleşmesi (gümrük memurları ve hudut muhafızları, artı merkezi pasaport bilgisi koordinasyonu) ulus-devletin ayırıcı özelliklerinden birisidir (aktar Giddens, 2008, s. 163-164). Bu aşamalar sınırların katı olduğu, belirli bir teritorya üzerinde yaşayan ulus-devletin öncüleridir. “Başlangıçta devletler “insanların yönetimi” anlayışına dayanmakta ve bu egemenlik sadakate/bağlılığa dayalı olarak gerçekleşmekteyken, daha sonra devlet ve toprağa ilişkin “toprakların denetimi” fikri egemen olmaya başlamıştır. Bu nedenle sınırlar zaman içinde geçirgen yapılardan, tanımlanmış alanlara dönüşmüştür” (Çelik, 2013, s. 13). Giddens, “harita üzerinde karşılıklı anlaşılmış hatlar olarak hudut boylarından sınırlara doğru gelişimin 18. yüzyıla kadar görünmediğini, bir hat olarak gerçekten çizilmiş ilk sınırın ancak 1718 yılında Flanders için yapılan antlaşmanın bir parçası olarak inşa edildiğini” vurgulamıştır (Giddens, 2008, s. 128).

2.2 Modern Zamanlar ve Yeni Sınırlar

Sınırların haritalar üzerine çizilmiş hem devletin egemenlik alanını gösteren hem de devletin egemenliği altındaki bölgeler olarak tanımlanması modern devlet dönemine aittir. Özellikle, İngiltere, Fransa, Hollanda ve Alman Prenslüklerinin toprak mülkünün sınırlarının oluşmasını sağlayan Vestfalya Antlaşması ile ortaya çıkan mutlak egemenlik anlayışı ile birlikte sınırın anlamı değişmiştir. Sınırın tarihinde ve işlevlerinde yaşanan dönüşümler, sınırın mekânını tanımlayan kavramlarda da dönüşümlere neden olmuştur. “Frontier, border, boundary kavramlarında karşılık bulan sınır, ‘dilden dile, kültürden kültüre, disiplinden disipline ve hatta yazardan yazara değişik kullanımlara sahip olmaya başlamıştır” (Gasparini, 2014, s. 166). Yaşanan bu dönüşümler nedeni ile sınır ve sınıra yakın olan alanların tanımlanması kaçınılmaz olmuştur. Kimi zaman birbirinin yerini alan ve sınırı anlatmak için kullanılan sınır, kenar, sınır bölgesi ve hudut kavramlarını birbirinden ayırt etmek için, bu kavramlar yeniden tanımlanmıştır (Paasi, 1991; Newman, 2006; Wilson ve Donnan, 1998).

İngilizce konuşulan dünyada uç/sınır boyları (frontier), hudut (boundary) ve sınır/sınır bölgesi (border/borderland) terimlerinin farklı kullanımından doğan bir karışıklık söz konusudur. ABD’li araştırmacılar ilkinin (frontier) kullanmaya eğilimliyken İngilizler genellikle diğer ikisini kullanmaktadır (Baud ve Schendel, 1997, s. 213). Sınırların yere ve zamana göre anlamında yaşanan değişimi, Frederick Turner’ın 1921 yılında yayınlanan *The Frontier in American History* ve Malcom Anderson’un 1996 yılında yayınlanan *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World* kitaplarında farklı ele alınmıştır. Anderson, kitabında sınırların anlamının yerlere göre nasıl değiştiğini açıklamış ve bu sınırların anlamlarının ulusların geleneklerine göre nasıl farklı anlamlar kazandığı hakkında bilgi vermiştir. Malcom Anderson (1996), sınırın Amerika’nın ve Fransa’nın toprak sınırlarını belirlemedeki farklılığının, bu iki gelenekte sınırın aynı tasvirlerle hitap etmemesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Anderson, kurumlar gibi uçların da siyasi kararlar ile kurulduğunu belirterek, aynı zamanda sınırın harita üzerindeki basit çizgiler olmadığını, iki devlet arasındaki kurumlar ve süreçler olduğunu vurgulamıştır. Fransızcada, “frontière”ın bir sınır bölgesi veya bölge sınırı anlamına geldiğini belirten Anderson, Amerikan İngilizcesinde frontier, hareket alanı anlamına geldiğini belirtmektedir. Turner çalışmasında aynı dönem içerisinde Avrupa ve

Amerika’da sınır (Frontier) kelimesinin farklı anlamlar da kullanıldığını belirtir. Avrupa sınırının farklı devletler arasındaki sabit sınırlar olduğuna dikkat çeken Turner (1920), Kuzey Amerika sınırlarının ise geniş bir bölgede birçok kültürün etkileşime geçtiği alanlar olduğunu belirtir. Turner, Amerika sınırının en önemli özelliğinin bu sınırın, özgür toprakların en uç noktasında yer alması olduğunu vurgulamaktadır. Sınırın sadece devlet merkezli bir çevre değil aynı zamanda insanla doğa arasındaki sınır ve vahşilik ve medeniyet arasındaki buluşma noktası olduğunu belirtmektedir (s. 12-15).

Kristof 1959 yılında yayımlanan *The Nature of Frontiers and Boundaries* adlı makalesinde border ve fronties kavramlarının birbirine karıştırılmaması gereken fiziki ve politik kavramlar olduğunu belirtmiştir. Kristof’a göre modern devlet öncesi dönemlerde birbirinden farklılaşan devletlerde alanların temel işlevi, komşu devletlerarasındaki doğrudan teması engellemektir. Bu dönem sınır yerine kullanılan kavramların karışmaması için border/sınır ve frontier/hudut arasındaki ayrımı şu şekilde yapmaktadır. Çizgisel bir yapıya sahip olmayan sınır boyunun/uç’un (frontier) “önünde” anlamı taşıdığını belirtmektedir. Kristof sınır boyunun genelde sınır bölgesi, hudut, ön bölge anlamında kullanıldığını vurgulamakta ve iki noktaya önem verilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır: bunlardan ilki sınır boyunun hukuksal bir kavram olmadığı, ikincisi ise sınırın entelektüel ve politik bir kavram olmadığıdır (Kristof, 1952, s. 269). Uçların, devletin bittiği değil, başladığı yere işaret ettiğini, bir devletin komşularıyla kurduğu ilişkilerde oynadığı rolün ön cephesi olduğunu belirtir. Uçların, dikkatleri devletin ötesinde var olan dost ve düşman sahalarına yöneltmesinden ötürü dışa yönelimli olduğunu, merkez kaç güçlerin temsilcisi olduğunu, bütünleştirici faktörler olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda sınırların, yabancıların devlete ait davranış kalıplarına uymalarını sağlayan yaşam biçimleri/bölgeleri olması ve uçların tarihe ait fenomenler olması nedeni ile özel tarihsel koşullardan ayrı ele alınamayacaklarını vurgulamaktadır (Kristof, 1959, s. 270-273). Presscot ve Triggs ise boundry (hudut) kavramının bir çizgi olduğunu ve frontier (uç/sınır boyu) kavramının ise alanların farklı türleri olduğunu belirtmektedirler. Hudut’un genellikle bir peyzaj üzerine çizildiğini ve bu nedenle kültürel özellikleri gözetmediğini belirten Presscot ve Triggs, uçların hem devletlerarasındaki bölünmeye işaret ettiğini hem de bir ülkenin yerleşilmiş veya yerleşilememiş kısımları arasındaki bölünmeye işaret ettiğini vurgulamaktadırlar

(Presscot ve Triggs, 2008, s. 74-75). Gasparini'nin belirttiği gibi bir zamanlar sınır boyu (frontiers) olarak da adlandırılan sınır (border) uzun bir tarihe sahiptir. Ancak egemenlikleri, toplulukları, ülkeleri, ulusları, güvenliği, kültürü, ekonomileri ve benzeri hususları belirten özel ve kapsayıcı bir çizgi olarak ele alınması oldukça yenidir (Gasparini, 2014, s. 166).

Sınır üzerine birçok derlemesi bulunan Wilson ve Donnan ise border/sınırların, devletin başladığı değil, bittiği yere işaret ettiğini, egemenlik sahasının son noktasını gösteren bir sembol niteliği taşıdığını, egemen devletlerin toprağı ile iktidarının ulaştığı en uç yerlerin fiziksel göstergeleri olduğunu vurgulamaktadır. Aynı zamanda sınırın içe yönelimli, merkezci güçlerin göstergesi, ayrıştırıcı faktör olduğunu, etkileşimden ziyade kontrol işlevini yüklediğini, devletin fiziksel oylumuna ilişkin bir gerçeklik ve sembol olduğunu belirterek ayrıntıda farklı ama işlevde sosyal ve siyasal gerçeklikler olarak birbirleriyle kıyaslanabileceğini vurgulamaktadır (Wilson ve Donnan, 1998, s. 9).

Modern devlet sınırının ortaya çıkmasından itibaren, sınırlar üzerine yapılan çalışmaların daha çok sınırın belirleme ve işaretleme yönünün üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çalışmaların bazıları sınırın oluşumu ve durağanlığını göz önünde bulundurarak zaman ve mekân içindeki değişimini incelemiştir. Çalışmaların bir kısmı sınırların işlevleri, siyasi düzen ve komşu devletlerin dış politikaları arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. İlk dönem sınır çalışmalarında “Doğal” sınır teorisi bölgesel genişlemeyi haklı çıkarmak için yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bu nedenle sınırla ilgili siyasi coğrafya alanında yapılan ilk çalışmalarda sınır, politik devlet sınırı olan hudut olarak ele alınmıştır ve sınır üzerine yapılan tartışmalar sınırın yapaylığı ve doğallığına yönelmiştir.

Newman, 1930'lu ve 1940'lı yıllarda coğrafyacıların ve siyaset bilimcilerin ‘doğal’ (natural) sınırlar üzerinde çok fazla durduklarını ve ‘doğal’ sınırları doğal çevrenin fiziksel özellikleriyle tanımladıklarını belirtir (Newman, 2006, s. 174). Böylece yapılan çalışmalar, sınırın çevresinde bulunan dağ, akarsu, nehir gibi fiziki yapıları sınırın doğal, olması gereken yapısına vurgu yapmak için kullanmışlardır. Houtum sınırın doğallığının 20. yüzyılda geçerli olan iyilik-kötülük akımından beslendiğini belirtmiştir. Yazar, doğal sınırların dağlar ve denizler gibi coğrafi şekiller olduğunu ve bunun iyiyi yansıttığını, yapay sınırların ise haritalar, duvarlar, çitler gibi suni yapılar olduğunu ve kötüyü temsil ettiğini öne sürmüştür (Houtum, 2005, s. 675).

Sınırın iyiliğine ve kötülüğüne odaklanan bu tartışmalar, 20. yüzyılın ilk yarısında sınır çalışmaları üzerinde etkili olmuştur. Boggs, sınırı iyilik ve kötülük üzerinden ele alan araştırmacılardandır. Sınır çalışmalarının, uluslararası sınırları inceleyerek sınırların işlevlerinin hem tek biçimli hem de statik olduğu varsayımını ortaya atmalarının yanlış olduğunu vurgulamıştır. Ona göre sınırlar zamana ve mekâna göre değişim yaşamaktadır ve bundan dolayı sınırların coğrafi açıdan incelenmesi gerekmektedir. Sınıra dair ilkelerin farklı sınır tipleri ve fonksiyonlarının arasındaki ilişkiden çıkarılabileceğini öne sürmektedir. (Boggs, 1932, s.4). Boggs, sınırların zaman ve mekânda değişen belirli işlevlere sahip olduğunu ve bu işlevlerin devlet içi gerginliklerin azaltılması için etkileşime girebileceklerini belirtir. Bu noktada Boggs sınırı iyi ve kötü sınır olarak ayrılması gerektiğini vurgulayarak, iyi olan sınırların maksimum verimlilik, minimum uyumsuzluk üzerinden tasarlandığını, kötü olan sınırların ise organik teritoryal sınırlara riayet etmeyen, devletler arasında anlaşmazlıklara neden olan sınırlar olduğunu belirtmiştir. (Boggs, 1932, s.4-5)

Sınır üzerine yapılan çalışmalardan bazıları “19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlangıcında, sınırın nerede ikame ettiği, zaman içinde nasıl ortaya çıktığı, geliştiği ve değiştiği, nasıl askeri anlaşmazlıkların konusu olduğu ve sınırın mekânsal olarak değişiminin politik sonuçlarının neler olduğu gibi sorulara cevap aramaya çalışmışlardır” (Houtum, 2005, s.674). Bennafla, 19.yy 20. yy başında sınırın, genellikle, devletin teritoryal egemenliğinin çizgisel sınırı olarak tanımlandığını ve devletin kapsam ve gücünün göstergesi olarak kabul edildiğini vurgulamıştır (Bennafla, 2014, s. 12). Friedric Ratzel, devlet ve ulusu canlı bir organizma olarak ele almıştır. Bu bağlamda devlet ve ulusa bağlı olan bölge ve sınırları da organizmanın parçaları olarak ele almıştır. Ratzel devleti veya imparatorluğu iç organları, dış koruyucu sınırları ve genişlemeye yönelik doğal bir hareketi olan canlı bir organizma olarak tasvir etmekte ve sınırların statik olduğu anlayışını reddederek aksine sınırların dinamik ve değişime açık bir yapıya sahip olduğunu vurgulamaktadır. Ratzel’e göre sınırlar da diğer canlı organizmalar gibi dönüşmeye ve değişmeye yönelimlidir. Bu nedenle sınırlar sürekli farklılaşmaktadır (aktr. Laine, 2015, s. 18-20).

2.3 Milliyetçilik ve Ulus Devletin İnşa Ettiği Katı Sınırlar

Ulus devletinin ortaya çıkması ile görünürlük kazanan çizgisel sınırlar, modern teritoryal döneme aittir. Bu dönemde devletin politik sınırları için doğrusal sınır gereklilik haline gelmiştir. Fakat bu noktada önemle üzerinde durulması gereken husus, ulus devletlerin ve sınırlarının katılaşmaya başlaması Vestfalya Antlaşmasına dayansa da katılaşmış sınırların tam manası ile ortaya çıkışı İmparatorlukların yıkılmasını temsil eden Birinci Dünya Savaşı sonrasına denk gelmektedir. Bu dönemde özellikle savaş sonucunda insan hareketliliğinin yoğunlaşmaya başlaması, o dönem mülteci olarak tanımlanmasalar da yersiz yurtsuz kalan insanların ülkelerin sınırlarını zorlamaya başlaması, birçok ülkenin sınırlarını katı bir biçimde tanımlaması ile sonuçlanmıştır. Bu noktada ilk dönemlerde geçirgen yapıya sahip olan sınırlar, ulus devletlerin görünürlük kazanması ile birlikte içlenme ve dışlanmanın, vatandaşlığa uygun olup olmamanın, “biz”lik ve “öteki”liğin temsil alanları olan katı sınırlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sınırdaki yaşanan bu dönüşüm, birçok araştırmacının sınırın ulus devletler için ne anlama geldiğine odaklanmasına neden olmuştur. Donnan ve Wilson, ulus devletlerin sınırlarının yakınçağda önem kazanmasının temelinde korunma ihtiyacının bulunduğunu belirtmektedirler. Ulus devletlerin egemenlik alanlarını sınırlarla koruma ihtiyacının özünde sınırların savunmanın ilk hattı olmaları, sosyal baskı kurumları ve devlet güçlerinin muhtelif sembolleri olmaları bulunmaktadır (Donnan ve Wilson, 1998, s.10). Sınırların ulus devletler için önemli olması, bu sınırların nasıl korunması gerektiği sorusunu da gündeme getirmiştir. Bu noktada korunacak sınırlar hem devletin içindekileri “öteki”nden ayıracak hem de egemenlik alanının belirleyecektir. Bu nedenle birçok devlet sınırlarını koruma adına birçok yerde tel örgüler, sınır kapıları, gözetleme kuleleri, kameralar, termal kameralar kullanmaktadır. Sınırın etrafında alınan bu önlemler, son dönemlerde tartışma konusu olmuştur. Bu noktada sınırlardaki katı güvenlik önlemleri Jeremy Bentham’ın Panoptikon’una benzetilmiştir. Devletler sınırlarda aldıkları güvenlik önlemleri aracılığı ile toplumları gözetleme işlevini üstlenerek, devlet sınırları içerisinde yaşayan “herkesin her zaman gözetim altında olduğu, her hareketin takip edildiği, hükümetin en ufak bir şeyde herkesi hızlı bir şekilde kontrol altına alınabileceği...” (Payan, 2006, s.115), hissiyatını uyandırmıştır. Tony Payan’ın *The Three US-Mexico Border Wars: Drugs, Immigration, and Homeland Security* adlı

kitabında sınır ve güvenlik önlemlerinin, sınırların askerileşmesinin, xray cihazları ve kamera gibi teknolojik cihazlarla gözetlenmesinin toplumları nasıl etkilediğine yer vermiştir.

Sınırdaki koruma mekanizmaları ile ilgilenen bir diğer araştırmacı olan Bigo ise sınırı Panoptikon'dan ürettiği “banoptikon” kavramı üzerinden ele almıştır. Bigo'ya göre banoptikon, bazılarını bir şeyin dışında ya da haricinde tutmayı ifade etmektedir ve bu yönüyle ‘biz’ ve ‘ötekiler’ ya da ‘vatandaş’ ve ‘yabancı’ arasındaki farka gönderme yapmaktadır (Bigo, 2008). Bununla birlikte Paasi de sınırların üretmek ve yeniden üretmek için sömürülen ulus teritoryalarının vazgeçilmez biyopolitik pratikleri olduğunu vurgulamıştır ve bu pratikleri, sınırlarda devletin sabitliğini tehlikeye sokabilecek sağlıkla ilgili olaylar üzerinden ele almıştır (Paasi, 2011, s. 27).

Giddens'a göre yönetici pozisyonda olan iktidarın gözetlemeye yoğun biçimde odaklanması, tamamen değilse bile, çoğunlukla modern devlete özgü bir olgudur. Böylelikle bu, esasında devletin, sınırları açıkça belirlenmiş bir toprak parçasında (territory), idari kapsamını net bir biçimde koordine etme yetisiyle ilgilidir (Giddens 2008, s. 72). Bu noktada Agamben ve Foucault da iktidarın denetim ve gözetleme süreçlerinin en yoğun yaşandığı yapı olarak ulus-devleti görmektedirler. Foucault Panoptikon'u ele alarak bu yapının hapisane ile sınırlı kalmadığını, aynı zamanda iktidar tarafından neredeyse hayatın bütün alanlarında uygulanmaya başladığını belirtmiştir. Ona göre “her gün uygulanan Panoptikon tipi gözetimler, büyük siyasal aygıtların ve mücadelelerin iyice altında yer alabilmektedir ve bunlar, modern toplumların soy zinciri içinde, onları kat eden sınıf egemenliğiyle birlikte, iktidarın ona uygun olarak yeniden dağıtıldığı hukuk kurallarının siyasal karşılığıdır” (Foucault, 2006, s. 280). Benzer şekilde Agamben de, “Panoptikon'un artık bir mimari yapı olmaktan çıktığını ve iktidar ile insanların gündelik hayatları arasındaki ilişkileri düzenleyen bir “paradigma”ya...”(Agamben, 2002, s. 3) dönüştüğünü ifade etmektedir.

Newman, sınır çizmenin sadece yerde bulunan fiziki çizitlerin ve duvarların çizgiler haline dönüşmesi olmadığını, aynı zamanda yöneticilerin birçok sosyal grubu kategoriler üzerinden bir yerin içine dâhil etmesi veya bir yerden dışlaması olduğunu ifade etmektedir (Newman, 2006, s. 146). Thongchai, çizim şekillerinden biri olan haritayı temsil ettiği gerçekliğin modeli değil, o gerçeklik için bir model olarak ele almaktadır. Haritanın dünya yüzeyine dair somutlaştırmanın gerçek bir aracı haline

geldiğini, böylece artık yeni idari mekanizmalar ve onların iddialarını destekleyen askeri birlikler için gerekli olduğunu belirtmiştir (Akt. Biggs, 1999, s. 399-400). “Haritalama meselesinde dikkatimizi diyalektik bir dinamizme çekmekte ve iki noktada uyarıda bulunmaktadır. Bunlardan ilki, devletin oluşumunun yer (kara-ground) ile kurallar arasındaki ilişkinin bir dönüşümünü içermesi; ikincisi ise, modern formun kurulumu olması ile ilgilidir” (Biggs, 1999, s. 399-400). Bu bakış açısında göre haritalamayı, devletin egemenlik alanının haritalanması olarak ele almak kolayca kaçmaktır. Zor olan haritalama süreci boyunca başka tür bir egemenliğin ve başka tür bir devletin de vücuda geldiğini söyleyebilmektir. Bu bağlamda haritalar, güvenlik ve yönetim sistemlerini genişleterek devletin teritoryalaşmasında ve yurtiçi ve yurtdışında ulusal kimlik duygusu yaratmada önemli bir araç olmaktadır (Pickles, 2004, s. 39). Devlet söylemsel ve ideolojik alanı yaratılırken mekânın benimsenmesi önemli bir noktayı teşkil etmektedir. Bu noktada haritalanmış mekânın sembolik yapısı, ulusal mekân olarak tanımlanmalıdır (Pickles, 2004, s. 39). Harita, çevreyi ve içinde yer alan pratikleri sınırlamak için gizli (ya da çok gizli olmayan) bir araçtır - bir plandır. Fakat aynı zamanda devletin sosyal, ekonomik ve politik alanlarının dönüşümü için de açık bir araçtır (Pickles, 2004, s. 111). Bu noktada haritalar aynı zamanda sosyal kontrol sisteminin işleminin araçları haline gelmektedir. Harita ve üretildiği kurumlar, Michel Foucault’nun iktidar- bilgi olarak adlandırdığı şeyin arşivi olarak işlev görmektedir. İktidar bilgisi, aynı anda hem sınırlayıcı-kontrol edici hem de etkin kılan bir güç biçimidir, yani, bir üretici güç biçimidir (Pickles, 2004, s. 111). Matthew Edney ‘in de belirttiği üzere bilgi ve teritorya, sınırları kurmak, güvenlik ve kontrol altına almak yani “belirli bir coğrafi alan algısına sahip” olmak için emperyalist ve devlet projeleriyle yakından ilişkilidir. (aktr Pickles, 2004, s. 118, Edney, 1999:1)

Son dönemde yapılan çalışmalar daha çok semboller, işaretler, özdeşleşmeler, temsiller, performanslar ve hikâyeler üzerinden sınırların nasıl inşa edildiği ile sınırların ve ulus kimliklerinin nasıl temsil edildiklerine yoğunlaşmaktadır (Houtum, 2005, s. 674). Bu dönüşüm aynı zamanda birçok disiplinin antropolojik ve etnoğrafik yöntemler ile sınırı ele almasına neden olmuştur. Sınır ister açık ister kapalı olsun her şekilde devletin kontrol mekanizmalarının hissedildiği alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Sınırların devletlerin politik-ekonomik ilişkisi doğrultusunda şekillendiğini belirten çalışmalarda, açık gibi görünen sınırların dahi devletlerin

politik ilişkilerinden bağımsız olamayacağı vurgulanmaktadır. Örneğin Martinez Amerika ve Meksika sınır bölgelerinde yapmış olduğu çalışmalar sonucunda elde ettiği veriler doğrultusunda sınır bölgelerini dörde ayırmıştır. Bu ayırımın temelinde sınır bölgelerinin birbirleri ile geliştirmiş oluşturdukları iletişim bulunmaktadır. Martinez'in çalışması sınır bölgelerindeki iletişimin ne devletlerin politik ilişkilerinden ne de onların sınırlarda almış olduğu önlemlerden ayrı tutulamayacağını göstermiştir. Martinez yabancılaşmış (alianeted), birlikte var olan(coexistent), karşılıklı bağımlı(interdependent), entegre (integrated) sınır bölgelerini şu şekilde açıklamaktadır:

Her bir sınır bölgesi, sınır ötesi etkileşime ve hâkim eğilimlere bağlı olarak farklılık göstermektedir. Yabancılaşmış sınır bölgesi, son derece olumsuz koşullardan doğan, sınır ötesi değişimlerin pratikte var olmadığı bölgelerdir. Bu ülkeler genellikle farklı ekonomik ve askeri-politik bloklara tabidir. İki ülke vatandaşları arasındaki ilişki genellikle geçmişte oluşmuş ve karşılıklı güvensizlikle yüklenmiştir. Bu alanlarda oluşan yabancılaşmanın temelinde savaş, yoğun milliyetçilik, ideolojik ve dinsel düşmanlık, kültürel farklılıklar ve etnik rekabet bulunmaktadır. Devam eden çatışmalar sınırların askerileşmesine ve sınırlarda oluşabilecek sınır ötesi ilişkilerin ve alışverişin önüne geçmek için katı kontrollerin oluşmasına neden olmaktadır. Böylelikle iki ülke vatandaşı yabancılaşmış durumdadır. Birlikte var olan sınırlarda, sınır istikrarsızdır ve gelgitli bir yapıya sahiptir. Sınır belli belirsiz açık ve sınırlı ikili etkileşim söz konusudur. Her iki ülkenin vatandaşları arasında aşinalık söz konusudur, fakat sınır bölgesinde yaşayan insanlar arasında sıkı ilişkiler gelişmiştir. Bu sınırlar temel olarak sınır ötesi akışların filtrelenmesi içindir, oysa taraflar ortak sorunları çözmek için gerektiğinde teması sürdürür ve işbirliği yapar. Karşılıklı bağımlı sınırlar ise çoğunlukla stabil sınırlardır. Ekonomik ve sosyal ilişkilerin birbirini tamamlaması, uluslararası iletişimi artmasına neden olmuş, dolayısıyla sınır bölgesinin alanı genişlemiştir. Yüksek düzeyde siyasi yakınlaşma ve karşılıklı güven bu sınırların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sınır bölgeleri tamamen askersizleştirilmiş ve her iki devletin yetkilileri arasında farklı düzeylerde yoğun bir işbirliği gelişmiştir. Sınır bölgesi insanları, arkadaşçı ve müşterek ilişkiler geliştirmektedir. Son olarak bütünleşmiş sınırlar ise istikrarlı ve kalıcıdır. İki

ülke ekonomisi fonksiyonel olarak birleşmiştir. İnsanların ve malların sınırsız geçişi söz konusudur. Sınır bölgesi insanları kendilerini bir sistem aracılığı ile tanımlamaktadır (Martinez, 1994, s. 5-9).

“Ulus devletin oluşması ancak belirli bir teritorya ile ilişkilendirildiği zaman mümkün olmaktadır” (Hobsbawm, 1995, s. 24). Özellikle ulus devletin temel tanımlayıcılarından olan vatandaşlık ve ulusal kimlik, sınırlarla belirlenmiş teritorya olmadığı sürece anlamını yitirmektedir. Vatandaşlık, birey ile devlet arasında, bireyin devlete karşı yerine getirmesi gereken görevlerinin tanımlandığı ve aynı zamanda devletin toprakları içerisinde yaşayan bireylerin haklarının tanımlandığı yasal ilişkidir. Bireyin dışarıdan gelecek herhangi bir saldırıya karşı korunması temel haklarından biri olarak yer bulmaktadır. Vatandaşlık bu noktada belirli bir teritorya içerisinde yaşayanlar ile dışında yaşayanlar arasındaki ayrımın resmileşmiş halini ortaya koyar. Böylece devlet sınırları tarafından çevrelenmiş olan teritorya aynı zamanda ulusal kimlik kategorilerini şekillendirmektedir.

Ulus devletlerde teritorya, devletin varlığının temel şartı haline gelmiştir. Sınırları devletin güvenliğinin ve egemenliğinin temsilleri ve devletin geçmiş ve şimdiki ilişkilerinin fiziksel kaydı olarak gören Wilson ve Donan, sınırlarda üç unsur bulunduğunu belirtirler:

1) Aynı anda devletleri ayıran ve birleştiren yasal sınır 2) Devletin teritoryasına derinden nüfuz eden kişi ve kurumlardan oluşan sınır çizgisini sınırlamak ve korumak için var olan devletin fiziksel yapıları. 3) Fronties olan sınırlar, sınırların ötesine uzanan ve sınırlardan uzaklaşan ve insanların uluslar ve devletlere üyelikleri ile ilgili çeşitli davranışları ve anlamları müzakere ettikleri teritoryal bölge sınırları (Wilson ve Donan 1998, s. 9).

Sınırların yalnızca mekânsal konumlar değil aynı zamanda içlenmenin ve dışlanmanın, ekonomik, sosyal ve politik ifadeleri olarak ele alınması, sınır üzerine yapılan çalışmalarda değişim yaşanmasına neden olmuştur. Bu yüzden, sınır kavramını bölgesel sabit, durağan bir çizgi olarak ele almak yerine, bir dizi pratikler serisi olarak ele almak öne çıkmıştır. Bu dönüşüm, varlıklar arasındaki ayrılıkların nasıl ortaya çıktığı, üretildiği ve sürdürüldüğü hakkında daha politik, sosyolojik ve aktör odaklı bir bakış açısı gerektirmektedir (Vaughan-Williams, 2009, s. 586). Van Houtum, sınırı ele almada yaşanan bu dönüşümün nedeninin, sınırların insan

pratiklerinin mekândaki farklılıkları ve temsilleri olmasından kaynaklandığını belirtir. Sınır çalışmalarına getirilen bu bakış açısı, sınırların artık bölgesel işaretlerin haritalardaki izdüşümü olmadığı, yani doğal, zorunlu olması gereken değil de devletlerin politikaları ve insanların eylemleri tarafından değişen dönüşen yerler olduğu görüşünü desteklemiştir (Van Houtum, 2005, s. 674-675). Bu bağlamda sınırlar yalnızca yeri belirleyen fiziki sınırlar olarak değil aynı zamanda insan grupları arasında zihinsel yaratımlar olarak ele alınmıştır. Bu nedenle var olan fiziki sınırların yalnızca fiziki anlamda bir öteki yaratmamaktadır aynı zamanda zihinde de “biz” ve ötekini yaratmaya araç olmaktadır.

Ulus devletlerde sınır bölgelerinde hem devlet eliyle hem de sosyal kolektifler-kategoriler aracılığı ile yaratılan bizlik ve ötekilik algısının şekillenmesinde milliyetçilik ve ulus kimlik önemli bir yer tutmaktadır. Verdery'nin de belirttiği gibi sosyal kategoriler ulus- devletlerin yapılanmasında önemli bir yer teşkil etmektedir. Ulusu oluşturan bireyler ortak değerler etrafında birleşir ve sosyal kategoriler değerlere temel teşkil eder. Modern devlet kurma süreci kimlikleri zorunlu hale getirme eğilimindedir, kimlik kategorileri, devletin içinde insanların varlığının zorunlu unsurları haline gelmiştir. Hangi kimliğin ne derece zorunluluk haline geleceği devletlerin tarihleri ve organizasyonları tarafından belirlenir (Verdery, 1994, s. 38-39). Bir sosyal kategoriye, yani etnisiteye, kimliğe, üyelik aynı zamanda o kategoriye aidiyet hissi verir. Aidiyet hissiyatı aynı zaman da biz ve onlar ikiciliğini yaratmaktadır.

Cohen'e göre bir gruba üye olma aynı zamanda iki önermeyi ortaya çıkarır. İlki bu grubun üyelerinin ortak paylaşımlarının olduğu, ikincisi var olan bu paylaşımın, grup üyelerini, diğer grupların üyelerinden ayırdığıdır. Yani topluluk aynı anda hem benzerlik hem de farklılığı vurgulamaktadır. Ona göre sınır bir topluluğun başlangıcını ve sonunu işaret eder. Sınır, topluluğun kimliğini içine alır ve toplumsal etkileşim sonucunda ortaya çıkar. Sınırlar belirgindir, çünkü topluluklar, farklı olmak istedikleri veya farklı oldukları topluluklarla etkileşim içindedirler. Sınırların belirginleşme şekilleri tamamen çevreledikleri topluluğa bağlıdır. Bazıları, ulusal ya da idari sınırlar gibi, yasal ve kanuna uygun olabilir. Bazı sınırlar, dağ ya da deniz yoluyla, fiziksel olarak ifade edilebilir. Bazıları ırksal, dilsel veya dini sınırlar olabilir. Fakat tüm sınırlar ve herhangi bir sınırın tüm bileşenleri bu kadar açık bir şekilde belirgin değildir. Daha doğrusu, sınırların, onları düşünenlerin zihninde var

olduğu düşünülebilir. Böylelikle, sınır sadece farklı gruplarda bulunan insanlar tarafından değil, aynı zamanda aynı grup içinde bulunanlar tarafından da farklı algılanabilir(Cohen, 2013, s. 12).

Ulusun varlığı için kendini diğerlerinden ayıran bir başka toplumun olması gerekmektedir. Bu noktada ulus kendi başına var olmaz, kendini öteki ulus ile girdiği ilişki üzerinden tanımlar. Ulus devletlerin şekillenmesi ile birlikte her ulusun kendi sınırlarını oluştururken, sınırları kendilerini öteki(ler) uluslardan ayırmak için bir parametre olarak kullanmıştır. Her bir ulus için biricik parametre olan ulus kimlik, vatandaşlık ve teritorya aracılığı ile kazanılır. Ulus devletler, ulusun her bir bireyinin kendini ulus kimlik üzerinden tanımlamasına neden olarak, kendi sınırları dışında yaşayan her bir bireyin, kimliğin, etnisitenin dışlanmasına neden olurlar. Farklı kimlikleri dışlama aynı zamanda kendi kimliğini koruma ile özdeşleşir. Bu bağlamda devletin sınırları, devletin egemenliği altında yaşayan vatandaşın haklarının korunma alanları olarak ele alınır. Böylece devletlerin egemenliklerinin nihai alanları olarak görülmeleri nedeniyle, askerî güçlerle ve mekânsal uygulamalarla sürekli denetim altında tutulur; yasalarla düzenlenir; ‘güvenlik’ söylemi üzerinden yönetilirler (Gürkaş, 2014, s.229).

Ülkelerin fiziki sınırları hem biz ve öteki fikrini kurar hem de aynı fikri beslemeye devam eder. Böylece biz ve ötekilik hayali ve fiziki olan sınırlar aracılığı ile meşrulaştırılmış olur. Meşrulaştırma işlemi yalnızca yere çizili sınırlar ile gerçekleştirilmez aynı zamanda ulus kültürünü oluşturmada etkin rol oynayan ulus kimlik aracılığı ile gerçekleştirilir. Bu noktada yeni yaratım olan ulusların sınırlar ile belirlenmesi sonucunda her ülke kendine biricik egemenlik alanı yaratmak amacı ile o ulusa vatandaşlık aracılığı ile bağlı olan bireyleri içine alan ulusal kimliği inşa etmeye başlar. Sınırlarla sıkı bir şekilde belirlenen teritorya böylelikle yeni bir kimlik kazanarak kendini hem bir önceki dönemden ayırır hem de etrafındaki ülkelerden gelecek tehlikelere karşı bariyerini oluşturarak ötekilik algısının yerleşmesine neden olur. Kimlik oluşturmada ulus merkezi bir öneme sahiptir. Ulusal kimlikler, ister coğrafi, ister dilsel, ister etnik ya da ırksal olsun, insanların ortak paylaşımlarına odaklanmaktadır. “Ulus kendisi olabilmesi için ırksal ya da kültürel olarak saf olmak zorundadır ve ulus’un "sahte", "dış", "melez", "kozmpolit" unsurları saf dışı etmeden ya da bunları dışarı atmadan önce kendi içine dönmesi gerekir. Ayrıca, bu durum ister hayat tarzı, ister inanış, isterse etnik köken açısından olsun, toplumsal

grupların ıraklaştırılmasından doğrudan doğruya sorumlu olan saplantılı bir zorunluluk olarak ifade edilmektedir” (Balibar, 2000, s. 81). Ulus kimliğinin inşası aşamasında, birçok etnik kimlik bu inşa edilen ulusa entegre olmaya zorlanır veya ulus sınırları dışına çıkarılır. Sınırlar böylelikle ulus devletlerin homojenleşme çabalarının sınırları olarak karşımıza çıkar ve bu anlamda ulus kimliğinin diğer kimlikleri bir potada eritmeye çalışarak, vatandaşlarını bütünleştirmeye çalıştığı yerlerin sınırları olarak karşımıza çıkar. Kısacası “ kapitalist devletler içindekileri, yani halk-ulusu oluştururken sınırlarını ortaya koyar; zira bu sınırların içinde kalanların öncesi ve sonrası homojenleştirilir. Böylece milli bütünlük ve modern ulus, bir toprağın tarihselliği ve bir tarihin toprak kazanması, kısacası ulus devlette maddileşen bir toprağın milli toprağı haline gelir” (Liokos, 2008 s. 57).

Ulus içerisinde kimliğin oluşabilmesi için sınırlar ile tanımlanmış teritoryanın yanı sıra, milliyetçilik de önemli bir noktada bulunmaktadır. Liderler kendi otoritelerini haklı çıkarmak, devlet sınırlarını belirlemek, egemeni olduğu topraklarda ortak duygu oluşturmak için milliyetçiliği kullanırlar. “Ulusal kültürler ulus hakkında anlamlar üreterek kimlikler inşa ederler. Bunlar anlatılan öykülerle, geçmiş ile bugünü birleştiren anılarla ve ulus üzerinden inşa edilen imgeler gerçekleştirilir” (Hall, 1996, s. 613). Ulusal ve diğer grupların yaratılması, genellikle, tarihsel sosyal süreçlerin sınırları içinde elit tarafından yürütülmüştür. Liderler kendi otoritelerini haklı çıkarmak, devlet sınırlarını belirlemek, egemeni olduğu topraklarda ortak duygu oluşturmak için milliyetçiliği kullanmaktadırlar. Ulusal kimliği bir kavram olarak ve / veya sosyal bir olgu olarak analiz etmek için, ulusları meydana getiren hareketi, yani milliyetçiliği incelemek genellikle gereklidir. Triandafyllidou ulus’un üç yönünün bu dönemde önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bunlardan ilki, dünya uluslara ayrılmıştır ve her ulusun kendine özgü kültürü, tarihi ve kaderi vardır, bu da onu diğer uluslar arasında eşsiz kılar. 2) Her birey bir ulusa aittir ve bu aidiyet tüm diğer bağlılıkları geçersiz kılar, bu noktada ulussuz olan bireyler kendilerini tam olarak kavrayamazlar ve uluslardan oluşmuş bir dünyada sosyal ve politik olarak dışta kalırlar. 3) Uluslar birleşik, özerk ve amaçlarına ulaşmak için özgür olmalıdırlar. Yani ulus’un toplumsal ve siyasal iktidarın tek meşru kaynağı olduğu vurgulanmaktadır (Triandafyllidou, 1998, s. 595). Triandafyllidou’a göre milliyetçi doktrinin temel önermeleri, yani dünyanın milletlere bölünmüş olması ve milletin siyasal iktidarın tek meşru kaynağı olması, toplumsal ve siyasal yaşamın gelişmesine

rehberlik eden tartışmasız ilkeler olarak kabul edilir. Sadece dünyanın ulus devletler şeklinde örgütlenmesi ayrımlara neden olmaz, aynı zamanda her bireyin etrafını çevreleyen dünya hakkındaki görüşü de gruplar arasındaki ayırmadan kaynaklanmaktadır. Bu ayırım da, ulus ve yabancı yani diğer topluluğa ait olan ötekiler şeklinde oluşmaktadır. Öteki kavramı, milliyetçi söylemin kendisine içkindir ve milliyetçiler için kendi uluslarının varlığı için diğer ulusların varlığı gerekmektedir (Triandafyllidou, 1998, s. 594). Ulus'un varlığı için kendini diğerlerinden ayıran bir başka toplumun olması gerekmektedir. Bu noktada ulus kendi başına var olmaz, kendini öteki ulus ile girdiği ilişki üzerinden tanımlar.

Yuval Davis bu noktada devletin teritoryal sınırları, kolektif sınırların hayal edilmesinde ve ulusa ait olanların ile olmayanların bölünmesinde önemli bir rolü üstlendiğini belirterek resmi söylemin uluslararası sınırları kurma şekilleri ile sınırda yaşayan insanların sınırları deneyimleme biçimleri arasında genellikle belirgin bir fark olduğunu vurgular. Kökenleri ne olursa olsun ulusal sınırlar, ulus-devlet mitleri ile doğrudan ilişkili değilse de devletin meşruiyetinin ve egemenliğinin bir ifadesi olarak, ulus devletlere çok belirgin anlamlar kazandırır. Bu şekilde, ulusal sınırlar mekânsal sınırlar içinde, kolektif olarak sınırlanmış, dünyayı “biz” ve “onlar” olarak bölen belirli bir form haline gelir. Bununla birlikte sınırlar, genellikle, sadece ulusun içindeki ve dışındakiler için değil, aynı zamanda bu kategorilerin her birinin içindeki farklı insanlar arasında da değişen derecelerde de olsa farklı anlamlara sahip olacaklardır. Siyasi bakış açıları, kişisel değerler, sınıf ve etnik konumların hepsi sınırların imajları, tutumları ve deneyimlerini etkileyecektir (Yuval-Davis, 2002, s. 331-334).

2.4 Küresel Dünyada Kapanan ve Açılan Sınırlar

Dünya savaşları sonrasında, özellikle İkinci Dünya Savaşının ardından ulus-devletlerin sayısındaki hızlı artış Tarih, Antropoloji, Coğrafya, Uluslararası İlişkiler ve Sosyoloji alanlarında çalışma yapanların ilgisini sınır ve sınır bölgelerinde neler yaşandığına ve buraların nasıl şekillendiğine yönlendirmiştir. Sınır çalışmalarında yenilenme, 1980'ler ve 1990'larda başlamış ve bu alan, bu kez ister istemez çok disiplinli bir “saha” olarak yeniden doğmuştur (Bennafla, 2014, s. 13). Özellikle “Soğuk Savaş”ın sona ermesiyle birlikte sınırların yeniden çizilmesi, farklı disiplinlerin sınır konusundaki çalışmalara olan ilgisinin artmasına yol açmıştır. Bu dönemde sınır çalışmalarına her disiplin farklı açılardan yönelmiştir. Bu disiplinlerin

farklı dūşünsel arka planlara sahip olmaları, sınırların ortaya çıkardığı sorulara farklı açılardan yaklaşmalarını beraberinde getirmiştir (Green, 2014, s. 32). Başlangıçta yalnızca devletlerin egemenlik alanları olarak ele alınan sınırlar, sonraki dönemlerde Akyüz'ün de belirttiği gibi sınırın ikili yapısı üzerinden ele alınmıştır (2014, s. 85). Bu dönüşümün sınırları, bilgimiz ve yorumlamalarımızın ürünü olarak ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda sınırlar yalnızca devletin egemenlik alanını koruyan, bizlik ve öteki'liğin başlangıcı/bitişi olan yerler değil aynı zamanda gündelik ilişkiler içinde dönüşen alanlardır.

Sınır üzerine yapılan çalışmalarda, epistemolojik açıdan da bir değişim yaşandığını belirten Donna ve Wilson sınırların yalnız ürün değil aynı zamanda süreç olduğunu; devletlerin günlük pratikler içinde eksik, parçalanmış ve pratikler içine gömülü olarak ele alınmaya başladığını ifade etmişlerdir (2012, s. 13). Bu açıdan yazarlar sınırların, hem kenarlar olarak hem de yeni merkezler olarak ele alınabileceğini vurgulamaktadır. Donnan ve Wilson post-modern dönemde sınırların yapay sınırlar olarak ele alınmaya başladığını ve dolayısıyla eski ya da yeni sınırların sınır uçlarının sosyal ve kültürel yönden geçirgen bir yapıya sahip olduğunu vurgulamaktadır. (Donnan ve Wilson, 1998, s. 24) Wilson, O'Dowd ve Anderson ise, sınır uçları ve sınır bölgelerinin marjinal ve her anlamda çevresel olduğunu vurgulamış ve günümüzde sınırların, insanların ve düşüncelerin ilk kez karşılaştığı, neoliberal ekonominin dönüştürücü güçleri ile uluslararası bütünleşmenin fark edilip izinin sürüldüğü ve politik, ekonomik ve kültürel gelişmenin göz önünde olduğu yerler olarak ele alındığını belirtmişlerdir. (Wilson, O'Dowd ve Anderson 2013, s. 15). Sınırların sadece devletin yaratımları olmadığı, aynı zamanda günlük deneyimlerin de sınırları şekillendirdiği görüşü, sınır bölgelerinin hem devletin kendi bütünlüğünü ve güvenliğini sağlamak için kurumlar aracılığıyla denetim altında tutmaya çalıştığı yerler, hem de sınır bölgelerinde yaşayan insanların gündelik hayat içerisindeki sınır pratikleri ile şekillendiği yerler olarak ele alınmasına olanak sağlamıştır. Bu nedenle özellikle post-modern dönemde ortaya çıkan çalışmalar, etnisitelerin ve kültürlerin sınırın şekillenmesinde ki önemini ortaya koymuştur (Welchman, 1996; Newman ve Paasi 1998; Newman, 2000; Van Houtum, 2000). Bu çalışmalardan bazıları sınırdaki kültürlerin üzerinde durmaktadır. Özellikle son dönemlerde Amerika ve Avrupa sınır bölgelerindeki etkileşime yer veren çalışmalar sınır bölgelerinde etkileşimin, sınır bölgelerinde yarattığı değişime yer vermiştir. Bu çalışmalardan çoğu özellikle

Avrupa Birliğinin kurulmasından sonraki süreçte sınır bölgelerindeki iletişimin artması ile birlikte yaşanan değişimler üzerinde durmuştur (Kolossoy, 2005; Vila, 2003).

Son günlerde Meksika sınırında yaşanan göçmen krizi ile gündeme gelen Meksika-Amerika sınırı, sınır çalışmalarında dönüşüm yaşanmasında önemli bir yere sahiptir. Meksika sınırı üzerine yapılan çalışmalarda sınır farklı açılardan ele alınmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları sınırı devletin politik alanları olarak bazıları da ötekinin kurulumunda araç olarak ele almaktadır. Bu noktada sınırlar içleme ve dışlama alanının temsilcileri olarak belirginleşmektedir. Özeldde bu sınırın nasıl değişip dönüştüğünü anlatan çalışmalarda ise sınır, gündelik hayat içerisinde sosyal kategoriler aracılığı ile dönüşen alanlar olarak sunulmaktadır. Amerika-Meksika sınırında yapılan kimi çalışmalarda ise sınır, kültürlerin diyaloga girdiği, kültür bölgeleri olarak ele almaktadır (Martinez, 1994; Vila, 2000). Kimi çalışmalarda ise sınır çok kültürlü alanlar olarak ele almaktadır (Fox, 1999). Bazı çalışmalarda ise sınır kontrolü ve güvenliğinin hem devletler için anlamını hem de göçmenler açısından algılanma şekillerini ele almaktadır (Madsen, 2003; Coleman, 2005).

Avrupa Birliği ve Meksika sınırları, sınır çalışmalarında dönüşüm yaşanmasına neden olmuştur. Bu alanlarda yapılan çalışmalarda sınırın kendisinin çok yönlü bir yapıya sahip olduğu vurgulanmaktadır. Sınırlar bu noktada basitçe tanımlanabilecek yapılar olarak değil aksine tanımlanamayacak, karmaşık yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada temel vurgu her bir sınırın bulunduğu yere, kurulum şekline, içinde barındırdığı kimliklere, kimliklerin sınırın diğer tarafı ile geliştirdiği ilişkilere göre anlam değiştirmesi üzerinedir (Passi, 1998; Balibar,2002; Yuval Davis,2002; Popescu,2011) .

Bu bağlamda Balibar çalışmalarında sınırların katı önlemler aracılığı ile kapatılmasına rağmen, sınırda yaşayan farklı kimlik ve kültürlerinin etkileşiminin bu katılıkta dönüşüm yaşanmasına neden olduğunu vurgulamaktadır (Balibar,2002). Yuval Davis de aynı şekilde sınırların yalnızca devletin katı yaratımları olmadığını, küreselleşme ile değişip dönüştüğünü vurgulamaktadır. Ona göre günümüzde sınırlar, çok farklı anlamları içerisinde barındırdığından dolayı tanımlaması zor alanlardır (Yuval Davis, 2002) Böylece sınırlar karmaşık alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Wilson ve Donnan da sınırların bu karmaşık yapısı üzerinde durmaktadırlar. Onlara göre sınırlar her zaman devletler tarafından korunmaz veya

devletler bu sınırları korumak istemez. Bu aynı zamanda sınırlarda karşılıklı iletişimin artmasına neden olmaktadır (Wilson ve Donnan, 1998). Manuel Castells sınırın ister açık ister kapalı aşılıma açık alanlar olduğunu vurgulamaktadır. Burada TV, internet gibi iletişim araçlarının kullanımının büyük önem teşkil ettiğine değinmektedir (Castells, 2011). Passi’ de günümüz sınırlarının kısmen mobilize olduğunu vurgulayarak, farklı alanlar üzerinden iletişime geçmenin sınırları dönüştürdüğünü belirtmektedir. Bu bağlamda, Passi ve Houtum gibi araştırmacılar sınırların ne tam anlamı ile açık ne de tam anlamı ile kapalı olduğunu vurgulamaktadır.

Balibar ve Popescu gibi araştırmacıların da vurguladığı gibi günümüz sınırlarının tanımlanması oldukça zordur. Küreselleşmenin etkisi ile özellikle bilgi ve teknolojinin hızlı bir biçimde yayılması kapalı olan sınırlarda yaşayan halkların bir birleri hakkında bilgi edinmesine araç olmaktadır. Bu aynı zamanda kapalı sınırların farklı alanlar üzerinden açıldığına işaret etmektedir. Veya açık gibi görünen sınırların, konu mülteciler, dışardan gelenler olunca katılaşması, açık olan sınırların katı sınırlara dönüşmesine örnek teşkil etmektedir. Bu noktada Avrupa Birliği sınırı önemli örneklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanların ve malların kendi içinde rahatça dolaştığı Avrupa Birliği sınırları, sınırların açıklık haline örnek iken aynı sınırlar, Avrupa Birliği sınırları dışında kalanlar için aşılması güç, katı sınırlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine aynı şekilde kendi içinde katı bir biçimde kapalı olan Ermenistan-Türkiye gibi sınırlar, sınırların kapalılık haline örnek gösterilebilecekken, küreselleşmenin de etkisi ile farklı kanallardan iletişime geçilmesi kapalı alanların açıklığına işaret etmektedir. 11 Eylül 2001’de yaşanan ikiz kule saldırıları sonrasında Amerika’nın mülteci politikalarını değiştirmesi ve “teritoryası içerisinde yaşayanların güvenliğini sağlamak” adına almış olduğu güvenlik önlemleri çerçevesinde, özellikle Meksika sınırında uyguladığı önlemler, sınırın dışındakileri, ötesindekileri tanımlamaya odaklanmıştır. Bu bir anlamda sınırların yeniden görünür olmasına neden olmuştur.

Avrupa Birliği de bu anlamda önemlidir. Birlik kurulmaya başladığı ilk andan itibaren insanların, metanın, sermayenin ve bilginin hızlı akışı aynı zamanda sınırların önemini yitirdiğine dair tezlerin savunulmasına neden olmuştur. Fakat son yıllarda özellikle Brexit süreci ile birlikte Avrupa Birliği içerisinde yaşanan çözümler ve savaşlar dolayısıyla yerinden olmuş mültecilerin Birliğin sınırlarını

zorlamaya başlaması ile birlikte gerek fiziki sınırların kendisinde gerekse hava alanlarında alınan önlemler sınırların katı alanlar olarak karşımıza çıkmasına neden olmaktadır. Bir taraftan Birleşik Krallıkların Avrupa Birliğinden ayrılması ile sınırların görünürlüğünün artması söz konusu olurken diğer taraftan Ermenistan gibi kapalı olan sınırlarda farklı alanlar üzerinden iletişime girilmesi sınırlarda bariyer olma özeliğinde yumuşamalar yaşanmasına neden olmaktadır. Newman'ın da belirttiği gibi günümüzde bazı sınırlarda geçirgenlik üst düzeyde devam ederken, bazılarında ise kendi kimlik ve kontrol mekanizmalarını güçlendirmek üzere yeni güvenlik önlemleri almaya devam etmektedir. Sınırların kimi yer ve zamanda açık/kapalı olması politik ve jeopolitik değişimin sabit dinamiklerine bağlı olarak farklılaşmaktadır (Newman, 2017, s.3-4). Sınırları “açma” veya “kapatma” kararı, sınırların kontrolünü sınırın fiziksel konumundan uzağa - yabancı bir ülkedeki havaalanı terminallerinin ortasında veya arkasına yerleştirme kararı gibi, güç çıkarlarını yansıtan politik bir karardır (Newman, 2017, s.7). Bu bağlamda sınırların varlığı aslında siyasi gücün bir işlevidir. Politik ve sosyal olarak inşa edilmiş sınırlar yalnızca sabit bölgesel sınırlar olarak ele alınmamalıdır aksine sınırlar hem uluslararası devlet düzeni hem de karmaşık iç süreçler aracılığı ile siyasi, kültürel ve sosyal olarak üretilen alanlar olarak ele alınmalıdır (Laine, 2016; van Houtum ve Naerssen, 2001). Günümüz sınırları yalnızca ulusal rejimleri ve toplumları kuşatan ve şekillendiren alanlar değil aynı zamanda çelişkili dünya sisteminin merkezi kurucu unsurlarıdır. Bu nedenle sınırlar dinamik küresel bir ortamda düzen ve düzensizlik yerleri ve temsilcileri olarak hizmet etmektedirler (Anderson, O'Dowd ve Wilson, 2002, s-7).

Böylece günümüz sınırları, bir yandan insanların, malların rahatça dolaşığı diğer yandan sınırların katı bir şekilde korunduğu alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki durumu da kendi içerisinde karmaşık bir alanı temsil etmektedir.

3. BÖLÜM: TARİHSEL ÇERÇEVE: TÜRKİYE ERMENİSTAN SINIRININ İNŞA ÖYKÜSÜ

Her ülkenin, harita üzerinde kuşbakışı bir biçimsel görünümü bulunmaktadır. Bu, hem çizgiler ile ülkenin alanını göstermekte hem de ülkeyi harita üzerinde bulunan diğer ülkelerden ayırmaktadır. Harita üzerinde belirmiş olan bu çizgiler, gerek sınırlandırmış olduğu ülke ve sınırın etrafında yaşayanlar için gerekse etrafında bulunan diğer ülkeler için farklı anlamlar içermektedir. Bu sınırlar, kuruluş şekillerine, tarihlerine, içinde bulundukları farklı sosyal kategorilere, kuruldukları teritoryaya ve komşuları ile geliştirmiş oldukları ilişkilere göre dönüşerek farklı anlamlar kazanır. Türkiye- Ermenistan sınırının da anlamı hem iki devletin farklı dönemlerde geliştirmiş olduğu ilişkiye ve sınırın tarihine hem de farklı sosyal kategorilerin (etnisite, din, cinsiyet vb.) deneyimlerine göre farklılık göstermektedir.

Bu sınırlar yalnızca buldukları anın ve yaşanan olayların temsilcileri değildir aynı zamanda sınırın geçmişi ve geçirmiş olduğu dönüşümlerin de temsilcileridir. Özellikle etnisite, din ve ideoloji temelinde kurulmuş olan uluslarda geçmişin ve kurulum şeklinin sınır ve sınır bölgesi üzerinde etkisi yüksektir. Son yüzyılda oluşan birçok devlet sınırı buna örnek olarak gösterilebilir. İkinci dünya savaşı sonrasında oluşan bugünkü Filistin ve İsrail sınırı (Gondolfo, 2016: Del Sarto, 2014: Gelbman ve Keinan, 2007: Pullan, 2013). Kuzey ve Güney Kore sınırı ve Sovyetler Birliği döneminde kurulmuş Doğu ve Batı Almanya sınırı gibi birçok sınır, bu tür sınırların temsilcileridir. Bu bağlamda sınırın tarihini, hangi koşullar altında yaratıldığını bilmemek, sınırda yapılan çalışmayı eksik yorumlamamıza yol açar. Çünkü “herhangin bir yer ve zamanda ortaya çıkan sınır türleri, onları yaratan toplumsal, kültürel ve de siyasal rejimlere bağlıdır”(Green, 2014, s. 38). Bu nedenle sınırın kurulmasında hangi rejimlerin rol oynadığını bilmek sınıra dair resmi algının ve bu algının sınır bölgesindeki insanlar üzerindeki etkisinin ne olduğunu da bulmaya yardımcı olur. O’Dowd’ın da belirttiği gibi, sınırın tarihini yani, nerede, ne zaman kurulduğunu göz ardı etmek sınırda anlam kaybına neden olur.

Tarihe gerekli önemin verilmemesi üç önemli sonucu doğurur: “1) Şu anki sınırdaki yaşanan yeniliklerin ve değişimin abartılı bir biçimde sunulmasına, 2) Sınırın içerisinde var olan geçmiş izlerin tanımlamada yetersiz kalınmasına ve 3) Şu anki devlet sınırlarının farklılığını tanımlamada ve karmaşık yapısının diğer sınırlarda nasıl farklılaştığını yorumlamada eksik kalmasına neden olur” (O’Dowd, 2010, s.1032).

Bu bölümde Türkiye-Ermenistan sınırının nasıl üretildiğine ve tarihsel olarak nasıl dönüştüğüne bakılarak, sınırın şuan yüklenmiş olduğu anlam üzerinde sınırın kurulum şeklinin etkili olup olmadığı irdelenmektedir. Aynı zamanda sınırın coğrafik alanının belirlenmesinde ön planda yer alan Rusya’nın sınır üzerindeki etkisi tartışılmaktadır.

3.1 Sınırın Tarihi ve Yapısı

Türkiye ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasındaki sınırın varlığı 28 yıl öncesine dayansa da, sınırın bugünkü hatlar ile belirlenmesi 1921 yılına dayanmaktadır. Bu sınır kurulumundan itibaren hem ülkeler hem de kültürler ve kimlikler arasında “bariyer” olma özelliği ile yer almaktadır. Sınırın bugünkü halini almasında, Ermenistan’ın SSCB’ye dâhil olduğu, Türkiye’nin ise ulus devlet olarak ortaya çıktığı Birinci Dünya Savaşı ve sonrası dönemin ve SSCB’nin yıkılışının etkileri bulunmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti, Sovyetler Birliğinin yıkılması ile bağımsızlığını ilan eden Ermenistan Cumhuriyeti’nin varlığını 16 Aralık 1991 yılında tanımıştır fakat politik ilişki geliştirmek için adım atmamıştır. Türkiye’nin aksine Ermenistan Türkiye ile politik ilişkiler geliştirmek istemiştir. Ermenistan için “Türkiye ile diplomatik ilişkiler ve yeni bir uluslararası sınır oluşturulması, Erivan’da Sovyetler Birliği’nin çöküşünün ekonomik sonuçlarını ve 1988’deki yıkıcı depremden kaynaklanan devam eden insani krizleri hafifletmenin bir yolu olarak görülmüştür”(Hill, Kirişçi, Moffatt, 2015, s. 132).

Türkiye’nin politik ilişkiler geliştirmek için adım atmamasında farklı tarihsel ve politik etkenler rol oynamıştır. Ermenistan’ın kurucu öğeleri arasında yer alan “Türkiye’den açık toprak talepleri”(Kriz Grubu Avrupa Raporu, 2009, s. 2) ve 1915 tehciri/meselesi/soykırımı ile ilgili açıklamalar diplomatik ilişkiler kurulmasında sorunlu bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Özellikle 1915 yılında yaşananların

her iki ülke tarafında farklı yorumlanmasının, sınırın şu anki durumu üzerinde etkisi bulunmaktadır. “Türk görüşüne göre, toplumlararası trajik çatışmalar ve katliamlarla birlikte meydana gelen bir tehcir emri söz konusudur, Ermeni tarafına göre ise 1915 olayları planlanmış bir soykırımdır” (A.g.e, 2009, s. 6). Bunun yanısıra Ermenistan’ın 1921 yılında imzalanmış olan Kars Antlaşmasını tanıyıp/tanınamama konusunun gündemde olması da sınırın katılaşmasında etkili olmaktadır. Türkiye’nin Birinci Dünya Savaşı sonucunda sınırlarını belirlediği antlaşmalardan biri olan 1921 Kars Antlaşması’nın Ermenistan tarafından tanınmasını istemesi ve buna karşılık Ermenistan’ın Kars Antlaşması ile belirlenen sınırları tanımadığını belirtmesi, Türkiye’nin toprak bütünlüğüne tehdit olarak algılanmaktadır. Bu noktada gerilimli tartışmaların yaşanması kaçınılmaz olmaktadır. Öztürk’ün de belirttiği üzere 1915 iki toplumun “...milliyetçi kimlik algılarına o denli yerleşmiştir ki konu tamamen vatansever olup olmama düzlemine çekilmeye başlanmıştır. 1915 olaylarının soykırım olarak kabulü Ermeni milliyetçiliğinin merkezinde yer almaktadır. ...Türk milliyetçiliği içerisinde de bu tezin reddi kabul görmektedir”(Öztürk, 2019, s.16).

Sınırların tanınması ve 1915’te yaşananlara dair görüş farklılıkları iki ülke arasında anlaşmazlık yaratan konuların başında gelirken, 1993 yılında görünürlük kazanan Dağlık-Karabağ meselesi iki ülke arasında devam eden çekişmeli duruma farklı bir boyut kazandırmıştır. 1993 yılına kadar sınırın kapalı kalması iki ulusun belirli konularda anlaşamamasından kaynaklanırken, Dağlık- Karabağ meselesinden dolayı devreye üçüncü bir ulus devlet girmiştir. Bu noktada sınıra dair söylemlerde Azerbaycan’da etkin bir rol üstlenmiştir. Sınırın açıklık/kapalılık durumu üzerine konuşmak, politik alanda Azerbaycan ile ilişkileri de göz önünde bulundurmayı da içermiştir. Dağlık Karabağ sorununun temeli SSCB dönemine dayanmaktadır. Meselenin farklı bir boyut kazanması, Azerbaycan ve Ermenistan’ın SSCB’den koparak ulus devletler olarak ortaya çıkması ile yakından alakalıdır. Dağlık-Karabağ SSCB döneminde ara ara tartışma konusu olsa da meselenin görünürlük kazanması Ekim 1987’ye dayanmaktadır. Bu dönemde Azerbaycan’a bağlı olan Dağlık Karabağ’da Azeriler ile Ermeniler arasında çatışmalar yaşanması, Ermenilerin referanduma gitmesi ve referandumun Ermenilerin lehine sonuçlanması gerginliği tırmandırmıştır. Referandumun SSCB ve Sovyet Azerbaycan tarafından reddedilmesine karşın Dağlık Karabağ bölgesi 1989’da Ermenistan’a bağlanmıştır. Dağlık Karabağ üzerine yaşanan gerilimler, 1989’da Sosyalist Ermenistan ve

Azerbaycan arasında silahlı çatışmaya dönüşmüştür. “1991’de iki bağımsız devlet ortaya çıkınca devletlerarası bir savaşa dönüşmesi...” (Görgülü ve Zengin, 2019, s. 29) nedeni ile Azerbaycan’ın Türkiye’den Ermenistan sınırlarını kapatmasını talep etmesi üzerine, 1993’te Ermenistan-Türkiye sınırı tek taraflı kapanmıştır. Futbol Diplomasisi ve Zürih Protokolleri ile Türkiye- Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi ve sınırların açılması adına önemli adımlar atılmış olsa da sınırların kapalılık hali devam etmiştir.

Her ne kadar sınır 1991 yılından itibaren kapalı olsa da zaman zaman insani ihtiyaçların karşılanması adına ve kimi dönemler ise politik nedenlerle bazı yetkilerin kapılardan geçmesi nedeni ile 1993 yılına kadar açılmış gibi görünmektedir. 1993 yılından itibaren kapalı bulunan sınırların etrafında alınan güvenlik önlemleri ve sınırın fiziki özellikleri, farklı iki anlayışa sahip devletlerin kimliklerini nasıl güvence altında tuttukları hakkında bilgi vermektedir. “Her ne kadar sınırların ideolojik ve metaforik-retorik yollarla meşrulaştırıldığı ve gerçek kılındığı giderek kabul gördüyse de sınırlar hala siyasal, askeri, yasal güç kullanılarak savunulmakta ve korunmaktadır” (Green, 2014, s. 39). “Bölgesel olarak sınırlanmış kurumlar olarak devletler, orduları caydırmak, vergi ticareti yapmak ve yerli üreticileri korumak için veya yaratılan “istenmeyenleri” uzak tutmak için daima giriş engelleri koymuşlardır” (Andreas, 2003, s. 78). “Fiziki sınırlar kavramı - ulus-devletler arasındaki hareketleri düzenleyen nihai anahtar noktası - yeniden yorumlanır, parçalanır ve manipüle edilirken, hükümetler ayrıca sınırların aşılmaz engeller olarak sembolik ve söylemsel önemini pekiştirmeye çalışarak nihai siyasi amaç olan sınır korumasını artırmaktadır”(Pickering ve Weber, 2006, s. 10). Özellikle sınır boyunca alınan önlemlerin katılığı/yumuşaklığı devletlerin sınırın nasıl algılanmasını istediklerine dair ipuçları içermektedir. Böylece sınırda, sınır kapılarında ve sınır bölgesinde alınan her bir güvenlik önlemi sınırın algılanma biçimini etkilemektedir.

Türkiye ile Ermenistan arasında iki sınır kapısı bulunmaktadır. Bunlardan ilki Kars’ın Akyaka ilçesi ile ve Ermenistan’ın Gümrü kentini birbirine bağlayan Doğu Kapı /Ahuryan Demiryolu Kapısıdır. Bir diğeri ise Iğdır’ın Karakoyunlu ilçesine bağlı Alican Köyü ile Armavir bölgesine bağlı Margara köyünü birbirine bağlayan Alican / Margara Karayolu Sınır kapısıdır. İki ülke arasında Alican-Margara Köprüsü ülkeler arasında var olan tek kara sınır kapısıdır. “Osmanlı Devletinin son dönemlerinde askeri amaçla 1890 yılında yapılan 178 metre boyundaki ahşap

köprünün 90 metresi Türkiye’de 88 metresi ise Ermenistan’da bulunmaktadır” (Radikal, 2015). “Birinci Dünya Savaşında tahrip olan bu köprü 1946 yılında Türkiye ve Rusya’nın ortak çalışması ile bugünkü halini almıştır. Askeri anlamda önemli bir yere sahip olan köprü üs merkezi olarak kullanılmasına rağmen geçişlere açılmamıştır” (Hüseyin, 2016, p.1). İki ülkenin ayrıldığı köprü üzerindeki renklerden anlaşılmaktadır. Türkiye sınırı beyaz renk, Ermenistan sınırı ise kırmızı renk ile temsil edilmektedir. İki ülke askerleri, ülke sınırlarını temsil eden renkli alanlardan öteye geçememektedir. “Alican sınırı Karakoyunlu ilçesi ile Ermenistan’ın Margara köyü arasındaki hudut kapısı, 5. Hudut Alay Komutanlığına bağlı Alican Hudut Karakol Komutanlığınca korunmaktadır. Hududun savunulmasında sınır bölgesi askerleri, teknolojik silah ve araçlar kullanılmaktadır”(Hüseyin, 2016, p.4). Güvenliğin sağlanması için her iki ülkede de sınır hattı boyunca tel örgüler bulunmaktadır.

Sınır kapıları, ulusların iletişime geçtiği temel mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kapılar her ne kadar geçiş alanları olarak görülse de birçok farklı anlamı da içermektedir. Sınır bir yandan ulusun içerisine girecek her türlü şeyin sınırlandırılma alanları olma özelliğini taşıırken, diğer yandan farklı yaşamlara açılan mekânlar olarak algılanmaktadır. Bir kapı, bazıları için eşik, diğerleri için bir geçit olabilmektedir(Van Houtum, 2012, s. 412). Neşe Özgen sınır kapılarının işlevlerinin neler olduğuna dair bilgi verdiği “Sınır Kasabaları Sosyolojisi Projesi: 2001-2004” adlı projede sınır kapılarının ne anlama geldiğini şu şekilde özetlemiştir:

Kapılar, bir vatanın diğeriyle buluştuğu, zıtlığı ve veya bitiştiği yerler olarak, seçilmiştir. Kapılar, gümrükle birlikte anılsın anılmasın; vatanın geçişliliğini sağlamakla yükümlüdürler. Kapılar, bir milliyetin ve/ya vatanın uluslararası arenayla iktisadi ve politik buluşmasının, meşru açılışlarıdır/delikleridir. Kapılar, ulusal ve/ya uluslararası iktisat ve siyasetle iştiğal edenlerin de vazgeçilmez alet edevatıdır. Kapılar bir devletin resmiyet simgeleridir. Bir devletin yanındakiyle ilişkilerinin nicel nitel karakteri, ikisi arasındaki kapıya bakarak anlaşılabilir. Verme ve yollama biçimleriyle, alma ve kabul etme mekanizmalarının en çıplak biçimde yaşandığı yerler, sınır kapılarıdır(Özgen, 2004, s. 68).

Ulus devletlerde sınır kapıları, genelde resmi iletişimin boyutlarını, sınırlarını, kimlerin bu kapılardan girip giremeyeceğini belirlerken, Türkiye ve Ermenistan

arasında politik ilişkiler geliştirilemediğinden dolayı sınır kapıları resmîyette iletişimin olmadığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan Türkiye Ermenistan arasındaki sınır kapıları bariyer işlevi görmektedir.

Ermenistan ve Türkiye Cumhuriyetleri arasındaki sınır kapıları 1991 yılından itibaren kapalı durumdadır. Zaman zaman sınır kapıları insani yardımlar için açılmış olsa da bu “fiziki/coğrafik” sınırın açıklık haline örnek gösterilebilecek bir durum değildir. Sınır kapılarının dönemsel açıklığı/kapalılığı farklı nedenler ile gerçekleşmiştir.

“Türkiye ile SSCB arasındaki ilk sınır kapısı olan Doğu Kapı'nın açılması 1927 yılına kadar uzanmaktadır. 1974'te patlak veren şap hastalığı, bu alışveriş akışını kesintiye uğratmış...” (Gültekin, 2006, s.1) olsa da “kapalılık hali çok uzun sürmemiş, demir yolu 1980 yılında tekrar açılmıştır” (Kriz Grubu Avrupa Raporu, 2009, s. 5). Daha sonraki dönemde, Ermenistan'da yaşanan Spitak Depremi (1988) sonrasında Metsamor Nükleer Enerji Santralini kapatılması nedeni ile elektriksiz kalan Ermenistan'a “Türkiye sınırda bulunan Kars şehriyle Ermenistan'ın Gümrü kenti (eski adıyla Leninakan/Alexandropol) arasındaki demiryolu açılarak ihtiyaç duyulan elektrik sağlanmışır”(Kriz Grubu Avrupa Raporu, 2009, s. 1). Bu dönemde aynı zamanda Ermenistan'a ihtiyaç duyulan buğday transferi de kapılar aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Resmî olarak kapalı olan Markara Köprüsünde de ihtiyaç duyulduğu dönemlerde, özellikle Aras Nehrinin suyunun paylaşılması ile ilgili hususlarda ve bölgesel sorunların çözümlenmesi adına köprü üzerinden iletişime geçilmektedir. “1993-2002 yılları arasında bazı yetkililer sınır kapılarından seyahat edebilmiştir” (Grigoryan, Khachatryan, Ter-Matevosyan, 2019, s. 3).

Sınırlar ve sınır kapıları askeri savunma sistemleri ile korunmakta ve teknolojinin gelişmesi ile birlikte sınır boyunca farklı güvenlik önlemleri de alınmaktadır. Birçok ulus devlette sınırların duvarlar, teller, gözetleme kuleleri ve askerlerle ile çevrili olması olağan karşılanan bir durumdur. Bunun temelinde egemenlik alanının, kimliğin ve teritoryanın korunması isteği bulunmaktadır. Bu noktada her dönem değişen güvenlik önlemleri ile sınırın korunması ulus devlet- teritorya- ulus kimlik ilişkisi üzerinden okunabilir.

Aras nehrinin iki tarafının kameralar, gözetleme kuleleri ve askerler aracılığı ile gözetlenmesi, dikenli teller ile çevrilmesi, kapalı olan sınırlarda görünen fakat

gidilemeyen yerler algısını yaratmaktadır. Van Houtum'un da belirttiği üzere "Sınırın gerçekliği, kendisine atfedilen anlam tarafından yaratılır" (Van Houtum, 2012, s. 412). Bu anlam aynı zamanda yaratılan öteki'lik algısının pekiştirmektedir. Sınırın bariyer işlevi ne kadar kuvvetli olursa, hayal gücündeki bariyer işlevi de aynı oranda kuvvetli olmaktadır. Bu bağlamda sınırın diğer tarafı ile ilgili anlatılar da aynı oranda soyut olmaktadır.

Sınır algıları, ayrımı yapan çizginin ötesindeki "görünmez" in ne olduğuna odaklanır. "Sınırlar, sınırın bizim tarafımızda olan yanında kalmamıza neden olan "oradaki" bilinmeyene karşı olan korkumuzdan dolayı var olur. Böylece sınırın fiziki unsurları, sınır boyunca görmüş olduğumuz farklılık algısını güçlendirmek veya azaltmaktadır"(Newman, 2003, s. 20). Böylelikle "sınırdaki bulunan yapılar, yalnız fiziki değil aynı zamanda bilinçte de hem anlam üretme hem de üretilen anlamın devamlılığını sağlama görevini de üstlenir"(Donnan ve Wilson, 1999, s. 4). Farklılık, karşılıklı korku ve tehdit kavramlarını vurgulayan algılar çoğunlukla merkezden inşa edilmiştir. Duvarlar ve çitler ile bu farklılık devam ettirilmiştir. Sınır algılarını daha derinlemesine anlamın bir yolu, sınır anlatılarına ve sınırın çeşitli imgelerle nasıl temsil edildiklerine bakmaktır (Newman, 2003, s. 20). Kontrol noktaları, güvenlik ideolojisi tarafından yönlendirilir, özünde güvenlik, bir korku unsuru ve en çok bir başkasının veya bir diğerinin korkusunu içerir (Gandolfo, 2016, s. 8).

Sınırın Türkiye tarafında güvenlik önlemlerinin alınması görece yakın bir döneme tekabül etmektedir. Daha önceleri Türkiye tarafında sınıra dair katı güvenlik önlemleri bulunmazken SSCB'nin yıkılması ile birlikte sınır boyunca güvenlik önlemleri alınmıştır. Türkiye'de 90'lar öncesinde yalnızca belirli köylerde bulunan karakollar aracılığı ile Ermenistan-Türkiye sınırı korunmuştur. Sınır köyleri ve Aras Nehri kıyısının direkler ve dikenli teller ile ayrılması 90'ların ortalarında görünürlük kazanmıştır.

Sınırın Ermenistan tarafında güvenlik önlemlerinin alınması SSCB dönemine dayanmaktadır. "SSCB, 1925 yılında sınır bölgelerinin kontrolünü sağlamak için özel bir Politik Büro Komisyonu oluşturmuştur. Sovyetler Birliği döneminde sınıra 7,5 km olan alan (kimi durumlarda bu mesafe artmaktadır) "yasaklanmış bölge" olarak adlandırılmıştır. Bu alan içerisinde ikamet edenler özel izin almak zorunda ve aynı zamanda bölgeye geçici süreliğine girmekte özel izin gerektirmektedir. Sınır muhafızları daimi olarak görevlendirilerek, bu bölgelerde yaşayan halkın birer

parçası haline gelmişlerdir. Sınır bölgesinde sınır dışı ve yerleri değiştirilen insanlardan sonra, sınır boyunca yaşayan etnik, sosyal ve politik anlamda homojenize edilmiştir. Bu alanda yaşayan insanlar ise sınır muhafızlarına ve silahlı kuruluşlara sınırı koruma noktasında yardıma zorlanmıştır” (Blaive ve Lindenberger, 2012, s. 90). Nüfus hareketlerini istikrara kavuşturmak ve kolektiften kaçışları engellemek için 1932'de iç pasaportlar kullanılmaya başlanmıştır. (Chandler, 1998, s.65). Bu sistem tüm SSCB ülkelerinde kullanılmakla birlikte sınır bölgesinde kullanılmasının asıl sebebi köylülerin bu alandan kaçmasını engellemek olmuştur. Daphne Berdhal'ın Doğu-Batı Almanya arasında bulunan Kella kasabasında yapmış olduğu Antropolojik çalışmada da belirttiği gibi, Sovyetler Birliği döneminde köylüler arasında rejim korkusu ve şüphesi yaratan en kritik olay ailelerin buldukları köylerden sınır dışı edilme korkusudur. Bu dönemin izlerini süren Berdhal'ın önemli olan tespitlerinden birisi gündelik hayatta görünür olan devletin aynı zamanda bilinmeyenin gizemini de sürdürdüğünü belirtmesidir. Berdahl'a göre, bu gizlilik duygusu yalnızca insanların “mümkün olanın sınırlarını” belirlemeye çalıştığı bir alan yaratmadı aynı zamanda rejime neredeyse doğüstü bir nitelik kazandırdı (Berdhal, 1999, s. 45). Berdhal'ında belirttiği gibi “...bu sıkı önlemler karşından gelebilecek ideolojik bir etmenin içeriye girmesini engellemiştir (Berdhal, 1999, s.70).

Sınırın Ermenistan tarafı şu anda da Rus askerleri tarafından korunmaktadır. Türkiye'dekine benzer şekilde sınır boyunca uzanan gözetleme kuleleri ile birlikte dikenli tellerle çevrilmiş alanlar bulunmaktadır. Sınırın iki tarafında da dikenli tellerle Aras arasında kalan bölge yasaklı bölge konumundadır. Bu bölgelere giriş ancak Türkiye'de jandarmadan alınan özel izinlerle, Ermenistan'da ise Rus askerlerinden alınan izinler ile gerçekleşmektedir. Bu önlemlerin yanı sıra sınırın iki tarafında da sınır güvenliğini sağlamak için mayınlı arazi bulunmaktadır. “Türkiye'de doğu sınırında bulunan mayınlı arazilerin temizlenmesi için başlatılan Avrupa Birliği desteği ile yürürlüğe konan proje çerçevesinde bu bölgedeki mayınlı araziler 2017 yılında temizlenmeye başlamıştır”(BBC haber, 2018).

Sınırın her iki tarafında devletin temel kurumları, muhtarlıklar, sınır koruyan askeri birlikler ve okullar olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki ülkenin de sınır köylerinde devlet gözetleme kuleleri, askerler, dikenli teller aracılığı ile gündelik hayat içerisinde yüksek düzeyde görünür olmaktadır. Görüşmeler esnasında Ermenistan

tarafında görüşmecilerin çoğunun öncelikle muhtarlardan ve Rus askerlerinden izin almamız gerektiğine dair uyarıda bulunmaları, aynı şekilde Türkiye tarafında sahaya girmeden valilik ve jandarmadan izin alınması ve köylere muhtarlarla görüşmeden girilememesi, sınır bölgelerinde yaşayan insanların farkında olarak veya olmayarak, hesap vermeleri gereken kurumların ve araçlarının olduğunu göstermektedir.

3.2. İki Devletin Sınırında Koruyucu Üçüncü Devlet: Rusya

Rusya ile Ermenistan ilişkisi yüzyıllardır süren bir gelenekten beslenmektedir, gerek İmparatorluk döneminde gerekse SSCB döneminde Rus toprakları içerisinde yaşayan Ermeniler, bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasına rağmen, birçok alanda Rusya'nın etkisine açık durumdadır. SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya Güney Kafkasya ülkeleri üzerinde etkisini devam ettirmek istese de Gürcistan ve Azerbaycan'la istediği ilişkileri geliştirememiştir. Özellikle "SSCB'nin çöküşünden sonra, devreye yeni oyuncular (AB, ABD, Çin, İran ve Türkiye) Moskova'nın yüzyıllarca kontrolü altındaki alanlara (Kafkaslar, Orta Asya ve Doğu Avrupa) girmeye..." (Balcer, 2009, s. 79) başlaması ile birlikte Rusya'nın etkisi azalmıştır. Rusya önceki dönemde aynı topraklarda yaşadığı ülkelerle ilişkilerin devamlılığını sağlamak adına Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ) ve Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) gibi bölgesel işbirliğine yardımcı olacak programlara öncülük etmiştir.

SSCB'nin yıkılması ile birlikte Rusya'nın bağımsızlaşan ülkeler üzerinde doğrudan etkisi azalsa da, Sovyet sonrası bölgede etkisi devam etmektedir. Rusya'nın etkisinin devam etme nedenlerini Balcer şu şekilde sıralamaktadır.

- 1) Rusya'nın hala bölgede demografik ve ekonomik olarak üstün durumda olması, 2) Rusya'nın Komünist döneme kadar uzanan güçlü kurumsal ve kişisel bağlantılarının bulunması (Rusya yanlısı lobi), 3) Orta Asya'dan petrol ve doğal gaz ihracatının önemli bir bölümünün geçişinin kontrolünü sağlaması, 4) Birçok ülkede askeri üslerinin bulunması (Belarus, Ermenistan, Ukrayna, Abhazya, Güney Osetya, Transdinyester ve Tacikistan), 5) Rusya'ya bölgelerin hemen hemen tüm ülkelerinden çok sayıda gurbetçi işçinin gelmesi (Balcer, 2009, s. 78-79).

Yaşanan etnik çatışmalar, Spivak depremi ve Dağlık Karabağ sorunu nedeni ile kurulduğu andan itibaren büyük ekonomik ve politik sorunlarla boğuşan Ermenistan, hem sınırlarının korumada askeri anlamda yaşadığı sorunlar nedeni ile sınır güvenliğini sağlamak için hem de ülkenin içinde bulunduğu olumsuz ekonomik koşullardan kurtulmak adına Rusya ile anlaşma yolunu seçmiştir. Özellikle Azerbaycan ve Türkiye sınırlarının kapalılığı Rusya ile Ermenistan arasındaki ilişkiyi pekiştirmiştir.

“Dağlık Karabağ olaylarının başlaması ile birlikte, 1988-1994 yılları arasında Rusya’nın Ermenistan’a destek vermesi” (Minassian, 2008, s. 5) ile Rusya ve Ermenistan arasında uzunca yıllar süren bir ortaklık kurulmuştur. Bunu izleyen yıllarda “Rusya ile Ermenistan arasında Ermenistan’ın güvenliğini sağlamak için silahlarının alımını ve doğrudan Rus birliklerinin katılımını artıran askeri anlaşma imzalanmıştır. Aynı zamanda Rusya’nın Gümrü’de 1995 yılında kurulan 102. Askeri Üssünün 2044 yılına kadar Gümrü’de kalacağına dair anlaşmışlardır”(Pena, 2017, s.8). Böylece Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye karşı güvenlik garantisi sağlamışken, Rusya ise Güney Kafkasya’da varlığını güçlendirmiştir” (A.g.e, s.8). Askeri alanda imzalanan antlaşmaların yanı sıra, “petrol ve doğal gaz kaynakları bulunmayan ve denize erişimi olmayan Ermenistan, ayakta kalmak ve ulusal kimliğinin devamlılığını sağlamak için 1997 yılında Rusya ile Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Antlaşması imzalamıştır”(A.g.e, 2017, s.5). İmzalanan bütün antlaşmalar aynı zamanda Rusya’nın Ermenistan üzerindeki etkisini de arttırmıştır. “Ermenistan’ın sınırlarının güvenliğini garanti edememesi nedeniyle, Türkiye ve İran’la olan sınırları Rus sınır muhafızları tarafından korunması” (Pena, 2017, s.5) ve Rusya’nın Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ olayında monitör görevi görmesi bu bağımlılığın derecesini arttırmaktadır. Rusya Dağlık Karabağ meselesinde, tarafsız olduğunu belirtse de her iki ülkenin askeri ihtiyaçların karşılayan ülke konumundadır. Bu bağlamda olası Azerbaycan Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesi, Rusya’dan bağımsız ortaya çıkacak bir yapıda bulunmamaktadır. Bu aynı zamanda Rusya’nın politik ve askeri güç olarak Güney Kafkasya’daki etkisinin yadsınamayacağına işaret etmektedir.

Rusya ve Ermenistan’ın yakınlaşmasında ortak tarihlerinin önemli bir yeri bulunmasının yanı sıra, devam eden sosyal, ekonomik ve siyasi ilişkiler de önem teşkil etmektedir. Her ne kadar farklı iki ulus olarak devam etseler de yaklaşık 70

yıllık SSCB deneyiminin kültürel etkileri devam etmektedir. Ermenistan Cumhuriyetinin kurulmasından itibaren yaklaşık 30 yıldır devam eden ticaret, askeri antlaşmalar, Ermenistan'da günlük hayatta Rusya'nın etkisini görünür kılmaktadır. Batı ile istenilen iletişimin sağlanamaması da Rus etkisini artıran etkenlerdendir.

SSCB kimliğinin önemli birleşenlerinden Rusçanın Ermenistan'da konuşulma oranı oldukça yüksektir. Dilin kültürel aktarıcı olma özelliği göz önünde bulundurulduğunda Rusçanın, Ermeniceden sonra kullanılan ikinci dil olması, Rusya'nın Ermenistan üzerindeki etkisine önemli bir örnek oluşturmaktadır. Ulus devletlerde dil birliği ulus kimlik yaratılma sürecinde önemli bir konumda bulunmaktadır. Bu nedenle Ermenistan Cumhuriyeti kurulduktan sonra Rusça ile arasına mesafe koyarak Ermeniceyi zorunlu dil haline getirmiştir. Nisan 1993 Ermenistan Cumhuriyeti yasalarına göre (Madde 2) Rus dili azınlık dili olarak kabul görmüştür. Bu bağlamda ulusal azınlık topluluklarda genel eğitim devlet programına uygun olarak, Ermeniceyi de öğrenme şartı ile kendi dilinde düzenlenebilir (Mkhoyan, 2017, s.694), ibaresi kullanılmıştır. Böylelikle hem bir önceki dönem ile araya sınır çekilmiş hem de teritorya üzerinde egemenliği sağlamlaştıran ulus kimliğinin sınırları belirlenmiştir. Fakat Rusçanın konumunda yaşanan değişime rağmen, konu konuşulan diller olduğunda Rusçanın etkisi devam etmiştir. Şu anda Ermenistan'da konuşulan diller arasında Rusça Ermeniceden sonra ikinci sırada gelmektedir.

Rusçanın Ermenistan'da etkin bir dil olarak kullanılmasının farklı dayanakları bulunmaktadır. Sovyetler Birliği deneyimi, Rus kökenli bireylerin Ermenistan'da yaşamına devam etmesi, Rusya'ya yaşanan iş göçü, Rusya'nın ticarete önemli bir partner olması, Rus Medyasının yoğun bir biçimde takip edilmesi gösterilebilecek nedenler arasındadır.

Yapılan görüşmelerde Sovyetler Birliğini deneyimlemiş yaşlıların ve orta kuşağın neredeyse hepsinin Rusçayı çok iyi konuştukları gözlemlenmiştir. Rusçayı iyi konuşmalarının temel sebebi ise Rusçanın SSCB döneminde okullarda zorunlu dil olmasıdır. SSCB'de devletin birliği ortak dil üzerinden sağlanmıştır. "Devlet ulusu ve ulus devleti için ulusal dil homojenizasyonu teşvik edilmektedir, çünkü tek bir dil grubu ulusun kendi kaderini tayin etme hakkı veya ulusal egemenliğin sürekliliğini sağlamada temel oluşturmaktadır"(Wright, 2004, s. 67). Bu nedenle Sovyet Ermenistan'ının Birliğe bağlılığında dil önemli bir yer tutmuştur. Ermenistan'da hali

hazırda Ermenicenin içinde Rusça kelimelere rastlanmasında ortak geçmişin etkisi bulunmaktadır

İşgücü göçünün de dilin devamlılığı üzerinde etkisi büyüktür. Ekonomik sıkıntılar yaşayan Ermenistan'da sınır bölgesinde yaşayan ailelerin birçoğunun aile ferlerinden en az biri Rusya'da çalışmaya devam etmektedir. Çalışanların Ermenistan'a gelip gitmeleri, kültürel etkinin devam etmesine neden olmaktadır. Keza Rusya'da bulunan Rus diasporasının da bu noktada etkisi yadsınamaz.

Rusya'da çalışmanın yanı sıra, Rusya ve Ermenistan'ın ortaklaşa akademik programlar düzenlemeleri nedeni ile birçok gencin Rusya'ya gitmesi de Rusçanın etki alanını genişletmektedir. Her ne kadar Rusça gençler arasında rağbet görmese de, gençler arasında Rusça bilen sayısı da azımsanmayacak düzeydedir. Konu gençler olduğunda, gençler üzerindeki Rusya ve Batı etkisini değinmek gerekmektedir. Gençlerin birçoğu ikili bir yaşam içinde kalmışlardır. Genç kuşağın birçoğu hem Rusça hem de İngilizce bilmektedir. Birçoğu İngilizceyi Rusçadan iyi konuştuğunu belirtmektedir. Gündelik hayatta görünür olan Rus etkisinin yanında Batı etkisinin de görünür olduğu bir dönemden söz etmek mümkündür. Özellikle eğitim düzeyi yüksek birçok genç Rusya yerine Amerika, Fransa, İngiltere gibi batı ülkelerine gitmeyi ve oralarda yaşam alanı kurmayı istemektedir. Tabi bunda Batı eksenli çalışan STK'ların etkisi de yüksektir. Her ne kadar Batıya kapılarının açılmasını isteseler de mevcut durumda iş bulma açısından ilk akla gelen yer Rusya olmaktadır.

Rusya ticarete Ermenistan'ın önemli partnerlerinden biri olduğu için Rus markalarına pazarlar, marketler, alışveriş merkezleri gibi mekânlarda rastlamak mümkündür. Bu aynı zamanda Rusçanın gündelik yaşamda görünürlüğünü arttırmaktadır. Aynı şekilde Rus medyası ve edebiyatının Ermenistan üzerinde etkisi devam etmektedir. Pavlekon'un da belirttiği gibi "...halkın ve hatta en genç kuşağın popüler moda ve müzik trendleri Moskova'dan gelmektedir"(Pavlenko, 2008, 68). Bu, kültürel etkileşimin düzeyini arttırmaktadır.

Ermenistan'da birçok mekân Sovyetler Birliğinden izler taşımaktadır. Bunların başında Erivan Merkezde 1956 yılında yapılmış olan Tren İstasyonu, Moskova Sineması (Sovyet kültürünün oluşmaya başladığı dönemde, dini yapıların birçoğu yıkılmıştır. O dönem yıkılan kiliselerden birisi de Aziz Peter ve Paul kilisesidir,

Moskova Sineması bu kilisenin yerinde yapılmıştır), Cascade (1970'lerde yapılan 572 basamaktan oluşan Cascade, Ağrının en iyi şekilde görüldüğü yerlerden birisidir) bulunmaktadır.

Ermenistan sınır bölgesinde sınır koruma önlemleri Sovyetler Birliğinin sınır koruma yöntemlerinin devamı niteliğindedir. Bu nedenle sınır korunmasına dair yapılacak değerlendirme SSCB'den bağımsız düşünülememektedir. Bugün sınır bölgesine çekilmiş olan dikenli tellerin geçmişi 1950'li yıllarda Stalin'in sınır bölgesinde almış olduğu sınır koruma önlemlerine dayanmaktadır. Bu önlemler çerçevesinde sınır telleri ile Aras Nehri arasındaki bölüme izinlerle girilmesi, sınır telleri hizasında sınır gözetleme kulelerinin bulunması da SSCB döneminden kalma uygulamalardır.

Ülkeler sınırları aracılığı ile ülkeye kimin girip kimin çıkacağını kontrol etmek amacı ile güvenlik bölgeleri oluşturma eğilimindedirler. Böylece bu güvenlik bölgeleri farklı birçok araç ile korunmaktadır. Bu noktada sınırların sıkı önlemlerle korunması, ülke içi güvenliğin sağlanmasında temel unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. “Devletin diğer devletlerin askeri saldırılarına karşı hayatta kalması sınırların caydırıcılık işlevine dayanmaktadır. Bu noktada sınır ve toprak güvenliği devletin kendi içerisinde halletmesi gereken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır” (Andreas, 2003, s. 81). Fakat Ermenistan'da bunun aksi yaşanmaktadır. Ermenistan sınır güvenliğini sağlama konusunda Rusya'ya bağımlı bir konumdadır. Bu nedenle egemenlik konusu tartışma yaratmaktadır. Popescu ve Wilson'un da belirttiği üzere Rusya “Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana her komşu devlette askeri varlığını sürdürmektedir bu sayede merkezi hükümetlerin toprakları üzerinde tam egemenliğini reddetmekte ve devletlerin dış politika seçeneklerini kısıtlamaktadır” (Popescu ve Wilson, 2009, s.4). “Siyasal sınırlar ister istemez onları yaratanların fikirlerini, inançlarını ve iddialarını yansıtır. Bu anlamda sınırların anlamı sembolizm ve metaforlarla kurulur” (Green, 2014, s. 38). Rusya ile Ermenistan arasında 1992 yılında yapılan antlaşma ile birlikte Ermenistan'ın Türkiye ve İran sınırlarının korunması Rusya Federal Güvenlik Servisi Sınır Birliklerine verilmiştir. Belirtilen tarihten itibaren Rus askerleri Ermenistan sınırında bulunmaktadır. Sınırın Rus askerlerince korunması belirli anlamları içermektedir. Ermenistan sınır bölgesi Rus askerleri tarafından korunduğundan dolayı sınırla alakalı işlemlerde muhatap Rus birlikleri olmaktadır.

4. BÖLÜM: SINIRIN İKİ YAKASI: KARŞILIKLI TOPLUMSAL, SİYASAL VE KÜLTÜREL ALGILAR

Sınırlar yalnızca mekân ve haritalarda ki görünür çizgilere değil, aynı zamanda buldukları mekâna göre farklılaşan, insanların birbiriyle ve devletin kurumları ile olan ilişkileri sonucunda ortaya çıkan farklı anlam ve işlevlerin empoze edildiği karmaşık toplumsal yapılardır. Sınırların bu karmaşık yapısı her bir sınırın kendi içerisinde tarihsel bir bütünlük içerisinde incelenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye Ermenistan sınırını ele alırken bu sınırın İmparatorluklar döneminden itibaren yüklendiği anlamlara bakmak gerekmektedir. Türkiye- Kafkasya sınırı uzun yıllar boyunca Türkiye ve Rusya arasında savaş bölgesi olmuştur. Özellikle imparatorluklar döneminde bu algı birçok savaş ile pekişmiştir. 1900'lerin başından beri kapalı olan Ermenistan- Türkiye sınırı gerek farklı zamanlarda gerekse bulunduğumuz dönem içerisinde farklı kimliklerce farklı anlamlar yüklenmiştir. Özellikle sınır bölgelerinde meydana gelen derin kırılmaların sınırın yüklendiği anlamlarda dönüşümler yaşanmasına neden olmuştur. Gerek fiziksel sınırın kurulduğu gerek Demir Perde gerekse SSCB'nin yıkıldığı dönemlerde sınırın anlamı sınır bölgesinde yaşayanlar için farklılaşmıştır.

Bu bağlamda bu bölümde sınırın geçirmiş olduğu dönüşümlere, bu dönüşümlerin etnisiteler için ne anlama geldiğine, devletlerin sınırlar üzerindeki etkisinin sınır bölgesinde yaşayanlar için ne anlama geldiğine detaylı bir şekilde yer verilmiştir.

4.1. Sınırın İki Yakasında Yerleşmeler, Demografik Yapı ve Kimlikler

“Tarihsel olaylar ve toplumsal olgular, mekânlarla ve bu mekânlarda olayların neden ve nasıl meydana geldiği ile bağlantılıdır” (Lundgren, 2016, s. 12). Bu noktada karşımıza çıkan unsurlardan en önemlisi sınırın kurulum şekli ve bunun ilgili teritoryanın demografik yapısına etkileridir. Başka bir deyişle keskin ve katı biçimde çizilen sınırların hangi sosyal, kültürel, etnik grup ve kimliklere nasıl bir ortam sunduğudur. Cumhuriyet öncesi dönemde Iğdır, Tuzluca ve Aralık Sürmeli ovası

içinde yer alan farklı yerleşkeler konumundayken, şu anda Tuzluca ve Aralık, İğdır'ın ilçeleri konumundadırlar. Ermenistan'ın Armavir, Ararat bölgeleri ve Erivan şehri, Rus İmparatorluğu'nun yıkılmasına kadar Rus İmparatorluğu'nun Yerevan Vilayeti'ne bağlıdır. Bu vilayette Kürtler, Azeriler, Ermeniler, Ezidiler, Ruslar ve Süryaniler gibi birçok kimlik bir arada yaşamıştır. Rus İmparatorluğu döneminde İğdır, Sürmeli bölgesinde yer alırken, Armavir, Vagarshapat adıyla Echmiadzin bölgesinde, Ararat ise Yerevan bölgesinde yer almaktadır.

Ulus-devlet inşası döneminde İğdır'ın ve Yerevan, Ararat, Armavir bölgelerinin demografik yapısı üzerine herhangi bir resmi kaynak bulmak oldukça zordur. Bu nedenle 1800'lerin sonu 1900'lerin başında İğdır, Armavir, Ararat ve Erivan'ın demografik yapısı ile ilgili kısmi bilgiye ulaşılabilmektedir. Demografik yapı üzerine yeterli kaynak bulamamanın temelinde hem İmparatorluklar döneminde yapılan nüfus sayımlarında kategorilerin (etnisite, din) detaylı bir biçimde yer almaması hem de Osmanlı ve Rus İmparatorluk'larının yıkılması sonrasında ortaya çıkan yeni devletlerin kendi uluslarını kurarken geçmiş ile aralarına mesafe koymaları yatmaktadır. Bu bölgeler, Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği'nin egemenlik alanlarının sonu olması nedeni ile yaratılan homojen ulus algısının pekiştirilmesi için önemli alanlar haline gelmiştir.

Çalışma sınır bölgelerinde yaşayan insanların günlük pratiklerine, sınır ve devlet etkisinin bu pratiklerde ne düzeyde etkili olduğuna ve sınır bölgelerinde yaşamış olan halkların birbirilerine ilişkin deneyimlerine dair bilgiler üzerinden ilerlese de geçmişe ait kaynaklara ulaşmak, çalışmanın objektifliği açısından önemlidir.

Türkiye/Ermenistan sınırına öncelikle bu bağlamda bakmak gerekir.“4 No'lu sınır taşından başlayıp 148 No'lu sınır taşında son bulan toplam uzunluğu 325 km”(Hasan, 2008), olan Türkiye-Ermenistan sınırının İğdır kısmı Kars'ın Arpaçay ilçesinden başlayıp İğdır'ın Aralık ilçesine bağlı Dilucu'nda son bulmaktadır. Dilucu, aynı zamanda Ermenistan-Nahcivan ve Türkiye-Nahcivan sınırının başladığı alandır. Sınır boyunca Türkiye tarafında Kars ve İğdır illeri bulunurken, Ermenistan tarafında Şirak, Aragatsotn, Armavir ve Ararat Eyaletleri ve onlara bağlı şehirler bulunmaktadır. Şirak (en önemli şehri Gümrü) ve Aragatsotn Kars'a, Ararat ve Armavir İğdır'a denk gelmektedir. Bu eyaletlerde yer alan Gümrü, Yervandashat, Nor Kesaria, Shenovan, Getashen, Arazap, Artasat ve Azatavan şehirleri Ermenistan'ın sınırı boyunca bulunan şehirlerden bazılarıdır. Sınırın iki tarafında da

sınır boyunca güvenlik bölgesi bulunmaktadır. Bu bölgeler her iki tarafta bulunan sınır devriyeleri tarafından korunmaktadır. Sınır boyunca bulunan bu boş alanlar, dikenli teller aracılığı ile ülkelerin yerleşim alanlarından ayrılmaktadır. Bu teller, aynı zamanda iki tarafta bulunan köylerin sınırını/alanını da belirlemektedir.

İğdır, Yerevan, Armavir ve Ararat bölgelerinin demografik yapısı hakkında detaylı bilgiye Bournoutian'ın 2018 yılında yayınlanmış olan *Armenia and Imperial Decline: The Yerevan Province, 1900-1914* adlı kitabında rastlanmaktadır. Bu kitapta yer alan demografik verilerden hareketle, 1800lerin sonu 1900lerin başında, gerek etnik gerekse dini grupların bir arada yaşadığı görülmektedir. Kitapta, bu alanlarda yaşayan farklı etnisitelerin özellikle farklı dini grupların aynı yerleşkeleri paylaşmamasına rağmen mahalleler bazında komşuluk ilişkisi geliştirdiği belirtilmektedir (Bournoutian, 2018).

Tablo 1: 1905 Yılında Yayınlanan 1897 Rus İmparatorluğu Nüfus Sayımı: Yerevan Vilayeti Nüfus Verileri

ETNİSİTE		DİN	
Ermeni	439.926	Hristiyan Ermeni	439.926
Tatar	313.176	Müslüman	350.099
Kürt ve Ezidi	48.660	Ezidi	13.817

1905'te yayınlanan, 1897 yılında Rus İmparatorluğunun yapmış olduğu nüfus sayımında adsoyad, evlilik durumu, cinsiyet, sosyal statü (unvan, derece), doğum yeri, yaşanılan yer ve ana dil hakkında bilgi toplanmıştır. Etnisiteye göre 439,926 Ermeni, 313,176 Tatar⁵, 48,660(Kürt ve Ezidi) yaşamaktadır. Yalnızca din üzerinden

⁵ Azerbaycan, Azeri terimleri George Bournoutian'ın "Armenia and Imperial Decline: The Yerevan Province, 1900-1914" adlı kitabında kullanılan kaynakların hiçbirinde yer almamaktadır. Daha ziyade, bölgenin Türk sakinleri Müslüman ya da Tatar olarak anılmaktadır. Bu nedenle Tatarlar Azerileri temsil etmektedir

ele alındığında ise 439,926 Hıristiyan Ermeni, 350,099 Müslüman (Tatarlar(Azeri) ve Kürtler) ve 13,817 Ezidi Kürt bulunmaktadır. Bu dönem toplam nüfusun (740.000) %89'u kırsal kesimde, % 11'i ise şehirde yaşamaktadır. Aynı dönem verilerine göre şehirde yaşayanların %60'ını Ermeniler, %27,3'ünü Tatarlar, %10,4'ünü Ruslar ve%2,1'ini diğerleri ⁶ oluşturmaktadır (Bournoutian, 2018). Bu sayıma göre Erivan bölgesinde 150,879, Echmiadzin bölgesinde 124, 237 ve Sürmeli bölgesinde ise 89, 055 kişi yaşamaktadır (Bournoutian, 2018).

Tablo 2: 1907 Nüfus Sayımı

	Ermeni	Tatar	Kürt	Rus	Süryani
Erivan(Kır)	45.329	65.149	5.559	75	1.925
Erivan(Şehir)	12.912	12.393	32	1.576	1.925
Echmiadzin	86.040	35.428	6.632	-	123
Sürmeli	29.027	40.993	19.341	-	-

1907 yılı nüfus bilgilerine göre toplam nüfusun 145.577 olduğu Erivan bölgesinde kırsal yaşayanların toplam nüfusu 118,044 iken, şehirde yaşayanların 27, 533'tür. Erivan'da kırsal yaşayanların 65,149'u Tatar, 45,329'u Ermeni, 5,559'u Kürt, 1,925'i Süryani ve 75'i Rus'tur. Şehirde yaşayanların 12,912'si Ermeni, 12,393'ü Tatar, 32'si Kürt, 1,576'sı Rus ve 1,925'i Süryani'dir. Echmiadzin'de ise 86,040 Ermeni, 35,428 Tatar, 6,632 Kürt ve 123 Süryani bulunmaktadır. Sürmeli bölgesinde ise 40,993 Tatar, 29,027 Ermeni ve 19,341 Kürt bulunmaktadır (Bournoutian, 2018).

⁶ Süryaniler, Yunanlar, Gürcüler, Yahudiler ve diğerleri (Bournoutian, 2018).

Tablo 3: 1914 Yılı Nüfus Sayımında Erivan Bölgesi

	Müslüman Şia	Müslüman Sünni	Ermeni	Kürt	Rus	Ezidi	Süryani ve Diğerleri
Erivan	88.458	1.490	75.332	3.485	1.980	-	2.724
Echmiadzin	44.838	-	102.237	9.001	134	709	-
Sürmeli	42.816	1.650	31.349	13.716	387	10.296	-

1914 yılı nüfus sayımına göre Erivan bölgesinde 88,458 Şia Müslüman, 1,490 Sünni Müslüman, 75,332 Ermeni, 3,485 Kürt, 1,980 Rus, 2,724 Süryani ve diğer Asyalı Hıristiyanlar bulunmaktadır. Echmiadzin’de 102,237 Ermeni, 44,838 Müslüman Şia, 9,001 Kürt, 709 Ezidi Kürt ve 134 Rus bulunmaktadır. Sürmeli bölgesinde ise 42,816 Müslüman Şia, 1,650 Müslüman Sünni, 31,349 Ermeni, 13,716 Kürt, 10,296 Ezidi Kürt ve 387 Rus bulunmaktadır.

Erivan ve Edcmiadzin bölgelerinde Azeriler, Ermeniler ve Kürtlerin çoğunlukla nerelerde yaşadığına dair bilgiyi Bournoutian (2018) şu şekilde aktarmaktadır:

Erivan bölgesinde: Azeriler, Bash-Garni, Imanshalu, Shirabad, Noragavit, Sadarak, Vedi Chay, Armik ve Davalu yerel idarelerinde yaşamaktadır. Kürtler, Brukin yerel idaresinde yaşamaktadır. Ermeniler ise Kanaker, Aramus, Köylasar, Oghurbeglu, Qamarlu ve Karakhach yerel idarelerinde yoğunlukta yaşamaktadırlar.

Echmiadzin bölgesinde: Azeriler, Khatun-Ark, Parbi, Yeghvard, Kakhun, Aghja-Kala ve Kosh yerel idarelerinde yaşamaktadır. Kürtler, Bugutli yerel idaresinde ve Ermeniler ise Aytagh, Vagharshapat, Kızıl Tamur, Kara-Kilisa, Bash-Abaran, Kurdukuli, Sardarabad, Shahriyar ve Talin yerel idarelerinde yoğunlukta dırlar.

Mücahit Hun’un kaleme aldığı *Iğdır Sevdası* adlı kitapta Türkiye Cumhuriyeti öncesi dönemde Iğdır’da (Sürmeli/Sürmeli) hangi halkların nerede yaşadıkları ve Cumhuriyet sonrasında demografik yapıda yaşanan değişimler hakkında bilgilere

ulaşılmaktadır. İğdir'da 1914 yılı öncesi etnisitelerin köy ve yerleşim sahalarına dağılımı şu şekildedir:

ERMENİLER: İğdir merkez (İğdırmava ve Sultanabat hariç), Alkamerli, Halfeli, Hoşhaber, Hakveyis, Özdemir, Pulur, Yüzbaşılar, Kadıkışlak, Tecirli ve Evcı köyleri; Karakoyun ilçesinin Mürşitali, Alican, Taşburun köyleri ile Aralık ilçesinin Yukarı Topraklı köyünde yaşamlarını sürdürmektedir.

AZERİLER: İğdir merkezde; İğdırmava ve Sultanabat mahalleleri ile Küllük, Çalpala, Bayraktu-tan, Aşağı ve Yukarı Çarıkçılar, Yayı, Çavuşbahçe, Kasımcı, Kazancı, Kuzugüden, Erhacılar, Melekli, Taşlıca, Sıçanlı, Kundo, Alıköçek, Oba ve Sarıçobanda yaşamaktadır. Karakoyun ilçesinde ise; ilçe merkezi, Bayatdoğanşalı, Zülfikar, Cennetabat, Gökçeli, Kacardoğanşalı, Koçkıran ve Şireci köylerinde yaşamaktadır. Aralık'ta Aralık ilçe merkezi, Aşağı Çiftlik, Emince, Ortaköy, Tazeköy, Yukarı Çiftlik ve Hasanhan köylerinde yaşamaktadır.

KÜRT AŞİRETLERİ: İğdir'da; Asma, Çilli, Gülpınar, Mezra, Örüşmüş, Suveren köylerinde; Karakoyun ilçesi Bulakbaşı köyünde; Aralık ilçesinin Adetli, Aratan, Babacan, Gödekli, Hacıağa, Karahacılı, Kıracıbaşı, Kulukent, Ramazankent, Tarlabası, Yenidoğan, Çamurlular ve Aşağı Topraklı köylerinde yaşamaktadır.

YEZİDİ KÜRTLER: Karakuyu, Bendemurat, Karaçomak, Güngörmez, Harmandöven ve Nişankaya köylerinde oturmakta idiler. Tuzluca'da Ermeni yok gibidir. Aslanlı, Sinek köylerinde Ezidiler, diğer köylerde Kürt aşiretlerle Azeriler oturmaktadır (Hun,2002).

Türk-Kafkas sınırı, tarihsel olarak Türkiye ile Rusya arasındaki ön cephe olmuştur ve bundan dolayı Rus ve Osmanlı imparatorlukları arasındaki sınır, yeni bir sınır meydana getirmek amacı ile genellikle savaş alanı olmuştur (Williamson, 2006, s. 10). Yaşanan savaşlar dolayısıyla farklı din ve etnisitelerin bir arada yaşadığı bu topraklarda yoğun nüfus değişimleri olmuştur. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında Arnavir ve Ararat bölgeleri ile Erivan ve İğdir'da yoğun nüfus hareketleri yaşanmıştır. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaklaşık 400-500 bin kişi doğu Ermenistan'a yerleşmiştir (Saparov, 2003, s.183). Yine aynı şekilde yıkılmakta olan Rus İmparatorluğundan, bugünkü Türkiye topraklarına göçler olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrasında inşa edilen sınırlar için nüfus hareketliliği oldukça önemlidir. Bu dönemde sınırların katılaşmaya başlaması, egemenlik alanı içerisinde bulunacak nüfusun homojenleşmesi ile aynı anlamı taşımaktadır. Dolayısıyla, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte yaşanan nüfus hareketleri, nüfusun homojenliğine zarar vereceği düşünülen kimliklerin dışlanması anlamını da taşımaktadır. Bu durum daha önce ulus deneyimi yaşamamış, İmparatorluklardan yeni çıkmış Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği içinde geçerlidir.

SSCB ve Türkiye Cumhuriyeti'nde yapılan ilk nüfus sayımları sonucunda hem Iğdır'ın hem de Ararat, Armavir ve Erivan'ın nüfusunda bir önceki döneme oranla farklılıklar yaşandığı gözlenmektedir.

Tablo 4: 1927 Nüfus Sayımına Göre Konuşulan Diller

Bayazıt Vilayeti, Iğdır Kazasında 1927 Nüfus sayımına Göre Konuşulan Diller				
	Türkçe	Çerkez	Kürt	Diğer
Erkek	7291	1	6080	12
Kadın	6054		5770	1

Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül 1, 230.

Tablo 5: 1927 Nüfus Sayımına Göre Doğum Yerleri

Bayazıt Vilayeti, Iğdır Kazasında 1927 Nüfus sayımına Göre Doğum Yerleri								
	Türkiye	Irak	İran	Almanya	Bulgaristan	Yunanistan	Rusya	Meçhul
Kadın	12345	4	163		2	1	841	1
Erkek	11348		107	1			69	
Toplam							11825	13384

Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül 1, 230.

Türkiye Cumhuriyeti'nin inşa edildiği dönemde Bayazıt'a bağlı olan Iğdır'ın demografik yapısına dair ilk bilgiye Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri 1. Fasikül'ünden ulaşmaktayız. Nüfus sayımında konuşulan dil esas alınmıştır. Buna göre 25.209 nüfuslu Iğdır'da, nüfusun 11.850'si Kürtçe konuşurken, 13.359'u Türkçe konuşmaktadır.

Tablo 6: 1926 Sovyet Ermenistan nüfus sayımı

	Ermeni	Azeri
Erivan	146.347	24.39
Echmiadzin	100.918	8.247

Sovyetler Birliği dönemindeki ilk sayım olan 1926 Sovyet Ermenistan nüfus sayımına göre Erivan'ın toplam nüfusu 170, 386'dır. Toplam nüfusun 146,347'sini Ermeniler, 24,39'unu ise Azeriler oluşturmaktadır. Ecmiadzin'de ise 100,918 Ermeni, 8,247 Azeri yaşamaktadır (Saparov, 2003, s. 183-184).

Var olan bilgiler doğrultusunda, hem Türkiye Cumhuriyeti'nde hem de Ermenistan SSC'inde etnik ve dini kimliklerin sayısında önemli oranlarda düşüşler gözlenmektedir. SSCB'de sonraki sayımlarda Kürtlerle ilgili nüfus bilgileri ile karşılaşılsa da Ezidilere dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Sovyetler Birliği barındırdığı etnik çeşitliliği yönetilebilmek amacı ile ulus kimlik politikalarını dil üzerine kurmuştur. Bu noktada Rusça kimlik kurulumunda ortak zorunlu dil konumunda bulunurken farklı etnisitelerin kendi dillerinde eğitim alma hakları da bulunmaktaydı. Kürtçe Sovyetler Birliği'nin kurulduğu ilk yıllardan itibaren Kürtlerin yoğunlukla yaşadığı yerlerde okullarda öğretilmiştir. Özellikle 1950'li yıllardan itibaren başta akademi olmak üzere, Kürtçenin kullanımı desteklenmiştir. Ezidilerin anadilinin Kürtçe(Ezidice) olması SSCB döneminde Ezidilerin Kürt olarak değerlendirilmelerine neden olmuştur. Bu nedenle Kürtlerle aynı dili kullanmalarından dolayı Ezidiler 1930'lu yıllardan Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar Kürt kimliği altında ele alınmıştır (UNHCR, 2008, s. 9).

Devlet kurucuları, ulus kimliği ön plana çıkarırken, var olan diğer kimliklerin ulus kimlik içerisinde dönüşmesini incelemektedir. Böylelikle değişmez bir ulus kimlik algısının yanı sıra değişebilir kimlikler algısı ortaya çıkmaktadır. Yugoslavya'nın, Yugoslav kimliğini oluştururken Sırpı, Hırvatları, Boşnakları ve Makedonları, Yugoslav kimliği altında tanımlaması bu konuda gösterilebilecek bir örnektir (Verdery, 1994, s. 38). Yugoslav örneğinde olduğu gibi Türkiye, Ermenistan Sovyet

Sosyalist Cumhuriyeti ve Ermenistan’da bir ulus kimliği yaratırken din ve etnisite gibi farklı kimlikleri ulus kimliği içerisinde eritmeyi önclemiştir. Ulus kimlik içerisinde eritemeyeceklerini düşündükleri kimlikleri ise ötekileştirerek sınırları dışında bırakmışlardır.

Birçok ulus, ulus kimlik oluşturma döneminin başlarında ezeli geçmişi yaratabilmek için özellikle sınır bölgelerinde yaşayan halkların geçmiş ile bağlarının kopartılması için birçok değişiklik yapmıştır. Var olan yerleşke isimlerinde değişiklikler yapılması ve mübadeleler sonucu boşalan yerlere iskân politikalarıyla uygun görülen kimselerin yerleştirilmesi bu değişikliklerin başında gelmektedir. Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu ilk yıllardan itibaren yaratılmak istenen ulus kimlik bilincinde “yer adlarının” değişimi önemli bir alanı oluşturmaktadır. Kimi zaman “yer adlarının” bilinçli kullanımı, ulusal bilinçte belirli bir bölgeye yerleşme ahlaki hakkını uygulamak; topraklarını komşularının toprak iddialarından korumak veya kendi bölgesel iddialarını haklı çıkarmak için devletin birliğini ve tekliğini korumak adına önemli bir araç olarak görülebilir (Saparov, 2003, s180). Anderson (1995)’un da belirttiği gibi, “ulus-devletlerin "yeni" ve "tarihsel" oldukları yaygın olarak kabul edilmekle birlikte, genellikle siyasal ifadesi olma iddiasında oldukları ulusun ezeli bir geçmişten kaynaklandığına ve daha da önemlisi, sınırsız bir geleceğe doğru kesintisizce ilerlediğine inanılmaktadır” (s.25). Yapılan bu değişikliklerle ulus devletler, sınırları içinde yaşayan halkların ulus kimliğe entegrasyonunu sağlamaya çalışmıştır. Böylelikle “şehirlerin, ilçelerin, köylerin adlarının değiştirilmesi toplumun geçmişle bağını koparmak, egemen olan bir dil veya kültürün etkisini kırmak, devletin siyasal tahayyülüne daha uygun bir toplumsal kimlik bilincinin inşa edilmesi olabilir” (Nişanyan, 2011, s. 29). Sovyetler Birliği’nin ilk yıllarında (1920-34) temel icraat, Hristiyan ve Müslümanların dini anlam taşıyan ve feodallikle bağlantısı bulunan yerlerinin adını değiştirmek olmuştur. Müslüman ve Hristiyan yer adları Mollalı (Aluchalu Verin), Kilisekent (Srashen), Hocakent (Kuzikend), Kodukhvank (Koturvan), olarak değiştirilmiştir. Feodal isimlerin değişimine ise Hussein Kuli Agalu (Narimanlu), Siltan Ali Kishlag (Janahmed) örnek olarak gösterilebilir (Saparov, 2003, s. 180). Türkiye’de de kimlik kurulumunda yer adlarının değişimi önemlidir. Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında birçok yer adı değiştirilmiştir. “İğdir’da toplam 169 yerleşkeden 55’inin adı değiştirilmiştir” (Nişanyan, 2011, s. 51). Kars-İğdir’daki eski yer adlarının

değiştirilmesi için yerel kurumların çalışmalarına rastlanmaktadır. “Ermeniceden ve Rusçadan kalma isimlerin değiştirilmesi için Vilâyet Umumi Meclisi toplantılarında, kaymakamlar reisliğindeki Kaza İdare Heyetlerinde tutanaklar yapıp Ankara’ya gönderilmiştir” (Pamukova Gazetesi: 10:09:1950). Bu bağlamda, hem Sovyet Ermenistan’ı hem de Türkiye’de yer adlarının değiştirilmesi ile ulusal bilincin oluşturulması öncelenmiştir.

Yer adları değişiminin yanı sıra, mübadeleler ve iskân politikaları da ulusal kimliği oluşturmada önemli bir noktada durmaktadır. “İskan etme/edilme hali aslında büyük ölçüde ulus devletlerin inşası sürecinde gözlemlenen bir toplumsal olgu olarak ulusun nasıl tanımlandığı ile doğrudan ilişkili bir biçimde gelişmiştir...” (Aslan, 2010, s.384). Aslan’ın da belirttiği gibi Türkiye’de iskân politikaları muhataplarının niteliği yönünden iki döneme ayrılabilir. “İlk dönemin iskân politikaları, daha çok Müslüman olmaya nüfusun dışarıya gönderilmesi ve Müslüman nüfusun ithal edilmesi biçiminde gerçekleşirken, ikinci dönemde buna dâhili nüfus içinde Türk etnik kökeninden gelmeyenlerin “uygun görülen kimi bölgelere gönderilmesi de eklenmiştir” (Aslan, 2010, s.385). “Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya’nın 1934 yılında verdiği bilgiye göre 1923 yılından itibaren Türkiye’ye gelen 660.000 muhacirden 400.000 kadarı anlaşmanın hemen ardından mübadele çerçevesinde gelmişlerdir”(aktr. Aslan, 2010, s.385, Seferoğlu, 1937:174). Türkiye’deki ilk iç iskân kanunu 1926 yılında çıkarılan 885 sayılı iç iskân kanundur. Bir diğeri kanun ise 1934 tarihli 2510 sayılı iskân kanunudur. “Türkiye’de 1934 İskân Kanunu’yla belirlenmiş ve 2006’daki yasa değişikliğinde de sürdürülen düzenlemeye göre, sadece Türk kültüründen ve soyundan gelen kişiler göçmen olarak kabul edilme veya vatandaşlığa hak kazanma potansiyeli taşımaktadır” (Danış ve Aksel, 2014, s76).

Hun, 1932 yılı itibari ile Iğdır’ın etnik, sosyal, ekonomik yapısının değişime uğradığına vurgu yapmıştır:

Bu dönemde terk edilen Ermeni ve Ezidi köyleri ve yerleşim yerlerine Kürt aşiretleri, Azeriler, Erivan ve Azerbaycan’dan gelen muhacirlerin yerleştirilmiştir. Yine aynı dönemde, Ezidi köylerine ise Iğdır, Ağrı ve Doğubayazıt’taki Kürt aşiretleri, Revan muhacirleri, Iğdırlı Azeriler ve Ağrı etkilenen Kürtler ve Erzurum’dan gelenler yerleştirilmiştir. Ermeni ve Ezidi tehcirinden sonraki dönemlerde onlardan boşalan yerlere Erivan Muhacirleri getirilmiş ve bu muhacirler Azeriler tarafından tanınmıştır. Ermenilerden kalma derme çatma dükkânlarda bakkaliye, kahvehane, aşhane gibi işyerleri açılmaya başlamıştır. Bu işleri en iyi Erivan muhacirleri yapmıştır. Bunu

temel nedenini ise Erivan muhacirlerinin büyük çoğunluğunun Bakü, Tiflis, Moskova, Leningrat'ı görmüş kimseler olmasıdır. (Hun, 2002)

Ulus-devletin yaratımında önemli araçlardan biri olan gazetelerin algı yönetimi konusunda çok başarılı olduğu yadsınmaz. Bu noktada Iğdır'da 1950 ve sonrasında yayın hayatına başlayan gazete ve dergilerde kullanılan dile dikkat etmek gerekmektedir. Her ne kadar kullanılan dil yanlış olsa da yayınlarda dönemin sosyo-demografik yapısı hakkında fikir edinilebilecek kimi verilere ulaşılabilmektedir. Bu nedenle Iğdır'da çıkarılmış ilk gazetelerden olan Yeni Iğdır, Yeşil Iğdır, Ayhavar, Iğdır, Aras dergisi, Dil, Fırıldak, Şarkın Dili ve Pamukova gazetelerinde farklı etnisite ve dinler hakkında bilgi verilip verilmediğine ve aynı zamanda verilen bilginin sunum şekline bakılmıştır.

Pamukova gazetesinde Cumhuriyet'in kuruluş döneminde Iğdır'ın demografik yapısında yaşanan değişikliklerle ilgili bilgilere rastlanmaktadır. 13 Ağustos 1954 (6. sayı) yılında Mecit Hun tarafından kaleme alınan yazıda Kurtuluş Savaşı sonrası Ermeni ve Ezidilerden kalan arazilerin nasıl dağıtıldığına dair bilgi şu şekilde veriliyor:

Rus idaresinde iken Iğdır havalisi ve bağlı bulunan köylerinin bir kısmı Ermeni ve Ezidilerle meskûn bulunmakta idi. Milli Mücadeleyi müteakip (sonra) bu köyler metruk kalmış ve fakat iskâna müstahak (hak etmiş) olmayan yerli halk tarafından füzulen işgal edilmiştir. Alkamer, Halfeli, Hoşhaber, Karakuyu, Zor, Kuça, Hakveyis, Pulur, Panik, Evcı, Tecirli, Kızıllakir'in yarısı, Mürşütali, Alican, Taşburun, Alıkızıl ve Kaza merkezinin bir kısmı bu meyanda zikredilebilecek yerlerdir. 1936 tarihine kadar münferit şekilde Rusya'dan Anavatana gelen Türk muhacirler müstesna (hariç) olmak üzere, hiçbir iskân faaliyeti gösterilmedi. Yalnız 1926 tarihinde 885 sayılı iskân Kanununun bazı hükümleri tatbik edilmek suretiyle yerli halktan bir kısmı zulüm ve işkence altında Garbi Anadolu'da muhtelif yerlerde mecburi iskâna tabii tutulmak istendi ise de bir müddet sonra eski yerlerine dönme imkânlarını buldular.

1936 tarihinde Kaymakam Nedim Akyıldırım zamanında Iğdır'ın Ermeni ve Ezidilerden metruk yerlerinin hiçte iskâna müstahak olmayan yerli halka tevzi (dağıtma) ve temlik (mülk olarak verme) yapılmak suretiyle iskân tarihimize ikinci bir kara sayfa eklendi. Kimin nereden ve ne suretle geldiği, muhacir veya mülteci olup olmadığı tahkik edilmeden kanunsuz ve usulsüz şekilde iskân muameleleri yapıldı. Bu keyfi işler devam edip giderken 1937 tarihinde Iğdır'a Bulgaristan ve Romanyalı Türk göçmenlerin yerleştirilmesine karar verilerek gerekli hazırlıklara başlandı. (Hun, 1954)

SSCB döneminde dil temelli sosyalist kimliğin ön plana çıkmasından dolayı Ermeni ulus kimliğinin kurulması sekteye uğramıştır. Sovyet döneminde dini veya etnik olsun milliyetçi herhangi bir söyleminde bulunma ya hapsedilme ya Sibiryaya

sürülmek ya da öldürülmekle eş anlamak gelmektedir.⁷ Özellikle Ermeni kimliğinin kurucu unsurlarının başında gelen dinin SSCB döneminde yok sayılması ve var olan kiliselerin de SSCB'nin denetiminde olması, Ermenilerin kendilerini tanımlayacakları alanları daraltmıştır. 1922 ve sonrasında birçok kilise yıkılmış ve birçok din adamı ya hapsedilmiş ya da öldürülmüştür. Bu dönemde yerleşim yerlerinde belirli kimliklerin ön plana çıkmaması, kimlik bilincinin oluşmaması için SSCB, birçok yerde farklı kimlikleri farklı yerlere yeniden yerleştirmiştir.

Ermenistan'da görüşülen kişilerin çoğunluğu için ulus kimliğinin tanımlandığı parametreler çok önemli. Birçok görüşmeci hem etnik hem de dini kimliğinin Ermenileri, Ermeni yapan temel öğeler olduğunu vurgulanmıştır. Kimlik üzerine konuşurken görüşülen kişilerden bazıları, kimliklerinin Sovyetler Birliği döneminde sekteye uğradığını dile getirmişlerdir.

Görüşmecilerden Maryam, Sovyet döneminin Ermeni kimlik yaratma sürecini baltaladığını belirterek bu dönemde etnisite ve kimliğe vurgu yapmanın Sibiryaya sürgün anlamına geldiğini belirtmektedir. Bundan dolayı da bu dönemde birinci kuşağın yanlarında getirdiği birçok şeyin yakıldığı veya Sovyet yönetimi tarafından el konulduğunu belirterek, 1915 ve sonrasında da kimlik kurulumunu sekteye uğrattığını belirtmiştir. Birçok kişinin savaş döneminde geri dönme umudu ile evlerini terk ettiğini ve bundan dolayı yanlarına kendilerine ait eşyalarını almadıklarını dile getirerek, bu sebeple geçmiş hakkında birçok verinin kaybolduğunu belirtmiştir (Maryam, 45, Yerevan).

Corley (1996), din ve etnik kimlik üzerindeki baskının İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında azaldığını ifade ederek, özellikle Stalin'in hayatını kaybetmesinden sonraki süreçte din kurumlarının merkezden yönetilir bir şekilde aktive edildiğini belirtmiştir. Sovyetler Birliği'ndeki tüm dinlerin, özellikle de geleneksel kiliselerin üzerindeki baskının azaldığını ve Ermenistan'da bir ruhban okulunun ve matbaanın yeniden açılmasına izin verildiğini ifade etmektedir (s.25-30). İkinci Dünya Savaşı döneminde SSCB Ermenistan'da kapatmış olduğu kiliselerin bir kısmını tekrar açmış ve Sibiryaya göndermiş olduğu din adamlarını tekrar Ermenistan'a getirtmiştir.

---

⁷ Sovyetler Birliği döneminde etnik kimliklerin yerinden edilmesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Corley, F. (1996). The Armenian Church under the Soviet regime, part 1: The leadership of Kevork. Religion, State and Society: The Keston Journal, 24(1), 9-53. Martin, T. (1998). The origins of Soviet ethnic cleansing. *The Journal of Modern History*, 70(4), 813-861. Corley, F. (1996).

Gorbaçov ve sonrası dönemde, yükselen kimlik hareketleri ile birlikte Ermeniler dini kimlikleri etrafında toplanmışlardır. Hristiyan gelenekleri, Ermeni milli yaşamının ayrılmaz bir parçası olmuştur (Oganessyan, 1979, s. 238-239). Stalinist dönemin sonunda Sovyet Ermenistan kendi ulusal kimliğini kavraması ile birlikte Ermenistan'ın tarihinin ve geleneklerinin restorasyonunu istemiştir. Böylelikle Ermeni tarihi dini tarihi ile bağlı hale gelmiştir (Oganessyan, 1979, s.240).

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan yeni devletlerin birçoğu çok uluslu bir yapıya sahipti. Sovyetler Birliği döneminde temel kimlik bölgesel kimlik iken, yeni kurulmuş ulusların, Kolosov (2015)'un da belirttiği gibi, aşması gereken iki sorun bulunmaktaydı. İlki, ulusun ortaya çıkışını gerçekleştiren etnik kimliğin sağlamlaştırılması, ikincisi ise tüm vatandaşların yeni, ortak siyasi kimliğinin güçlendirilmesidir (s.42). “Etnik çatışmalar sonucunda yıkılan Sovyetler Birliği'nin hemen ardından 15 yeni ulus-devlet kurulmuştur. Soğuk Savaş esnasındaki bölünmelerde, sınırların denetlenmesine dair tavırlar merkezi bir yer teşkil ettiğinden, eski Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile birlikte sınır rejimleri için yeniden tanımlama süreci başlamıştır”(Green, 2014, s.33). “Sovyetler Birliği yalnızca nüfusunun olağanüstü etnik heterojenliği açısından değil, daha kurumsal olarak da çokuluslu bir devlettir. Milliyeti ve uyruğu, devlet ve vatandaşlıktan tamamen farklı sosyal kategoriler olarak kodlamıştır. Sovyetler Birliği, aslında bir ulus devlet olarak yapılanmamıştır” (Brubaker:1994). “SSCB döneminde devletin toprakları, bir yandan belli bir ulusal kültüre (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri, Özerk Cumhuriyetler ve Özerk Bölgeler) sahip ulusal devletlere bölünmüşken, diğer yandan nüfus teritoryal olmayan, uyruğu yaşadığı yerden bağımsız olan devletlere bölünmüştür” (Galkina, 2006, s.28). “Sovyet döneminde nüfusun büyük bir çoğunluğu kendi ulusal topraklarının dışında yaşamaktadır. Örneğin Sovyet Ermenilerinin üçte biri Ermenistan'ın dışında yaşamaktaydı” (Galkina, 2006, s.28).

Yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti belirlenmiş sınırlar içerisinde kendini tanımlamaya ve ulus kimliğini oluşturmaya yönelmiştir. Bir önceki dönemde sekteye uğrayan kimliğini yeniden tanımlamaya başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılma döneminde ortaya çıkan Ermeni Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Azerbaycan ile arasındaki gerilimlerden bağımsız ortaya çıkmamıştır. Bu dönemde Ermenistan'ın sınırları dışında kalacak olan “öteki” belirginleşmeye başlamıştır. Bu yeni “öteki”, homojenliğini sağlamak ve sınırları korumak için sınır dışına atılmıştır. Fakat

Ermenistan'ın ötekisi yalnızca Azeriler olmamıştır. Bunun yanı sıra Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkler ve Ermeniler arasında yaşanan çatışmaların, Ermeni tehciri ile sonuçlanması ile birlikte hem Türkiye hem de Ermenistan, ne olduklarını tanımlamak için ne olmadıkları vurgusu ile birbirlerini ötekileştirmişlerdir. Böylece hem Azerbaycan hem de Türkiye ile farklı zamanlarda deneyimlemiş oldukları ve temeli toprağa dayanan çatışmalar, yeni kurulmuş bir ulus olan Ermenistan'ın ötekilerini yaratmıştır. Yeni kurulan dönemde kendi içinde bulunmasından rahatsız olmadığı diğer etnisiteleri de “kurucu öteki” olarak bünyesinde barındırmaktadır. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde birlikte yaşamış oldukları Ezidileri, kendi ulus bütünlüklerini tehdit edici bir unsur olarak algılanmadıkları için, Ermenistan Cumhuriyeti kurulduktan sonra da onların Ermenistan'da yaşamaya devam etmelerine izin vermişlerdir.

Türkiye, SSCB ve Ermenistan sınırlarının katılaşmaya başlaması aynı zamanda adı geçen devletlerin kendi içlerinde dönüşüm yaşamalarının da başlangıcı olmuştur. Sınırların çekilmesi ile birlikte, yaşanan mübadeleler sonucunda boşalan yerlere iskân politikaları ile yeni halkların yerleştirilmesi, bu devletlerin kendilerini nasıl tanımlayacaklarının da göstergesi olmuştur. Karşılıklı nüfus değişimleri her iki alanda etnik ve dini kimlik oranlarında düşümlere neden olmuştur. Bu noktada oluşturulan ortak kimlikler, diğer kimlikleri ya kendi içlerinde eritmeyi ya da dışında bırakmayı öncelemiştir. Mübadeleler ve yer adlarının değiştirilmesi devletlerin homojenleşme çabalarının ürünleri olarak karşımıza çıkmıştır. Buradan hareketle her iki alanın homojenleşmesi, birbirinden farklı özellikler gösterse de temelde egemenlik alanının ve oluşan ortak kimliğinin sınırlarının belirlenmesinde önemli bir gösterge olmuştur. İnsanların, malların, zenginliğin ve bilginin kabul edilip edilmeyeceğini belirleyen devletin siyasi dokuları olan sınırlar, Ermenistan ve Türkiye arasında, devletin nüfuz alanını ve komşularla olan ilişkilerin güvence altına almak ve/veya devletlerarasında var düşmanlıkları hatırlatmak için kullanılmaktadır. Tezin ilerleyen bölümlerinde de değinileceği gibi sınırların kurulum şekli ve oluşan ortak kimlik aynı zamanda sınır bölgesinde yaşayan kimliklerin birbirlerini algılama şekillerini de etkilemiştir.

4.1.1. Sınırın İki Yakasının Kendi İçinde Kimlik Sınırları

Ermenistan ve Türkiye sınır bölgelerinde ötekilik algısı etnisite ve din üzerinden kurulmaktadır. Bu bölgelerde yaşayanlar aynı anda birden fazla kimliğe sahiptir. Hangi kimliğin ön plana çıkacağı, kiminle iletişime girildiğine ve hangi dönemde olduğuna göre farklılık göstermektedir. Söz konusu Ermenistan-Türkiye sınırının karşısı ile ilişki olduğunda Türk ve Kürt olma, Ermeni ve Ezidi olma dinler üzerinden açıklanmaktadır. Kürtler ve Azeriler Müslümanlık öğeleri üzerinden tanımlanırken, Ermenilik ve Ezidilik, Hıristiyanlık ve Ezidilik⁸ üzerinden tanımlanmaktadır. Warhola (1991)'nın da belirttiği üzere "bazı sosyal bağlamlarda, bir grubun kimliğinin dini boyutu, başka türlü bulunamayan bir etnik "Gemeinschaft" duygusuna enerji veriyor gibi görünmektedir". Belirli bir etnik grubun daha geniş bir toplum içindeki sosyal durumuna bağlı olarak, dini ve milliyetçi duyguyu sürdürmede veya bu duyguya açıkça siyasallaştırılmış bir nitelik kazandırmada az ya da çok bir role sahip olabilir (Warhola, 1991, 252).

Sınırlar yalnızca yeri belirleyen fiziki sınırlar olarak değil aynı zamanda insan grupları arasında zihinsel yaratımlar olarak da bulunmaktadır. Bu nedenle sınır çalışılırken devletler arasındaki sınırların yalnızca fiziki anlamda ötekiyi yaratmadığını aynı zamanda zihinde de "biz" ve ötekinin yaratılmasına araç olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Temelde ulus devletleşme süreci devlet yöneticilerinin nüfuslarını takip etmek, yönetmek ve kontrol etmek için fazlası ile çaba sarf ettiği bir süreçtir. Verdery'nin de belirttiği gibi, "devletlerin kontrol mekanizmalarını kullanmaya başlamasının temel sebebinin yalnızca kimlik oluşturmaya çalışmak ile değil aynı zamanda kimliklere sahip olmanın normal olduğu, her bir bireyin kimliklerden (etnik, ulusal, cinsiyet) yalnızca birine sahip olacağı fikri ile alakalıdır"(Verdery, 1994, s. 37).

Fakat kimi durumlarda "bireylerin/grupların seçtikleri kimlik çatışmanın ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bu bağlamda seçilen kimlik her ne olursa olsun, birey veya grubun kendini diğer gruplar üzerinden tanımlama çabasına, aynı

---

⁸ Türkiye'de yapılan görüşmelerde Ezidiliğin diğer dinlerden de farklı olduğu vurgulanmıştır. Ezidilerin ateşe-güneşe taptıkları ve bu nedenle diğer dinlerden ayrıldığı vurgulanmıştır.

zamanda sınırların varlığına vurguda bulunacaktır” (Barth, 2001, s.512). “Gruplar arası etkileşim, norm, düzenlemeler ve sınırlara ihtiyaç duyar. Sınır bu bağlamda zorunlu bir yere sahiptir. Tüm kimlik oluşturma süreçleri hem sınırdan türemekte hem de sınır üretmektedir. Bu bağlamda etnik gruplar arasında kişisel ve toplumsal alışverişler olsa dahi sınırları kalıcıdır, yani etnik gruplar diğer etnik gruplarla iletişim, bilgi alışverişi ilişkisi içerisine girseler de etnik gruplar arasındaki sınırların kalkmasından söz edilemez” (Barth 2001, s.512). Ermenistan ve Türkiye örneklerinde de gözlendiği üzere seçilen kimlik ulus kimliğe yakın-uzak olsa da, farklı kimliklerle ilişkilerde farklı sınırlar ortaya çıkarır. Fiziki sınırlar ise bu farklılıkları ya besler-ya da azaltır. Kimi durumlarda Türk, Kürt, Ermeni olmak din üzerinden tanımlanırken, bazı durumlarda etnisite üzerinden tanımlanmaktadır. Fakat gündelik ilişkilerde Eidheim’in Norveçliler ve Lapplar arasında gözlemlediği ilişkinin benzeri Ermeniler ve Ezidiler, Türkler ve Kürtler arasında da gözlenmektedir. Bütün etnisitelerde “kamusal alandaki karşılıklı ilişkilerde etnisite önemli bir rol oynamaktadır” (Eidheim, 2001, s. 60).

Ezidilerde bu noktada farklı bir süreç işlemektedir. Söz konusu kimlik olduğunda iki farklı yaklaşım gözlenmektedir. Ermenistan’da yaşayan Ezidilerin çoğunluğu, hangi kimlikle ilişkide olursa olsun kendilerini yalnızca dini kimlik üzerinden tanımlamaktadır. Fakat azda olsa bir kısmı kendilerini hem din, hem de etnik kimlik üzerinden tanımlamaktadır. Kendilerini yalnızca dini kimlikleri üzerinden tanımlayanlar, herhangi bir etnisiteye bağlı olmadıklarını, etnisitelerinin de dinlerinin de aynı olduğunu vurgulamaktadır. Fakat kendilerini etnisite ve dinleri üzerinden tanımlayanlar, hem Kürt hem de Ezidi olduklarını belirtmektedir. Bu noktada önemle belirtilmesi gereken husus, Ermenistan Ezidilerinin çoğunluğunun kendilerini yalnızca dinleri üzerinden tanımladıkları ve böyle tanımlanmak istediklerini belirtmeleridir. Ezidilerin ilişkiye girmiş olduğu kimlikler genellikle Ezidileri dini ve etnik kimlikler üzerinden tanımlama eğilimindedir. Kürtler, Ezidiler hakkında konuşurken Ezidilerin, etnik olarak Kürt olduklarını ve dinlerinin ise Ezidizm olduğunu vurgulamaktadır. Ermeniler ise Ezidileri, Kürtlük ve Ezidilik üzerinden tanımlamaktadır.

Türk ulus kimliğinin temelinde etnisite ve din birliği yatmaktadır. Bu bağlamda her ikisine birden aidiyet hissetme makbul olan vatandaşı ortaya çıkarmaktadır. Fakat bu iki kurucu unsurun yalnızca birine aidiyet hissetmek veya hiç birine aidiyet

hissetmemek, gerek etnik gerekse dini kimlik üzerinden “kurucu öteki”yi yaratarak paradoksal bir ilişkinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Sınır bölgesinde yaşayan Azeri ve Kürtler arasındaki karmaşık ilişki/sınır ulus kimliğe olan yakınlık ve uzaklık üzerinden okunabilir. Azeriler ve Kürtler arasındaki paradoksal ilişkinin temelinde etnik-dini kimliklerin ulusal söylemler üzerinden kurulması bulunmaktadır. Azeriler etnik kimlikleri ile Türk ulus kimliğinin kurucu unsuru içinde milliyetçi duygularla yer alırken, Kürtler etnisiteleri aracılığı ile ulus kimlikteki “kurucu ötekiyi” oluşturur. Bu aynı zamanda Azeri ve Türk olmamayı da içermektedir. Kürt kimliğinin Türk ulus kimlik söyleminin dışında kalması cumhuriyetin kurulduğu ilk dönemlere dayanmaktadır. Bu, Yeğen’in de belirttiği gibi “modern, merkezi ve laik bir ulus devlet inşa etme projesinin şartı olan din, gelenek ve çevrenin dışlanması sonucunda ortaya çıkmıştır” (Yeğen, 1996, s.226).

Verdery’ye göre, milliyetçilik ve etnik köken, farklılıkların önemli olduğu varsayımından yola çıkan sosyal sınıflandırma araçlarıdır. Her ikisi de içinde bulundurduğu grupların homojenliğine vurgu yaparak “bizi” yaratır ve homojenliğe ait olmayan “ötekini” dışlar. Bu bağlamda, her ikisi de üyelerine diğerleri ile iletişime geçmeleri halinde kendilerini farklı hissettirecek bilinci yüklerler. Devlet her ikisinin de örgütlenmesinde hayati öneme sahiptir ve bunun temelinde ise her ikisinin oluşumundaki tarihsel arka plan ve oluşturuldukları politik/ideolojik altyapıda önemlidir (Verdery, 1994, s. 46-47). Bu önerme doğru olsa da her bir grubun aynı anda yüklenebileceği farklı kimlikleri mevcuttur. Her iki kimliğin taşıyıcısı olmak farklı etnisiteler ve milliyetçilikler arasındaki ilişkiyi karmaşıktırır. Bu bağlamda Azeriler etnisitelerinden dolayı kendilerini Türk ulus kimliğine milliyetçi duygular ile yakın hissederken, mezheplerinden dolayı uzaklaşmaktadır. Kürtler ise etnisitelerinden dolayı uzaklaştığı ulus kimliğe, dinlerinden dolayı yakınlaşmaktadır. Türk ulus kimliği Türk ve/veya Sünni Müslüman olmayı öncelemektedir. Dönemsel olarak ağırlık, Türklük ve Sünni Müslümanlık üzerinde gidip gelmektedir. Bu durum gündelik yaşam içerisinde kimi durumlarda su yüzüne çıkmaktadır.

Iğdır’da İmparatorluk döneminde kimlerin yaşadığına dair net konuşmalara rastlanırken, Ararat, Armavir bölgeleri ile Erivan’daki görüşmelerde geçmişte kimliklerin nerede ve nasıl yaşadıklarına dair bilgi sınırlıdır. Bunun temel nedeni ise

Ermenistan sınır bölgelerinde yaşayanların büyüklerinin çoğunlukla 1915 tehciri sonrasında bu bölgelere yerleşmiş olmalarıdır.

Halkların birlikte yaşadığını büyüklerinin anlatılarından dinleyen Iğdır Kürtlerinden Sinan, Rus idaresinde bulunan Iğdır'da (Sürmeli) Azeriler, Kürtler, Ermeniler ve Ezidi Kürtlerin birlikte yaşadığını ve özellikle 1914 öncesi dönemde Iğdır, Tuzluca, Karakoyunlu ve Aralık'ta etnik grupların köy ve yerleşim sahalarının birbirinden farklı olduğunu belirtmiştir. Sürmeli bölgesinde halkların İmparatorluk döneminde nasıl yaşadıklarını şu şekilde dile getirmiştir:

Ermeniler sanatkârmiş, Süryaniler altın işlemesi yapıyorlarmış, Azeriler tarımla uğraşırlarmış. Kürtler buğday ekmesin bilmezlermiş. Kürtler daha arpa buğday ekmesini bilmiyorlarmış o dönem. Hayvancılık yapıyorlarmış. Birbirleri ile iletişim içindelermiş. Eskiden milletler arasında bir ayırım yokmuş, ayırım dinden oluyormuş, ama burada savaşa neden olacak bir sorun yoktu ortada. Burada her Kürt köyünün bir Ermeni bir de Azeri dostu varmış. Kirvelik çok önemli bir mevhumdur, daha doğrusu Kürtler ile Azerilerin kirveligi önemli bir yerde. Ermenilerle arada kirvelik yoktu, fakat dostluk vardı. Ermeniler bağ, bahçe ziraatla uğraşıyordu, taş ustalarıydı (Sinan,72, Iğdır).

Kendi söylemi ile henüz kapitalistleşmemiş sınır bölgesindeki yaşamı, büyüklerinin, arkadaşlarının anlatımı ve okuduğu kitaplarca şekillenen Iğdır'ın kanaat önderlerinden 60 yaşındaki Mehmet, o döneme dair bildiklerini şöyle aktarıyor:

Iğdır'da Ermeniler Azeriler, Kürtler, Ezidiler var, Malakanlar, Durbohorlar bunlar yerleşik haklarmış, mesela bilmiyorum da duydum bir kanıt yok Albanlar yani Arnavutlar varmış, ağırlıklı olarak bunlar varmış hatta azda olsa Almanlar var. Münferit Çerkez boylarından gelip yaşayanlar var... Rusya'da... ııııı... Özgürlük ve hoşgörü Osmanlıdan daha çokmuş onu büyüklerden duymuşum. Yani Çar, Çarlık Rusya dönemi, Çarlık dönemi adil bir dönemmiş. Her halkın kendisinin kabul gördüğü bir dönemmiş. Zaten Çar'dan sonra yani 1800 yanılmıyorsam 70ler mi, 60lar mı, 50ler mi ondan sonra bir kırılmalar başlıyor. Yani ulus devlet dönemi etnisite, mezhep, din farklılıkları ondan sonra ortaya çıkıyor. Ondan evvel çok büyük bir şey yokmuş. Arada büyük bir... İnsani değerler daha ön plandaymış. Yani bu mezhebiymiş, diniymiş falan çok ön planda değilmiş. Ben bunları büyüklerden dinliyordum, okuduklarım hariç... Üretim ilişkileri bu halkları birbirine kaynaştırmış, yakınlaştırmış. Kürtler hayvancılık yapmış bir nevi bir şey var... Görev bölüşümü var. Mesela Ermeniler taş işçiliği yapmışlar. Muhtemelen Süryaniler ya da Rumlar, yani ona muhtemelen diyorum emin değilim. Ama Erivan'da var o Asurî halklardan. Onlar kuyumculuk yapmışlar. Azeriler tarım yapmışlar, Bağbancılık yapmışlar. Yani bu üretim ilişkileri de birlerini beslemiş. Oğün ki üretim ilişkilerinde yaşamdır hayat. Sanayi toplumu değil. İhtiyaçları karşıladın mı bey gibisin. Bey gibi yaşıyorsun. Kürt yayladan gelmiş Azer'inin, Ermeni'nin peynirini getirmiş. Kimine de hediye getirmiş. Kimine parayla satmış kimine hediye etmiş.

Dostlarına, kirvelerine hediye getirmiş. Kirvelikler kan bağı gibi Azeriler, Ermeniler, Ezidiler, Kürtler, Sünniler dostluklar edinmişler. Birbirlerine hediyeler getirmişler. Kürt yayladan gelmiş, yağ peynir getirmiş. Azeri onun salçasını, kurutulmuş bilmem meyvesini, ya da neyini temin etmiş turşusunu... Karşılıklı. Eee... Ermeni ona kendi mutfağından bir şey hazırlamış, Bu üretim ilişkileri de insanları birbirine yakınlaştırmış. O zamanlar sanayi toplumu değiliz biz. İhtiyaçlar karşılandı mı her şey bitiyor zaten. Karşılıklı ihtiyaçlarını karşılamışlar. Eee... Çokta iyi dostluklar etmişler. Emin insanlarmış. Mesela Arakel Ağa banka sahibiymiş Erivan'da, biz zaten Rusya'da Erivan'a bağlıymışız. 1877den- 1918'e kadar Iğdır Erivan'a bağlı. Belki de... Birkaç defa geçişler olmuş yani... Belki de hep bağlıymış arada doğru düzgün bir sınır yokmuş zaten (Mehmet, 60, Iğdır).

Sınır bölgesinde bulunan Kürtler gündelik yaşam içerisinde kendilerini daha çok Kürt kimliği üzerinden açıklamaktadır. Bu durum kendini Türk kimliği üzerinden tanımlayan Caferi mezhebine bağlı Azerilerle kimi durumlarda çatışma yaşanmasına neden olmaktadır. Özellikle ulus kimliğe yakınlıklarından dolayı Azerilere tanınan ayrıcalıklar, Kürtlerin tepkisini çekmekte iken, Azerilerde benzer bir biçimde son dönemlerde inançlarından dolayı Kürtlere tanınan ayrıcalıklardan rahatsız olmaktadır. Kürtlerin kendilerini ulus kimliğinin etnik yönü üzerinden tanımlamamaları Azerilerin tepkisini çekmektedir.

Son yıllarda ulus kimlikte din birliğine vurgu yapılması nedeni ile Azeriler zaman zaman ulus kimlik tanımının dışında kaldıklarını hissetmektedir. Bu noktada Kürtler ile gerginlik azalma göstermektedir. Özellikle Irak ve Suriye'de ortaya çıkan İŞİD tehlikesinden sonra, gözden çıkartılabileceklerine dair korku, ötekilik hissiyatından dolayı Kürtlere yakınlaşmalarına zemin hazırlamaktadır.

Iğdır'da Azeriler ve Kürtler arasında yaşanan ve temelini ulus kimliğe yakınlığın oluşturduğu gerilimler kimi dönemlerde artmaktadır. Özellikle politik söylemler gerilimlerin artmasında önemli bir etken olmaktadır. Her iki etnisite arasında gerginliğin arttığı dönemlerde dahi büyük çaplı çatışmalar yaşamamasında farklı mekanizmalar rol oynamaktadır. Kürtler ve Azeriler arasında iletişimin kurulmasını sağlayan, derin kırılmalar yaşanmasının önüne geçen "tampon kurumlar" bulunmaktadır. Bu kurumlar, evlilik ve kirvelik kurumlarıdır. Kirvelik ile özellikle kan bağı olmayan kişiler arasında akrabalığa benzer bir bağ kurmak ön planda olmaktadır. Bu ilişki erkek çocukları üzerinden ilerlemektedir. Bilindiği gibi kirvelik, erkek çocuğun sünnet olması ile başlayan ilişkiler örüntüsüdür. Kirve olan kişi sünnet olacak çocuğun ikinci ailesi olarak görülür. Bu nedenle sünnetten sonraki dönemde kirveler erkek çocuğun tüm yaşamı boyunca onun destekçisi olur. Kurulan

bu ilişki akrabalık bağı gibi algılanır ve bu nedenle Kirve olan ailelerin çocukları evlenemez. Böylelikle oluşabilecek çatışmalı durumlarda kirvelik kurumu, çatışmayı bastırarak rolü üstlenmektedir.

Azeri ve Kürtler arasındaki evlilik çatışmaları önleyen bir yapıya sahiptir. Evlilik, her iki etnisite tarafından desteklenen bir yapı göstermese dahi, iki etnisite arasında yaşanan evlilik sosyal alanda kimi zaman yumuşamalara neden olmaktadır. Evliliğin desteklenmemesinin temelinde hem etnik hem de dini farklılıklar bulunmaktadır. Bu söylemlerde kültürel farklılık olarak ortaya çıkmaktadır. Etnisiteler arası evliliğin desteklenip- desteklenmemesinde ekonomik sermayenin önemli bir rolü bulunmaktadır. Gelir düzeyi yüksek olan Azeri ve Kürt ailelerinde etnisiteler arasındaki evliliğe sert bir biçimde karşı çıkılırken, ekonomik sermayesi düşük olan ailelerde evlilik önüne konan bariyer bu kadar sert olmamaktadır. Evlilik iki etnisite tarafından desteklenmese de, iki etnisite arasında yapılan evlilikler büyük çatışmaların ortaya çıkarmasını engellemektedir. Hem Azerilerin hem de Kürtlerin evlilik üzerine konuşmaları, diğer kimlik hakkında yaptıkları konuşmaların yumuşamasına neden olmaktadır. Tabi ki bu noktada etnisiteler arasında sınırların kalkması gibi bir durum söz konusu değildir. Evlilik yolu ile kurulan iletişim sözü edilen iki etnisite arasındaki sınırlarda yumuşamaya neden olmaktadır.

Evliliğin iki etnisite arasında yumuşamaya araç olduğu konuşmalarda ortaya çıkmaktadır. Kimi durumlarda Kürtlerin ve Azerilerin iki etnisite arasındaki evliliğe vurgu yapmaları, iki etnisite aradaki ilişkinin normal olduğunu kanıtlama çabasını da ortaya koymaktadır. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan 55 yaşındaki Azeri Ahmet'in, Kürtler ile Azeriler arasında ilişkilerin normal olduğunu anlatırken etnisiteler arasındaki evliliğe vurgu yapması bu çabanın ürünüdür.

Kürtler ve Azeriler yaşıyor burada, birlikte yaşıyoruz uzun süredir, birbirimiz ile kız alıp veriyoruz. İlişkilerimiz iyi hatta benim amcam ve oğulları da Kürtler (aşiretler) ile evli. Öyle büyük problemlerimiz yok (Ahmet, 55, Iğdır).

Bu duruma verilebilecek diğer bir örnek ise odak gurubu görüşmeleri esnasında konuşan Zehra'nın söyledikleridir. Konuşma esnasında Azericesinden dolayı Kürt olduğu anlaşılmayan Zehra, Kürt olduğunu belirterek eşi ile evliliğinden dolayı Azeri köyüne yerleştiğini belirtmiştir.

Ben, ...köyündenim. Ali ile severek evlendim, benim Kürtlüğüm onun Azeriliği ailelerimiz arasında sorun olmadı çünkü Ali'nin babaannesi de Kürt'tü, bu köyde birkaç geliniz, diğerleri ile aramız iyi...(Zehra, 24, Iğdır).

Kanaat Önderleri ve mollaların sürekli iletişim içerisinde olması da etnisiteler arasında derin kırılmalar yaşanmasını önleyen faktörlerdendir. Iğdır'daki Kürtler kendilerini etnisiteleri üzerinden tanımladıklarından dolayı, temsilcileri Kürtlerin önde gelen ailelerinden olan “kanaat önderleri” olmaktadır. Azeriler devletle ilişkilerinde kendilerini etnisiteleri üzerinden tanımlamalarına rağmen sosyal ilişkileri içerisinde Şiilik mezhebi üzerinden tanımladıklarından dolayı temsilcileri genellikle İran'da eğitimlerini almış Şii mollalar olmaktadır. Bu noktada her iki kimlik arasında yaşanan herhangi bir sorunda devreye Mollalar ve Kanaat önderleri girerek yaşanan gerilimi gidermeye çalışmaktadır.

Ermenistan'da sınır bölgesinde yaşayan kimliklerde, Türkiye'de yaşayan kimliklerdeki derin çatışma gözlenmemektedir. Bunun temel nedeni ise sınır bölgesinde yaşayan Ermenilerin asli unsur olması ve Ezidilerin ise korunmaya ihtiyaç duyan azınlık bir grup olmasıdır. Ermenistan'da sınır bölgesinde yaşayan Erivan Ermenileri, Azerbaycan'dan gelen Ermeniler kendilerini ulusal kimlikleri üzerinden tanımlamaktadırlar. Bu bağlamda Ermeniler kendilerini, Hristiyanlık ve Ermenilikle açıklamaktadırlar. Ezidiler ise dini kimlikleri olan Ezidilik üzerinden tanımlamaktadırlar. Ezidi ve Ermenilerin ilişkilerinin farklı boyutları bulunmaktadır. Sınır bölgelerindeki Ezidiler, Ermeniler ile hem dinleri aracılığı ile yakınlaşmış hem de uzaklaşmışlardır. Yakınlaşmanın temelinde Ortadoğu'da özellikle Müslüman dünyadan dışlanmaları bulunmaktadır. Bu bağlamda, Tehcir döneminde Ermeniler ile birlikte hareket ederek Ermenistan'a sığınmaları, onların Ermenistan'ı korunaklı bir alan olarak tanımlamalarına neden olmaktadır. Özellikle 2014 yılında Irak'ın Musul kenti yakınlarındaki Şengal bölgesinde İŞİD tarafından yapılan katliamlardan dolayı bu coğrafyada kendilerini güvende hissettikleri tek alanı, Hristiyan Ermenistan olarak tanımlamışlardır. Bu nedenle Ezidilerden bazıları Ermenistan'ı evleri olarak görmektedir.

Ezidiler ve Ermeniler bir birlerinde farklı olduklarını dile getirmektedirler. Bu farklılık hem din hem de etnisite açısından dile getirilmektedir. Görünürde Ermeniler ile Ezidiler arasında herhangi bir çatışma olmasa da, gündelik hayatta her iki kimlikte birbirlerini ötekileştirmektedir. Ezidiler ile Ermeniler arasındaki uzaklaşma gündelik hayat içerisinde farklı iki dini ve etnik gurubun birbirine karşı oluşturmuş olduğu sınırlardan beslenmektedir. Ermenistan sınır bölgesinde Ezidi ve Ermeni kimlikleri arasındaki sınır ilk bakışta görünür olmasa da her iki etnisiteye sorulan sorularda

sınırlar ortaya çıkmaktadır. Konuşmalarda genellikle kültürel farklılıklara vurgu yapılmaktadır. Hem Ermeniler hem de Ezidiler ile evlilik ve etnisiteler üzerine konuşmak kimi durumlarda kimlik sınırları üzerine konuşmaya dönmektedir. İki etnisite farklı olduklarına vurguda bulunarak birbirlerini ötekileştirmektedir. Her iki etnisite arasında ötekilik algısının oluşmasında eğitim düzeylerindeki farklılık ve çalıştıkları alanların farklılaşması önemli bir alanı oluşturmaktadır. Ezidiler kendilerini dini kimlik üzerinden tanımlarken, Ermeniler onları hem etnik hem de dini kimlikleri üzerinden tanımlamaktadır. Ermeniler Ezidilerin Kürtlüğüne vurgu yapmaktadırlar. Bu Ezidilerin bazıları için ötekileştirilme anlamını da taşımaktadır çünkü Ermenistan Ezidilerinin çoğunluğu Kürtlükle aralarına mesafe koymaktadır. Gündelik yaşam içerisinde azınlık olan Ezidiler inanç sistemlerini koruma adına Ermenilerle toplumsal yaşamı paylaşma alanlarını sınırlandırmışlardır. Özellikle kız çocuklarına korumacı yaklaşan Ezidiler, kız çocuklarının diğer kimliklerle iletişimini sınırlandırmaktadırlar. Ezidilerin bu tutumu geliştirmelerinde azınlık olarak yaşadıkları Ermenistan'da politik alanda görünür olmamaları bulunmaktadır. Son yıllarda özellikle parlamentoda Ezidi temsilcilerin yer almaya başlaması (2014) ve 2019 yılında Ermenistan'da açılan Ezidilerin dünyadaki en büyük tapınağı bu durumun dönüşeceğine dair görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Söz konusu her iki kimliğin evliliği olunca, hem Ermeniler hem de Ezidiler kültürel farklılıklardan dolayı evliliğin olmayacağını dile getirmektedirler.

Konuşmalarda Ermenilerle hiç problemlerinin olmadığını ve hatta iyi ilişkiler geliştirdiklerini belirten Ezidiler, Ermenilerle evlilik olamayacağını, olmaması gerektiğini, evliliğin yalnızca Ezidiler arasında yapılabileceğini belirtmişlerdir. Burada farklı bir etnisite ile evlenmeme aynı zamanda kültürü koruma anlamı taşımaktadır. Bu noktada 37 yaşındaki Ezidi Nafu'nun evliliğe bakış açısı önemli bir örnek oluşturmaktadır. Biri 16, diğeri 18 yaşında olmak üzere iki kızı olan Nafu'nun 18 yaşındaki kızından iki torunu olduğunu, diğeri kızının ise nişanlı olduğunu belirterek, farklı etnisiteler ile evliliği nasıl karşıladığını şu şekilde ifade etmektedir:

Her toplum kendi içinde evlenmiyor mu? Biz de öyleyiz. Belki bu bizde daha önemli çünkü sayı olarak çok azız. Bir de buralarda Ezidi kızların sayısı çok az, erkeler çok ama kızlar az bizde, o yüzden bizler Rusya'ya oğullarımıza Ezidi kız bulmak için gidiyoruz. Hatta bak kız kardeşimle de onun oğluna kız bakmak için Rusya'ya gittik. Çok aradık, sorduk ama oğlumuz göre kız bulamadık (Nafu, 37, Erivan).

Gündelik hayatta Ermenilerle çok iyi ilişkiler geliştirdiğini birçok Ermeni arkadaşı olduğunu belirten 62 yaşındaki Ezidi Eto, her şeye rağmen farklı olduklarını dile getirerek sözlerine şu şekilde devam etti:

Bizim köy içerisinde farklı etnik kimliklerle evlilik hiç olmadı diyebilirim. Ruslarla Ermeniler arasında oldu (gülümsüyor). Fakat Ermeniler ile Ezidiler arasında olmadı, böyle bir şey asla olmadı. Herkesin kendine göre kuralı var. Ermenilerle aramızda hiç problem olmadı ama evlilik de yok. Çok temiz halk Ermeniler ama yine de evlilik olmaz (Eto,60,Ararat).

Fakat bu noktada da Ermenilerden bazıları arada evliliğin olmamasının, Ezidilerin bu konuya sıcak bakmamasından, bunun da onların kültürel yapılarından kaynaklandığını belirtmektedir. Kimi zaman da Ezidilerin, kendi aralarında evlendiğini, kızlarının Ermeniler ile evlenmesine izin vermediklerini belirten Nadya sözlerine şu şekilde devam ediyor,

Ezidiler kızlarını erken evlendiriyorlar, lise çağında çoğu ya nişanlı ya da evli oluyorlar. Onlar kız çocuklarını okula göndermeye de çekiniyorlar çünkü kızların kaçırılma ihtimalinden korkuyorlar. Kız sayısı az ya o yüzden (Nadya, 38, Armavir).

Ev hanımı olan 51 Susan ise farklı etnisiteler arasında evliliğin asla gerçekleşmeyeceğini dile getirdikten sonra, yalnızca Ruslarla evliğin gerçekleştirildiğini belirterek Ezidiler ile evliliğin neden olmadığını şöyle anlatmaktadır:

Ezidi tabii ki Ermeni ile olmayacak, onlarda bu yasaklı. Onlarda katı kurallar var. Nasıl söyleyeyim bu bir adet, alışkanlık onlarda... Onların düşüncesinde bu yasaklı... Belki farklı ülkelerde farklı etnisitelerle evleniyorlardır. Fakat bizde Ermenistan'da kabul görmüyor bu ve gerçekleşmiyor da. Adetlerini yerine getiriyorlar (Susan, 51, Ararat).

Avukat olan 25 yaşındaki Nali Ezidilerle evliliğin neredeyse olmadığını, fakat evlilik olduğu durumlarda neler yaşandığını şu şekilde dile getirmektedir:

Ezidilerle çok evlilik olmuyor fakat bir tanesini biliyorum. Ezidi bir adam ile Ermeni bir kadın evlilik yaptı. Bu evlilikten dolayı Ezidi aile Ezidilikteki statüsünü kaybetti (Nali, 25,Ararat).

25 yaşındaki Ermeni Piroyan Ezidiler ile evlilik konusundaki görüşlerini şu şekilde dile getirmektedir:

Ezidiler ile evlilik çok yok olmamalı da. Mesela Ezidiler kendi aralarında evleniyorlar, bu iyi aslında, temiz geni sağlıyor bu. Ermeniler, Ermenilerle, Süryaniler, Süryaniler ile evlenmeli. Asimilasyon yaşanmaması için evlenilmeli. Ezidiler çok dikkatlıler, çok fazla yakın değiller. Onların kendilerine özel davranışları var (Piroyan, 25, Ararat).

Üniversite Mezunu olan Anush'un Ruslarla ilgili düşüncesi bu noktada örnek gösterilebilir:

Geçmişte Ermeniler ile Ruslar evlilik yapmış, hatta şu anda da yapıyorlar fakat Ezidi ve Ermeniler hayır... Onlar yapmazlar (Anush, 29, Armavir).

Benzer bir şekilde Susan' nın da anlatımlarında Ruslara karşı olumlu bir yaklaşım söz konusudur. Emma Ruslarla benzeştikleri noktanın din olduğunu şu şekilde aktarmıştır:

Benim Annem Rus, annemle babam evlendikten sonra 1969 yılında burada yaşamaya geldiler. Mesela bizim dinimizle Rusların dini benzer. Annem de İsa'ya inanıyor, bizde... Bizler benzeriz... Ermeni ile Rus evlenebilir fakat Ezidi ile evlenmez (Susan,51, Armavir).

Ezidiler daha çok hayvancılıkla uğraşan, eğitimi önemsemediğinden dolayı eğitimi yarıda bırakan, feodal bir topluluk olarak görülmektedir. Bu görüş ağırlıklı olsa da, Ezidiler ile yakın ilişkiler geliştirenlerin sayısı da azımsanmayacak düzeydedir.

Annush sınırda yaşayan Ezidiler hakkında konuşurken, Ezidiler ile problemlerinin olmamasının onların sesiz bir halk olmalarında kaynaklandığını belirterek sözlerine şu şekilde devam etti:

Burada Ezidiler yaşıyor, bu köyün içinde. Biraz uzakta da var, burada da var. Çok sakin ilişkilerimiz. Yani hiç kimse bu kişi Ezidi, ona bir şey yapalım demiyor, düşmanlık duygusu hiç yok. Tam tersi, çocuk olduğumuz zaman da, şimdi de onlara saygı duyuyoruz... Şimdi artık çok saygı duyuyorum çünkü artık uzman olarak onları görüyorum, yani onların kültürü falan, artık uzman gözü ile bakıyorum onlara. Çocukluğumda yani bizim bir tiyatro kulübü vardı, orada doğru hatırlıyorsam Aziz adında biri vardı. Çok normal, herkes onun Ezidi olduğunu biliyordu. O da bizim gibi başrolde oynuyordu. Buna hiç kimse takılmıyordu. Ermenistan'ın bildiğim kadarıyla yüzde 99'u Ermeni, Ezidiler var bildiğim kadarıyla, onların dini, onlar da dinini çok sakin bir şekilde tutuyorlar, işte ben hiçbir zaman hissetmedim ki Aziz başka biri... Azizin başka bir dini var, Hristiyanlık değil mesela, hiç göstermiyordu, hiçbir zaman böyle bir göze çarpan bir şey olmadı. Çok sakin bir şekilde tutuyorlar yani. Herkes kendi evinde... Belki burada mescit, cami kurmak isteseler, cami değil onların kutsal yerleri, yani kurmak isteseler belki biraz farklı bir şekilde kabul edebilir nüfus. Ama ne söylemek istiyorum, onların dininin başka bir din olduğunu... Böyle göstermiyorlar. Farklı dinlerle evlilik yok. Hikâyeler var Müslüman erkek Ermeni kadını sevdi ama dinleri farklı olduğu için evlenmediler, böyle hikâyeler var destan gibi ama ben hiç duymadım, bir de benim hiç başka bir din ile hiç iletişimim yoktu. Hiç görmedim (Anush, 29, Armavir).

Ulus devletlerin ulus kimliklerini tanımlama şekli, etnisiteler ve dinler arasındaki sınırları kalınlaştırmaktadır. Hem Ermenistan hem de Türkiye'de yapılan görüşmelerde ulus devlet olmadan önceki süreçte farklı etnisiteler ve dinler arasında

evliliğin varlığına dair bilgiler verilmektedir. Hem Ermenilerin Azeriler ve Ezidiler ile evlenmesi hem de Kürtlerin Ezidilerle evlenmesi söz konusu iken, şimdilerde ise hoş karşılanmamaktadır.

Bu bağlamda Ezidiler ve Ermenilerin Sovyetler Birliği döneminde ilişkileri din üzerinden tanımlanmazken, birliğin yıkılmasını izleyen yıllarda kimliklerin kendilerini din üzerinden tanımlamaları, farklı gruplar arasında yeni sınırların oluşmasına neden olmuştur. 60 yaşındaki Ermeni Grikoryan Ezidilerle evlilik hakkında şu şekilde bilgi vermektedir.

Dinden dolayı Ezidiler ile Ermeniler arasında ilişki çok kuvvetli değil. Fakat Sovyetler döneminde daha farklı çünkü o zaman din temel unsur değil. Bu nedenle o dönemlerde evlilikler var bu iki toplum arasında. Şimdi evlilik olmuyor, onlar Ermenileri kendi ailelerinde istemez, çünkü Ermeniler onların aileleri ile yaşayamaz ve onlar da Ermeni ailelerinin içinde yaşayamaz. Fakat ortada bir problem yok. Neyse din bağlamında herhangi bir problem yok (Grikoryan, 60, Ararat).

Dağlık-Karabağ olaylarından dolayı Ermenistan'a geldiğini belirten Lidya Sovyetler birliği döneminde dinin ayırıcı bir etmen olmadığını vurgulayarak, farklı dinler arasında evliliğin olduğunu şu şekilde dile getirmiştir.

Burada biz gelmeden önce Ezidiler ve Azeriler bulunuyordu. Biz Azerbaycan'dan buraya geldik, onlar da Azerbaycan'a gittiler. Birçok Ermeni Bakü'de kaldı evlilik nedeniyle... Fakat burada Azeri kalmadı (Lidya, 58, Armavir).

Eğitimi yarıda bıraktığını, tarımla uğraştığını belirten 57 yaşındaki Ezidi Aram, şuanda farklı etnisiteler arasında evliliğin var olmadığını belirterek sözlerine şu şekilde devam ediyor:

Büyük babamlar zamanında, ta o zamanlarda Ezidiler, Ermeniler, Ruslar birbirleri ile evleniyorlardı. Fakat oranı azdı (Aram, 57, Ararat).

Kendini etnisite veya din üzerinden tanımlayanlar, kimliklerini oluştururken kimi zaman ne olmadıklarını tanımlayarak, kendilerini diğerlerinde ayırma yolunu seçmektedir. Sınır bölgesinde daha önce birlikte yaşamış olan Ezidiler, Ermeniler, Kürtler, gerek din gerekse etnisite bağlamında kendilerini tanımlarken, ne olmadıklarına vurguda bulunmaktadırlar. Yani hangi etnik veya dini kimlikten olmadığını belirlemek, kendi kimliğini sağlam zeminlere oturtmak ile eş anlamlı olmaktadır.

Kürtlerle benzer dili konuştuklarını, onların konuşmalarını anladıklarını ancak kendilerinin Ezidice konuştuklarını belirten 26 yaşındaki Faysal,

Rezzan bizler Kürt değiliz, birçok kişi bize sizler Kürt'sünüz diyor fakat değiliz. Tamam, konuştuğumuz dil aynı diyorlar, evet benzerlik var, ben onların konuştuğu dili anlıyorum, fakat aynı değiliz. Dinlerimiz ayrı, yaşamımız ayrı. Japonlar, Koreliler, Çinliler birbirine çok benziyor, peki onlar aynılar diyebilir misin? Diyemezsin, ortada ulusları var, Devletleri var... Tarihimiz hakkında bilgi alınabilecek kaynağımızın azlığından dolayı problem yaşıyoruz, bunun da farkındayım. Sovyetler döneminde buna izin verilmedi çünkü. O yüzden artık bizler Ezidiler hakkında araştırmalar yapmaya başladık, yeni yeni görünür oluyoruz. Mesela şimdi Mecliste temsilcimiz Ezidi. Kimse ona Kürt demiyor herkes onu Ezidi olarak görüyor, Çünkü o Ezidi. Bunları sana neden anlatıyorum biliyor musun? Çünkü bana sen Kürt'sün demedin başta, eğer öyle bir şey deseydin ben seninle görüşmeyi reddederdim (Faysal, 26, Yerevan).

Sınırın karşısına dair konuşmaya başlanıldığında, hem etnisite hem de din üzerinden farklılaştıklarını belirtirken, asıl vurgu din üzerine olmaktadır. Bu bilgiye, evlilikle alakalı sorulara verdikleri cevaplar üzerinden ulaşmaktayız. Sınırın karşısına dair konuşmalarda Kürtler kendilerini temelde Hıristiyan ve Ezidi olmamak üzerinde tanımlıyorlar. Kürtler Ezidilere dair konuşurken, aynı etnisiteden olduklarını vurgulamalarına rağmen dinlerinden dolayı Ezidiler ile evlenilmeyeceğini vurgulamaktadırlar.

Odak gurubu görüşmesi yapıldığı sırada konuşmaya başladığım Kürt olan 48 yaşındaki, Hasan farklı dinlerden insanlarla evlenilemeyeceğini şu şekilde dile getirmektedir.

Burada hiç Ermeni ile evlilik duymadım olmaz da; din farklılığından dolayı kimse kabul etmez. Bak Nahcivan'dan insanla evlenirler ama Ermeni ile asla. Sadece bir tane Ezidi aileden üç kız kardeş buralarda kalmıştı o üç kız kardeş buradan ayrı ayrı aşiretler ile evlendirildi. Tabi hepsi yaşlı insanlar ile evlendirildi. Ama o çok zor olan bir şey normalde Ezidi ile bile evlenilmez açık söyleyeyim (Hasan, 48, Iğdır).

Ermenistan'da yaşayan Ezidiler Ermenistan'ın en büyük etnik azınlık grubunu oluşturmaktadır. Temel geçim kaynakları tarım ve hayvancılık olan Ezidiler ağırlıklı olarak hayvancılıkla uğraşmaktadır. Bundan dolayı, hayvanların yaşam alanları büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle Ezidilerin çoğunun evinin yan tarafında ahırlar bulunmaktadır. Ezidiler de Ermeniler gibi geniş aileler şeklinde yaşamaktadır. Tıpkı Ermeni evlerinde olduğu gibi onların evlerindeki eşyalar da oldukça eskidir.

Ezidi aileler, hem yaşam koşullarını iyileştirmek hem de ailelerini yurt dışına taşıyabilmek için ailelerindeki genç erkekleri yurtdışına çalışmaya göndermektedir. Genelde tercihleri Avrupa ülkeleri olan Ezidilerin, bir kısmı da Rusya'da çalışmaktadır. Ezidi nüfusunun ağırlıklı olduğu yerlerden biri Almanya olduğu için Ezidiler Almanya'da yaşamayı tercih etmektedir. Almanya ve Rusya'ya giden Ezidi gençler, ailelerinin geçimine katkıda bulunmak için Ermenistan'a para göndermektedir. Yurtdışına çıkan Ezidi gençleri bir süre sonra aile bireylerini de yanlarına almaktadır. Ezidilerin çocuklarını yurt dışına göndermelerinin önemli nedenlerinden biri, Avrupa'nın rahat yaşam olanakları sunacağına olan inançlarıdır.

Sınır bölgesinde yaşayan Ezidiler arasında okuma oranı çok düşüktür. Üniversite mezunu oranı oldukça azdır. Eğitim düzeyi yalnızca orta ve üst kuşakta değil aynı zamanda genç kuşakta da oldukça düşüktür. Ezidi erkeklerin okuma oranı kadınların okuma oranından yüksek olsa da genelde erkeklerin de okuma oranı düşüktür. Ezidilerde eğitim düzeyinin düşük olmasının nedeni, Ezidi erkek ve kadınlarda farklı parametreler üzerinden okunabilir. Temelde hayvancılıkla uğraşan Ezidilerde, erkek çocukları ailenin temel kurucu unsuru olduğundan aile büyüklerine yardımcı olmak için eğitimlerini yarıda bırakmak zorunda kalmaktadır. Erkek çocukların eğitimlerini yarıda bırakmalarının bir diğer sebebi ise, her ailenin erkek çocuklarından en az birisini yurt dışına çalışmaya göndermesidir. Yurt dışına çıkan erkek çocukları aile ekonomisine destek vererek, bir süre sonra daha önce ifade edildiği gibi ailelerini yanlarına almaktadır.

Ezidi kadınlarda okuma oranının erkeklere oranla düşük olmasının nedeni ise Ezidi kadınlarının küçük yaşlarda evlenmek zorunda kalmasıdır. Bu durum hem kadının toplum içindeki konumu ve Ezidi toplumunun kendi devamlılığını sağlama isteği hem de sosyo-ekonomik durumlarından kaynaklanmaktadır. Görüşme yapılan kişilerin erken yaşta evlenmelerinin sebeplerinden biri de, Ezidilerde bulunan endogami sistemidir. Ezidiler üzerine çalışma yapan Ackerman, Ezidilerdeki kast sisteminin endogamiyi beslediğini belirtmektedir. Kastların kendi arasında evlilik yapma zorunluluğu, her bireyin kendi sınıfında kendine uygun bir eş bulma zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Ezidiler inanışları gereği kendi toplumları dışında evlilik yapamadıklarından dolayı farklı toplumdaki biri ile evlenmek, Ezidilikten dışlanma anlamına gelmektedir. Bir Ezidi, Ezidi olmayan biriyle evlenirse, artık topluluğa ait olmadığı kabul edilir. Din bu noktada belirleyici bir unsurdur. Çünkü

dışarıdan gelen herhangi biri Ezidi olamaz, sadece Ezidi olarak doğulabilir (Ackermann, 2002;160). Ezidi toplumunda gençlerin erken yaşlarda eğitimlerini yarıda bırakarak evlenmelerinin temelinde buldukları toplumlar içerisinde asimile olma korkuları bulunmaktadır. Sayıca az olan Ezidilerde gençlerin erken yaşlarda evlenmesi bu nedenle zorunlu seçenek haline gelmiştir. Kimi zaman evlilik söz konusu olmasa da kız çocukları okulu bırakmak zorunda kalmaktadır. Bunun temel nedeni ise kızların farklı etnisiteye mensup birinden etkilenip evlenmesinin önüne geçmektir. Görüşme yapılan kişiler içerisinde kızlarını okutmak isteyen aileler bulunsa da, kızlarının kaçırılmasından korkmaları bu isteklerinin önüne geçmektedir. Sayıca az olan Ezidi kızlarının, Ezidi erkeleri tarafından kaçırılması sıklıkla karşılaşılan bir durumdur.

Ermenistan'da sınır bölgesinde bulunan Ezidiler kimliklerini belirli parametreler üzerinden kurmaktadır. Bu kurulum şekli aynı zamanda sınırın karşısında yaşayanların ve kimliklerin nasıl ötekileştiğine temel oluşturmaktadır. 1) Öncelikle Ezidilerde din, kendilerini açıklamada temel parametre olarak kullanılmaktadır. 2) Kimlik üzerinden, Ezidilik üzerinden açıklamışlardır. 3) Kürt etnisitesine bağlı olmadıklarını Kürtlerle alakalarının olmadığını belirtmişlerdir. 4) Konuşulan dilin Kürtçe değil Ezidice (ezdiki) olduğunu belirtmişlerdir. Ermenistan'da Kürt ve Ezidi kimliğinin nasıl kurulduğu üzerine *Construction of Kurdish and Ezidi Identities Among the Kurmanj-Speaking Population of the Republic of Armenia* adlı çalışmayı yapan Tork Dalalyan da Ermenistan genelinde benzer sonuçlara ulaşmıştır. Dalalyan Ermenistan'daki Kürtçe konuşan nüfusun çoğunluğunun kendilerini Ezidi olarak tanımladıklarını ve bu tanımın onların uluslarının (etnisitelerinin) bir göstergesi olduğunu belirterek, Ezidi kimliğinin dört unsur aracılığı ile şekillendiğini ifade etmiştir. 1) Bizim dilimiz Kürtçe değil, dilimiz Ezidice ve Kürtler bizden aldılar. 2) Tarihi vatanımız - yani Kuzey Irak'taki Laleş (Sincar) dır. Ezidiler – Kürt kabilesinin farklı bölgelerinde yaşayan insanları değildir. 3) Kürtlerden tamamen farklı bir kökenimiz var. 4) Bizim dilimizin Müslüman Kürtlerin dili ile alakası yoktur. Ezidiler için kimlik oluşturmada dil belirleyici bir faktör olarak görülmemektedir (Arakelova, 2010, s13). Ezidiler üzerine Arakelova tarafından yapılan diğer bir çalışmada ise Ezidi kimliğinin belirteçlerini şu şekilde sıralamaktadır. 1) Ezidiler Müslüman değiller 2) Kürt değiller 3) Ezidiler, Malak-Tavus'un halkıdır (Ezidi dinindeki esas figürdür ve aslında kültün eşsizliğini sağlar) 4) Ezidiler, Sultan Ezid'in

(kuzuları) insanlarıdır. (Ezidi geleneğindeki ilahi tezahürlerden biri, Ezidiliğin Kutsal Üçlü üyesinden biridir) 5) Ezidiler, geleneğe göre, Şeyh-Adi tarafından kurulan topluluk olan Ezdikhana'nın üyeleridir ve bu nedenle: a) Ezidiler, ezoterik dini doktrin Sharfadin'in taşıyıcılarıdır. b) Ezidiler Farze biratiye kurallarının taraftarlarıdır (Arakelova, 2010, s14-15).

4.1.2 Sınırın İki Yakasında İktisadi, Kültürel ve Gündelik Hayat Deneyimleri

Türkiye ve Ermenistan sınır bölgeleri hem etnik hem de dini yönden farklılıklar göstermektedir. Bu farklılığın temelinde hem devlet politikaları nedeni ile yaşanan nüfus hareketleri hem de son dönemlerde özellikle sosyo-ekonomik nedenlerle nüfusun yer değiştirmesi bulunmaktadır. Her iki bölgede de devletlerin uyguladığı politikalar sonucunda mübadeleler söz konusu olmuştur. Özellikle Birinci Dünya Savaşı bu mübadelelerin başlangıcını oluşturmuştur. Çalışmaya konu olan bölgelerin İmparatorluklar arasında el değiştirmesi sonucunda yer değişimleri söz konusu olsa da, toplu nüfus hareketlerin en yoğun yaşandığı dönem sınırların katılasmaya başladığı Birinci Dünya Savaşı ve sonrası olmuştur.

Azerilerin ve Kürtlerin Iğdır'a yerleşmesi farklı dönemlere tekabül etmektedir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında mübadeleler sonucunda yaşanan büyük göçler bu bölgedeki demografik yapının dönüşmesine neden olmuştur. Sınır kenti olan Iğdır'da Karapapaklar (Terekeme), Azeriler, Kürtler, Ahıska Türkleri(1992 yılından itibaren) yaşamaktadır. Fakat sınır bölgesinde ağırlıklı olarak Caferi mezhebine bağlı Şii Azeriler ile Şafi mezhebine bağlı Kürtler yaşamaktadır.

Iğdır'da yaşayan Azerilerin bir bölümü Rus İmparatorluğu döneminden itibaren bu alanlarda yaşamaktayken, bir kısmı da Birinci Dünya Savaşı sonrasında Bakü, Yerevan gibi büyük şehirlerden gelip Iğdır'a yerleşmiştir. Özellikle mübadele sonucunda bu alanlara yoğun bir göç yaşanmıştır. Son yıllarda ise SSCB'nin dağılması ile birlikte evlilik yolu ile Nahçevan'dan gelip Iğdır'a yerleşmiş Azeriler de bulunmaktadır. Yapılan görüşmelerde Azeriler sınır bölgesinin asli unsurlarından olduklarını dile getirmiştir. Azeriler buralarda Cumhuriyetin ilk yıllarından beri yaşadıklarını belirtmektedir. Asıl geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan Azeriler, ticaretle de uğraşmaktadır. Iğdır'da yapılan ticaret çoğunlukla, tarım ürünlerine ve hayvansal ürünlere dayanmaktadır. Orta yaş ve üzeri Azerilerde lise ve ortaokul mezunu oranı yüksektir, genç nesil ise lise veya üniversite mezunudur. Azerilerdeki

okuma oranı Kürtlere oranla yüksektir. Bu nedenle Iğdır'da kamu kurumunda çalışanların çoğunluğunu Azeriler oluşturmaktadır.

Bu alanlarda yaşayan Kürtlerin bir bölümü "Ağrı İsyanı" (1930) sonrasında yasaklı bölge ilan edilen yerlerden gelerek sınır bölgelerinde yaşamaya başlamıştır. 1950'lerde Adnan Menderes hükümetinin çıkarmış olduğu af ile eski yerleşim yerlerine dönen olmuştur da çoğunluk isyan sonrası yerleşmiş oldukları alanlarda yaşamaya devam etmiştir. Bu bölgedeki Kürtler, Çarlık Rusya döneminden beri Iğdır ve civarında yaşadıklarını belirtmişlerdir.

Bahsedilen dönemlerde büyüklerinin hayvancılıkla uğraştığını ve bundan dolayı yazları hayvanları yaylaya çıkarmak için Alagöz dağlarına çıktıklarını belirten Ferit, büyüklerinin ne zamandan beri bu alanlarda yaşadığını şu şekilde belirtmiştir:

Şimdi aslında biz başta buralarda yaşamıyoruz. Tam tarihi bilmiyorum... Türkiye ne zaman kuruldu? 1923 falan mı? İşte o dönemlerde sınır çekiliyor. Ama ilk zamanlar insanlar hala gidip geliyormuş, sonraları geliş gidişler bitmiş, iletişimleri de kalmamış. Bizler hep bu İran-Nahcivan-Ermenistan bölgesinde kalıyormuşuz. O dönemlerde bizim köyün bulunduğu bölge, yasaklı bölge olmuş. Biz de buralara göç etmişiz. Evet, biz o alanda yaşıyormuşuz sonra köyden bazılarını buraya yerleştirmişler... (Ferit, Iğdır, 51)

Sınır bölgesinde yaşayan Kürtlerin temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Bunun yanı sıra şehir merkezinde ticaretle uğraşanlarda bulunmaktadır. Ağırlıklı olarak hayvancılıkla uğraşan Kürtler, yaz aylarında hayvanlarını yaylaya çıkarmaktadır. Bu nedenle aile bireylerinin bir kısmı yazları yaylaya çıkmaktadır. Kürtlerde ortay yaş ve üstü kuşağa oranla genç kuşakta eğitim düzeyi yüksektir. Büyüklerin bir kısmı okula hiç gitmemiş, bir kısmı ise ilkökul ve lise mezunudur fakat ilkökul mezunu sayısına oranla lise mezunu sayısı azdır. Son yıllarda köylerde yaşayan gençlerin büyük bir kısmının üniversite mezunu olduğu ve sayılarının giderek arttığı gözlemlenmektedir. Üniversite mezunlarının çoğu iş bulamadığından dolayı ya köylerinde çalışmakta, ya da göç etmektedir. Kürt köylerinde son yıllarda her aileden bir kaç kişi üniversiteye gitmektedir.

Sınırın Türkiye tarafında sınır bölgesinde çoğunlukla Azeriler ve Kürtler farklı köylerde yaşamaktadır. Fakat az da olsa birlikte yaşadıkları köyler de bulunmaktadır. Bu köylerin bazılarında Kürt ve Azerilerin aynı köyde yaşamaları evlilik nedeni ile mümkün olmuştur. Türkiye tarafında hem Azeri hem de Kürt köylerinde ilginç bir sessizlik hâkimdir. Köylerin sokakları neredeyse boş denecek kadar sesiz bir

durumdadır. Bütün köylerde, köyün orta tarafında bir veya birkaç kahvehane bulunmaktadır. Buradaki kahvehaneler köylülerin ortak zaman geçirerek sosyalleştiği mekânlar konumundadır. Kahvehanelerde genelde iskambil kâğıdı veya okey oynanmaktadır. Siyasetten gündelik hayata bütün meseleler bu kahvehaneler içerisinde konuşulmaktadır. Kahvehaneler genelde öğleden sonra dolmakta, neredeyse her gün aynı kişiler burada oyun oynamaktadır. Köylerdeki kahvehaneler yalnızca erkeklerin bir araya geldiği alanlardır. Bu nedenle köylerin birçoğunda sokakta kadınlara rastlamak neredeyse imkânsız bir hal almaktadır. Köylerin bazılarında Halk Eğitim'e bağlı küçük merkezler bulunmaktadır. Bu merkezlerde kadınlar bir araya gelerek genellikle el işleri konusunda eğitim almaktadır. Köylerden şehir merkezlerine ulaşım hem zor hem de masraflıdır. Bütün köyler olmasa da birçok sınır köyünden şehir merkezine giden yalnızca bir araç (minibüs) bulunmaktadır. Bu araçlar genellikle sabah 7 civarında Iğdır merkeze gitmekte ve akşama doğru 4-5 arasında köye dönmektedir. Köylerde yaşayan orta yaş ve üstü kadınlar genellikle zaruri durumlarda Iğdır merkeze gitmektedir. Köyde yaşayıp şehir merkezinde çalışanların sayısı yok denecek kadar azdır. Bunun temel nedeni ise, ulaşımın görece pahalı, maaşların ise az olmasıdır. Hem Kürt hem de Azeri gençler arasında işsizlik oranı yüksektir. Sınır bölgesinde bulunan köylerde nüfus azalmaktadır. Bunun temel nedeni ise, maddi olanaksızlıklardan dolayı gençlerin çalışmak için farklı şehir ve ülkelere göç etmesidir. Bu nedenle gidilen köylerde orta yaş ve üstü nüfusun oranı yüksektir. Büyük şehirlerde ve farklı ülkelerde çalışan aile bireyleri, büyüklerine maddi destekte bulunmaktadır. Sınır bölgesinde bulunan köylerin bazıları hazine arazisine bağlı olduğundan dolayı, köylüler kullandıkları araziler karşılığında devlete kira ödemektedir.

Odak gurubu görüşmesi yapılan köylerden birinde, görüşme esnasında köylüler tarım ve hayvancılıkla geçindiklerini ve ekonomik durumlarının kötü olduğunu anlatırken köylülerden Mustafa söze girerek, ekonomik durumlarının her zaman kötü olduğunu şu şekilde aktarmıştır:

Bu köyde aslında kimsenin kendine ait toprağı yok, bundan dolayı devlete her yıl para ödüyöruz. Hazine arazisi bu köy... Bundan dolayı her yıl ecrimisil ödüyöruz. Gerçi artık ecrimisil ödemeyecekmişiz, bundan sonra hazineye açık araziler satışa sunulacak ve köylüler buldukları arazileri almaya hak kazanacaklar (Mustafa, 41, Iğdır).

Iğdır'da yaşayan Kürt ve Azerilerin camileri ayrıdır. Kürtler, Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Sünni camilerinde ibadet ederken, Azeriler ise Caferi camilerinde ibadet etmektedir. Caferi camileri Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı olmadığından dolayı, mollaların maaşları Iğdır'da bulunan Caferilerin yapmış olduğu bağışlardan karşılanmaktadır.

Ermenistan sınır bölgesinde hem Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı hem de SSCB'nin dağılmaya başlaması sonrasında yoğun nüfus hareketleri yaşanmıştır. Ermenistan sınır bölgelerinde yaşayanların büyük bir kısmının büyükleri Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu topraklarından bu alanlara yerleşmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında Stalin'in sınır bölgelerinde almış olduğu önlemler çerçevesinde sınır bölgelerinde yaşayan kimlikler yer değiştirmek zorunda kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türk sınır bölgesinde yaşayan Azeriler ve Türkler sınır bölgesinden uzaklaştırılıp Birliğin iç bölgelerine yerleştirilmiştir. Bu uygulamanın yürürlüğe konulmasının asıl sebebi sınırın iki tarafında aynı kimliğe sahip insanların iletişiminin önüne geçmek olmuştur. Bu dönemde aynı zamanda dağ köylerinde yaşayan Ezidilerin bazıları sınır köylerine yerleşmiştir. Ezidilerin sınır köylerine yerleşmesi ile alakalı resmi verilere ulaşmak imkânsızlaşsa da bu konu hakkında sınır bölgesinde yaşayan Ermeni görüşmecilerden bilgi elde edilmiştir.

Doran İkinci Dünya Savaşı sonrasında sınır bölgesinde yaşanan değişimleri şu şekilde aktarmaktadır.

...Bizim köylere Ezidiler 1946-47 yılında geldiler. Başta gelen aile sayısı azdı. 1950'lerden sonra biraz daha eklendi. Buralara yerleşip beğenenler diğerlerini de çağırmış. ...O dönem buralarda Türkler de yaşıyormuş. Buralarda 1949 yılına kadar yaşamışlar fakat daha sonra Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine dağılmışlar (Doran, 60, Armavir).

Ermenistan, Sovyetler Birliği döneminde Stalin tarafından sanayiye ağırlık verilmesi ile sanayi ülkesi haline gelmiştir. Ermenistan özellikle Armavir bölgesinde bulunan Metsamor Nükleer Enerji Santrali ile birlikte SSCB'nin önemli enerji kaynaklarından biri olmuştur. Fakat SSCB'nin dağılmasına denk gelen dönemde yaşanan kimlik çatışmaları, 1988'de yaşanan Spitak depremi ve Dağlık Karabağ meselesi gibi sorunlardan dolayı Azerbaycan'dan Ermenistan'a Ermeni mülteciler gelmeye başlamıştır. Bu türden bir göç ile birlikte Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllardan itibaren yaşadığı ekonomik zorluklar giderek artmıştır. Özellikle 1988

yılında yaşanan deprem sonrasında birçok yerleşim yerinin yok olması ve gelen Ermeni mültecilerin etkisi ile köy ve şehirlerde kalacak yer sıkıntısının ortaya çıkması, birçok kişinin aynı evi paylaşmasına neden olmuştur. Bu dönem aynı zamanda Metsamor Nükleer Santralının de kapatılması ile ülke birkaç yıl boyunca elektriksiz kalmıştır. Yaşanan olaylar, buralarda yaşayan insanların yaşam standartlarında olumsuz yönde dönüşüm yaşanmasına neden olmuştur.

Armine'nin Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Ermenistan yaşam koşullarının nasıl olduğuna dair anlattıkları, o döneme dair bilgi vermektedir.

Deprem olduğu dönemde aynı zamanda Karabağ olayı da yaşanıyordu. Bu dönem kalacak yer sıkıntısı çok fazlaydı, herkes birlikte yaşamak zorunda kaldı. O dönemlerde insanlar Yerevandan ev alamıyordu... Mum ışığında yaşadığımız yıllardı... (Armine, 68, Armavir).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşanan olumsuz gelişmelerin etkisini Ermenistan'da hissetmek mümkündür. Özellikle SSCB döneminde sanayi ülkesi konumuna getirilen Ermenistan, yaşanan ekonomik problemlerden dolayı şu anda ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlamaktadır.

Ermenistan'da görüşme yapılan köylerin birçoğu mahalle görünümündedir. Bu köylerdeki yolların çoğu asfaltlanmıştır. Her bir evin dışında Sovyetler döneminden kalma doğalgaz boruları bulunmaktadır. Köylerin çoğu düzenli bir görünüme sahip yerleşkeler şeklindedir. Neredeyse her evin bahçesinde düzenli yapılmış bostanlar bulunmaktadır. Köylerin bakımlı görüntüsü, köylerin zengin olduğuna, köylülerin refah içerisinde yaşadığına dair bir algı uyandırırsa da evlerin içine girildiği andan itibaren durum değişmektedir. Erivan merkezde bulunan evlerde de durum aynıdır. Evlerdeki eşyaların birçoğu Sovyetler Birliği döneminden kalmadır. Bu nedenle eşyalar oldukça eski bir görünüme sahiptirler.

Sınır bölgelerinde yaşayanların buldukları alanları terk etmemeleri için, devlet tarafından çeşitli alanlarda destek verilmektedir. Bu bölgede yaşayanların Üniversite eğitim harçları ve tapu harçlarına %50 indirim uygulanmaktadır. Bu uygulamalar aslında Ermenistan Cumhuriyetine özgü uygulamalar değildir. Sınır bölgesindeki uygulamalarda SSCB döneminin etkisi bulunmaktadır. SSCB döneminde de sınır bölgelerinde yaşayanlara imtiyazlar uygulanmaktadır. "Tahıldan alınan verginin azaltılması, yerel parti organlarının sınırlarda yaşayan köylülere yeterli materyal ve tohum vermesi gibi istisnai durumlar söz konusudur" (Chandler, 1998, s59).

Köylerden birinde sınırda yaşamının avantaj ve dezavantajları üzerine konuşulurken Anush bu alanda yaşamının herhangi bir dezavantaj yaratmadığını belirterek avantajlarını da şu şekilde belirtmiştir.

Hükümetimizin bize sunduğu avantajlar var. Yani Ermenistan Cumhuriyeti tarafından sunulan avantajlar var. Mesela üniversiteler ve kurumlar sınır bölgesinde yaşayan öğrencilere, sınır bölgesinde yaşadıkları için indirimler yapıyor. Mesela noterler de indirimler yapıyor bu bölgelerdekiler için.(Anush, 29, Armavir)

Ermenistan'da sınır bölgesi boyunca Ruslar, Kürtler, Ermeniler, Ezidiler, Süryaniler yaşamaktadır. ⁹ Fakat çalışma için görüşme yapılan yerlerde üç kimlikle karşılaşmıştır. Bunlar sırası ile Osmanlı döneminde tehcir ile gelmiş Ermeniler, Azerbaycan'dan göç etmiş Ermeniler ve Ezidilerdir. Görüşme yapılan köylerin bazılarında Ermeniler, Ezidiler ve Azerbaycan'dan gelen Ermeniler bir arada yaşamakta iken, bazılarında Ermeniler ve Ezidiler birlikte yaşamaktadır. Sözü edilen köylerdeki Ezidi oranı oldukça azdır. Her köyde neredeyse 3-4 Ezidi aile yaşamaktadır. Bu aileler çoğunlukla birbirlerine yakın alanlarda yaşamaktadır.

Bu bölgede yaşayan bir diğer grup ise Azerbaycan'dan gelen Ermenilerdir. Azerbaycan'dan Ermenilerin gelmesi 1988 ve sonrasında yaşanan olaylarla yakından ilintilidir. Bu dönemde Sumgait'te Ermenilerin, Hocalı'da Azerilerin saldırıya uğraması, Ermenistan'da yaşayan Azerilerin Azerbaycan'a, Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a göç etmesine neden olmuştur. 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında yaşanan göçler aynı zamanda kendi ağını da oluşturmuştur. Ermenistan'daki Azeriler Azerbaycan'a, Azerbaycan'daki Ermeniler Ermenistan'a giderek ev bulmaya çalışmışlardır. Bu dönemde Azerbaycan'dan gelen Ermeniler, Ermenistan'da yaşayan Azerilerle anlaşarak ev değiş tokuşu yapma yolunu seçmişlerdir. Böylelikle özellikle sınır köylerinde bulunan Azerilerden kalma evlerin çoğuna Azerbaycan'dan gelen Ermeniler yerleşmiştir. Bu nedenle görüşme yapılan evlerin bazılarında, Azerilerden kalma yapılara ve eşyalara rastlamak mümkündür.

Azerbaycan'dan gelen Manukyan, Azeriler ile bir tür mübadele yaptıklarını belirtirken, bunun nedenini şu şekilde dile getirmiştir:

Buraya 1988 yılında geldik. Karabağ harekâtından dolayı 88 yılında buraya taşındık. Evlerimizi karşılıklı değiştirdik ve buraya taşındık. Bizim

---

⁹ Çalışma esnasında gidilen köylerde sözü geçen etnisitelerin hepsinin bir arada yaşadığı köylere rastlanmamıştır. Bu nedenle Ruslar ve Süryanilerle görüşme yapılamamıştır.

taşındığımız dönemde harekât çoktan başlamıştı. Evi satıp gelebilirdik ve burada ev satın alabilirdik, fakat karışık bir dönemde ev rahatça satılamazdı. Bundan dolayı, insanlar birbirini buluyor ve evlerini değiştiriyordu (Manukyan, 55, Ararat).

Ermenistan sınır bölgesinde yaşayan bir diğer grup ise Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Ermenistan'a yerleşmiş olan Ermenilerin torunlarıdır. Görüşmeciler, büyüklerinin ağırlıklı olarak Surmalu-Iğdır, Van, Ağrı, Kars, Muş, Sasun civarından geldiğini belirtmişlerdir. Bu gurupla yapılan görüşlerde 1915 tehciri/soykırımı/olayları sırasında ve sonrasında Ermenilerin zor koşullar altında Ermenistan'a geldiğine dair anlatılar ön plana çıkmaktadır. Özellikle bu dönemde ailelerinin büyük kayıplar yaşadığını belirten birçok kişi, bu bilgileri ya bizzat bu olayları yaşayanlardan duyduklarını veyahut onların çocuklarından dinlediklerini belirtmişlerdir. 50 yaş ve üstü görüşmeciler ailelerinin nerelerden ve nasıl geldiği ile alakalı detaylı bilgi verirken, genç kuşak yalnızca büyüklerinin geldikleri yerler hakkında bilgi vermektedirler. Çoğunluk bu noktada ailelerinin zor koşullar altında sınırın bu yakasına geçiş yaptığını belirtmektedir.

Sınır köylerinde yaşayan Ermenilerin geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Ermeniler çoğunlukla bağcılık ve arıcılık ile uğraşmaktadır. Eğitime önem vermelerinden dolayı Ermenilerin genelinde üniversite mezunu oranı oldukça yüksektir. Görüşme yapılan köylerde tarım, hayvancılık ve arıcılık ile uğraşan üniversite mezunu bireylerle karşılaşmak sıradan bir durumdur. Gençlerin neredeyse hepsi üniversiteden mezundur. Hem köylerin dışında eğitim alıp dönenler hem de evlilik dolayısı ile köye yerleşmiş olan kişilerin bazıları devlet kurumları içerisinde çalışmaktadır. Orta yaş ve üstünün de çoğunluğu lise ve üniversite mezundur. Eğitim düzeyinin yüksek olması yapılan görüşmelere de yansımıştır.

Ermenistan sınır bölgelerinde yaşayan Ermeni gençler eğitilmiş olmalarına rağmen ya iş bulamamakta ya da buldukları işlerde çok düşük ücretlere çalışmaktadırlar. Bundan dolayı üniversite mezunu olan birçok genç ailelerinin yanında yaşamaktadır. Genç nüfus arasında Rusya'ya çalışmak için gidenlerin sayısı yüksek olsa da, gençlerin çoğunluğu Avrupa veya Amerika'ya gidip oralarda hayatlarına devam etmek istemektedir. Gerek Erivan'da gerekse sınır köylerinde gençler STK'lar aracılığı ile batı ülkelerine gitme fırsatı bulmaktadır.

Köylerdeki Ermenilerin neredeyse hepsi en az iki dil bilmektedir. Orta ve üst kuşak Rusça, Ermenice, azda olsa İngilizce konuşurken, kimileri Azerice ve Kürtçeyi de

konusabilmektedir. Genç kuşakta Rusçayı iyi konuşanların sayısı azalmaktadır. Rusçanın orta yaş ve üstü tarafından iyi bilinmesinin sebebi Sovyetler Birliği döneminde Rusçanın okullarda zorunlu dil olmasıdır. Sovyetler Birliği döneminde farklı etnisitelerle yaşamaları, birlikte yaşadıkları etnisitelerin dillerini öğrenmelerine de neden olmuştur. Hem Azerbaycan'dan gelen Ermeniler hem de Ermenistan'ın köylerinde Azeriler ile yaşayan Ermeniler kurdukları arkadaşlık ve komşuluk ilişkileri üzerinden Azerice öğrenmişlerdir. Görüşmeler esnasında da Azerilerle komşuluk ilişkisi geliştirmiş olanlardan 6 kişi Ermenice konuşmayı bırakıp Azerice konuşmaya başlamıştır.

Sınırın iki yakasında yaşayanlar aslında benzer yaşam koşullarına sahiptir. Bu noktada, Akyüz'ün de belirttiği gibi "sınır bölgeleri, hem birbirinden dikenli teller, güvenlik noktaları, gözetleme kuleleriyle ayrılmış iki ayrı mekân, hem de çoğu zaman her iki yakada benzer yaşamları sürdüren insanların olduğu tek bir mekân gibidir" (Akyüz, 2014, s. 87). Sınırın iki tarafında da gençler arasında işsizlik oranı yüksektir. Üniversite okumuş gençlerin birçoğu ya kendi alanları dışında kalifiye olmayan işlerde çalışmakta veya tarım ve hayvancılık ile uğraşan ailelerine yardım etmektedirler. Ararat ve Armavir bölgesinde bulunan köylerin genelinde üniversite mezunu gençler çoğunlukla yerel STK'lardaki çalışmalara katılmaktalar. Sınırın her iki tarafında yaşanan işsizlik sorunu, sınır bölgesinde yaşayanların sınırın açılmasını istemelerinde pozitif bir etki yaratmaktadır. Her iki ülkede de sınır bölgesinde yaşayan genç nüfus, kalifiye olmayan işlerde çalışmak üzere yurtdışına çıkmaktadır. İğdir'deki sınır köylerinde temel eğilim Almanya ve Fransa iken, Armavir ve Ararat sınır köylerinde ise Rusya, Avrupa ülkeleri ve Amerika bulunmaktadır.

Sınırın her iki tarafında da tarım ve hayvancılıkla uğraşan ailelerin birçoğu yaşanan ekonomik sıkıntının kendilerini olumsuz yönde etkilediğini belirtmektedir. Sınırın her iki tarafında da su temel problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeterli suyun olmaması ya tarım alanlarının kısıtlı kullanılmasına ya da hiç kullanılmamasına neden olmaktadır. Bu açıdan her iki alanda mahrum bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.2. Sınırın Kapalılık ve Açıklık Halleri: “Kapalı” Sınırlarda “Açık” Alanlar

Günümüzde sınırlar, hem farklı birçok kimliğin karşılaştığı hem de devletin kurumları olan alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu karşılaşma alanı hem karşıdaki kişinin özerkliğinin hem de kişinin kimliğini gerçekleştirmeye başladığı yerdir. Bu bağlamda sınırın korunması aynı zamanda kimliklerin de korunması anlamına gelir. Sınır “ben” ve “öteki”nin yaratılma alanı olduğu gibi ayrıştırma alanıdır da. Sınır bu yönü ile içeridekini dışarıdan koruyan bir alan haline gelmektedir (Oomen, 1995, s252-254, Newman, 2003, s15). Sınırın yeri zaman içinde değişebilir, ancak her zaman kimliğin algılandığı, sürdürüldüğü ve yeniden şekillendirildiği parametreleri belirler (Newman, 2003, s15). Sınır ötekini yaratmada başarılı olmasına rağmen, değişen-dönüşen iletişim dolayısı ile sınırın tarihinden beslenen öteki ile ilişki içerisinde olunan öteki anlam değiştirmektedir. Bu süreç farklı anlamlara tekabül etmektedir.

Devlet merkezli teritorya ve sınır anlayışının ön kabulü, sınırların kapatıldığı andan itibaren içerisinde yaşayan her bireyin vatandaşlık ve ulus kimlik aracılığı ile benzer düşünce kalıplarına sahip olacağı ön kabulünü de beraberinde getirmektedir. Fakat sınırlar içerisinde yaşayan dini ve etnik grupların ve hatta kendini belirli gruplar üzerinden tanımlayan her bir bireyin, tamamen bezer düşünce kalıplarına sahip olacağı düşüncesi gerçeği yansıtmamaktadır. Devletlerin etkilediği bölgesel alanların kurumsallaşması ve yönetimi, milliyetçilik ve kimliğin anlatılarına uygun pratik ve söylemlere dayanır. Sınırlar sadece devlete değil, aynı zamanda ulus, kimlik ve iddia edilen bağlılıklara da hitap etmektedir (Paasi, 2012, s2305). Bu yönüyle özellikle sınır bölgelerinde yaşayan kimliklerin bazılarında devlet merkezli sınır anlayışı sonucunda yaratılmış ulus kimlik aracılığı ile edinilmiş ötekilik algısı ile karşılaşmak mümkündür. Fakat bu bölgede yaşayan halkların tamamında benzer düşünce kalıplarına rastlamak neredeyse imkânsızdır. Çünkü sınırlarda yaşayan farklı kategoriler katılmanın boyutunu farklılaştırarak sınırın anlamını da farklılaştırmaktadır.

“Devletler çeşitli şekillerde sınırları korurlar: çitle çevrilebilir ya da sadece işaretlenebilirler, silahlı kuvvetler tarafından devriye gezilebilirler ya da sadece özel memurlar ile belirlenen geçişlerde denetleme yapılabilirler, fakat yasal sınırı denetleyen ve devlet işlevlerini sürdüren personel genellikle sınırda yaşayan insanlardan oldukça farklıdır” (Yuval davis, 2002, s333). Sınır bölgeleri devletin

kendini tanımlama başladığı alanlar olduğundan dolayı, sınır içerisinde var olmayacakların yani ötekilerin de tanımlanmaya başladığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat devletler sınır hattını korumak ve sınırdaki aynı kimliği yaratmak için kurumlar aracılığı ile birçok mekanizmayı devreye soksalar da sınır bölgesinde yaşayan kimliklerin geliştirdiği gündelik ilişkilerden dolayı bu alanlarda tam anlamı ile başarılı olamamaktadırlar. Bu noktada, kapalı Türkiye Ermenistan sınırı politik olarak ötekini yaratma işlevini devam ettirmekle birlikte bu sınırlar üzerinde farklı yollarla da olsa farklı grupların iletişimde olması sınır bölgesinde yaşayanların algısında dönüşümler yaşanmasına neden olmaktadır. Bu aynı zamanda sınır bölgesinin devletin diğer bölgelerinden farklı bir yapıya sahip olmasına neden olmaktadır. Akyüz'ün de belirttiği gibi sınır bölgesinde yaşayanlar “hem iki ya da daha fazla devletin kıyısındadırlar ve onların tüm yasal düzenlemelerinden, ekonomik ve politik dönüşümlerinden etkilenirler hem de aslında her ikisine de ait değillerdir. Bu nedenle bu liminal mekânda kendi yaşam deneyimlerini oluşturur, düzenlemeler yapar ve yapılarla bu şekilde ilişki kurarlar” (Akyüz, 2014, s. 87).

Balibar , “What is a border?” başlıklı makalesinde sınırın ne olduğu sorusuna verilen cevapların karmaşık bir yapıya sahip olduklarını, dolayısıyla net olmadıklarını belirtmektedir. Bu nedenle sınırların tam da bu yapıları nedeni ile tanımlanması zor alanlara dönüştüğünü vurgulamaktadır. Sınırların problemlili yapıya dönüşmesinin temelinde her ulus devletin sınırlarının hem farklı dönemlerde farklı anlamlar taşımamasından hem de bu sınırların farklı insanların deneyimleme şekillerine göre anlamlarının farklılaşmasından kaynaklanmaktadır (Balibar, 2002, s. 76). Bu noktada Balibar, sınırın tanımlanamayan fakat tanımlayan şey olduğunu belirtir ve sınırın bir ulus devletin içini ve dışını, teritoryanın sınırını tanımlayarak o bölgenin kimliğini oluşturduğunu veya bölgeye şekil verdiğini ve bu noktada sınırların “eşdizimli (ikianlamlı) karakterine” bakmamız gerektiğini belirtir. Balibar sınırın iki anlamlı karakterinin üç ana yönü olduğunu ifade eder: İlki üstbelirlenim (aşırı belirlenme), ikincisi çok anlamlı karakter -farklı sosyal gruplara bağlı bireyler için, sınırlar hiçbir zaman aynı şekilde var olmaz- ve üçüncü yön ise heterojenliktir. (2002, s. 77). Sınırın karmaşık yapısına Türkiye Ermenistan sınırında da rastlanmaktadır. Bu sınır hem her dönemde farklı anlamlar üstlenir hem de her bir kimlik tarafından farklı algılanır. Bu nedenle Türkiye Ermenistan sınırını ne tam olarak devletlerin belirlediği kurallar çerçevesinde şekillenen sınırlar ne de tamamen devletlerden bağımsız

kültürel alanlar olarak tanımlayabiliriz. Söz konusu olan sınırdaki farklı ve karmaşık ilişkilerin yaşanması sınırdaki yaşayanların benzer düşünce kalıplarına sahip olduğu ön kabulünün önüne geçmektedir. Bu aynı zamanda sınırın tanımlanmasını da zorlaştırmaktadır.

Ötekinin, sosyalist ve kapitalist dönemdeki tanımları farklılık göstermektedir. Sovyetler Birliği döneminde ve birliğin dağılması sonrasındaki süreç farklı milliyetçi duygulardan beslenmektedir. İlk dönemdeki sınır, Türkiye Cumhuriyeti (Temsil ettiği Kapitalist dünya) ile Sovyet Rusya (Sosyalist dünya) arasındaki ayrımı temsil ederken, sonraki süreçte ise Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ayrımı atıfta bulunmaktadır. Her iki dönemde de sınır, sınır bölgelerinde yaşayanlarca farklı algılanmaktadır. SSCB döneminde sınırlar, ideolojilerin karşılaşma alanını engelleyen yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle sınır bölgesinde bulunanlar için sınır, katı kuralların uygulandığı dönemlerin belirteçleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem sınırdaki yaşamak yalnızca devleti koruma değil ideolojiyi koruma anlamına geldiğinden sınır bölgesinde yaşayan her bir birey, yalnızca sınır bölgesinde yaşayan kimlikler olarak değil, sınır bölgesini koruyan bireyler olarak da karşımıza çıkmaktadır. Etnik çatışmalar sonucunda yıkılan SSCB sonrası dönemde, Türkiye ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasındaki sınırın farklı anlamlar yüklenmeye başlaması, kimliklerin sınırı deneyimleme şekillerinden ayrı düşünülemez. Bu nedenle bu dönemde sınıra dair konuşmak her iki ülkenin kimlikleri (etnik, dini) üzerine konuşmayı temsil etmektedir. İki sınır bölgesinde yaşayan kimliklerin sınıra dair düşünceleri hem geçmişin katı önlemlerini temsil eden sınırdan hem de bugünkü sınır deneyimleme şekillerinden etkilenmektedir.

Sınırlar territorial birimler arasında az ya da çok rastgele çizgiler olsa da, sınırın farklı taraflarında yaşayan topluluklar için sınır, genellikle derin sembolik, kültürel, tarihi ve dini anlamlar taşımaktadır (Newman ve Paasi 1998, s15-16). SSCB döneminde kişilerin buldukları yerleri terk etmeleri özel izinler bağliken şimdiki dönemde rahat bir şekilde dolaşımın sağlanması, hem farklı kültürlerle karşılaşma olanağını arttırıyorken hem de algılarda dönüşüme neden olmaktadır. Küreselleşme ile birlikte insanların ve malların rahat dolaşımı katı olan sınır algısında da değişimlere neden olmaktadır. Her ne kadar sınır köyleri katı geçilmez sınırlar ile karşı karşıya kalsa da bilinçlerdeki öteki algısı bu sınırlar kadar katılık göstermemektedir. Köylerin merkeze yakın olması, Türkiye'yi ziyaret edenlerin

anlatıları, Teknolojik gelişmeler dolayısı ile iletişimsel oluna bilecek alanların artması, kaçakçılık yapıldığı dönemlerde karşıya dair fikir edinmeleri sınırın karşısında dair olan algıda yumuşamasına yardımcı olmaktadır.

Küreselleşmenin etkisi ile sınır ve sınır bölgelerinin akışkan, geçirgen olması Türkiye- Ermenistan sınırında çok farklı anlamlara tekabül etmektedir. Ulus devletlerde sınırın akışkanlığı ve geçirgenliği yasal düzenlemelerin yürürlüğe girmesi sonucunda, ülkelerin belirlediği kurallar aracılığı ile ortaya çıkmaktadır. Bu noktada söz konusu akışkanlık ve geçirgenlik gerekli izinlerle, ülkeler arasında sınır kapıları ve hava alanları (keza son yıllarda hava alanlarının kendisi de sınır kapısı işlevi görmektedir) aracılığı ile gerçekleşmektedir. Burada önemli olan husus ülkelerin diplomatik ilişkiler geliştirmiş olmasıdır. Geliştirilen politik ilişkiler doğrultusunda sınır kapılarından nelerin, kimlerin nasıl geçeceği tanımlanmıştır. Fakat Türkiye Ermenistan sınırında farklı bir süreç işlemektedir. İki ülke arasında yere çizilmiş fiziki sınırlar ve sınır kapıları (Hava alanları bu noktada tenzih edilmektedir) diplomatik ilişkiler geliştirilemediğinden dolayı kapalı durumdadır. He ne kadar resmi olmayan yollarla kaçakçılık aracılığı ile dönem dönem bu sınırlar aşılrsa da fiziki sınırlar üzerinden düzenli ve devamlı bir geçirgenlik hali söz konusu olmamaktadır. Fakat Türkiye ve Ermenistan arasında yere çizilmiş sınırlarda kaçakçılık haricinde herhangi bir geçirgenlik olmamasına rağmen, farklı devletler üzerinden yapılan ticaret ve hava alanları aracılığı ile iki ülke insanının karşılıklı gidip gelme imkânını yakalaması, bilinçte fiziki sınırın başka bir alana kaydırılmasına neden olmaktadır. Bu da bir anlamda iki devlet arasına konulmuş olan sınırların farklı bir alan üzerinden yorumlanmasına işaret etmektedir. Bu bağlamda, sınırların kapalı olması durumu, sınırların istikrarlı, mühürlü alanlar olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü Wilson ve Donnan'ın da belirttiği gibi sınırlardaki ve sınırlar ile kendi devletleri arasındaki güç ve kimlik ilişkileri sorunludur, devlet her zaman kendi sınırlarında kurduğu siyasi yapıları kontrol edemez. Devlet her zaman sınırlarını yabancı etkilerden koruyamaz veya korumaz (1998, s. 10).

Türkiye'nin SSCB ve Ermenistan Cumhuriyeti ile sınırlarında ulus kimlik yaratımı dolayısı ile katılma yaşansa da, sınırların katılması, devletlerin iletişiminin yok olması anlamına gelmemektedir. Türkiye Cumhuriyeti ile SSCB arasında sınırların oluşmaya başladığı ilk dönem, 1927 yılında SSCB ve Türkiye arasında imzalanan

dostluk antlaşması ile birlikte sınırlarda ticaret devam etmiştir. Alican Sınır Kapısı kapatılmadan önce 1920 ve 1938 yılları arasında bölgede canlı bir ticari hayatın varlığı söz konusudur. Bu ticari faaliyetler ağırlıklı olarak Iğdır Ovası'nda yetiştirilen tahıl, pamuk ve üzüm gibi bitkisel ürünler ile ovayı çevreleyen dağlık alanlarda sürdürülen daha çok gazyağı, manifatura ve şeker gibi mamul ürünler satın alınmaktadır (Iğdır Valiliği, 1998, s. 128). “1938 yılına kadar Markara köprüsünden Ruslarla ticaret yapılmıştır ve Iğdır'a yabancı iş adamı akını başlamıştır. Pamuk için Rusya'dan talep gelmeğe başlamıştır. Birkaç yıl içinde Iğdır pamuk ve hayvan ticareti konusunda büyük bir merkez haline gelmiştir”(Hun, 2002, s. 30-34). Aradaki ilişki yalnızca ticari düzeyde kalmamış, aynı zamanda mübadeleler de yapılmıştır.“1928-1938 arasında karşılıklı olarak devletlerin sınır boylarında kalmış ve parçalanmış aileleri birleştirilme vakaları...” (Özgen, 2014, s. 59) ile birlikte sınırda çift taraflı bir akış gözlenmiştir. Sınır üzerindeki ticaretin 1937 yılından son bulması ile birlikte, sınır bölgesinde yaşayan halkların resmi veya gayri resmi yollarla iletişime geçeceği alanlar kapanmıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında Türkiye'nin batılı devletlerin yanında yer alması ve NATO'ya dâhil olması, Markara sınırı üzerindeki canlı ticari hayatın son bulmasına neden olmuştur. Bu dönemde SSCB sınırlardaki kontrollerini arttırmaya başlamıştır. “Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki artan gerilimin ardından Sovyet hükümeti, Türk halklarını Türkiye sınırına yakın bölgelerden uzaklaştırmaya başlamıştır” (Corley,1996, s. 19). Böylelikle bu dönem sınır koruma şekillerinde de tek taraflı bir dönüşüm yaşanmıştır.

Sınırın kapanması, sınır bölgesinde yaşayan iki taraf arasındaki iletişimin uzun yıllar boyunca kapanmasına neden olmuşsa da devletlerin ilişkileri devam etmiştir. “1935-1960 arasında gerçekleştirilen ve Ziraat Bankası üzerinden yürütülen ihracat-ithalat rakamları; gerekse iki ülke arasında devlet denetimli olarak cereyan eden çeşitli yerel sportif faaliyetler ve yarışmalar ve benzeri ilişkiler Soğuk Savaş dönemine...” (Özgen, 2014, s. 59) kadar devam etmiştir. Ülkenin genelinde görünür olmasa da Soğuk Savaş döneminde de ülkeler arasında iletişim devam etmiştir. 1974 yılından itibaren akademik ve kültürel değişim programları yürürlüğe girmiştir. (Program of cultural and scientific cooperation during 1974-1975 between the USSR and Turkey, 29 Aralık 1975: Program of cultural an scientific exchange between the USSR and Turkey for 1976-1978, 23 Haziran 1978: Program of cultural an scientific exchange

between the USSR and Turkey for 1978-1980 (Ginsburg,1987, s24,131,174). Değişim programları sınırlı sayıda kalsa da bu dönemde Türkiye tarafından Ermenistan sınır bölgesine gelip iletişime geçenler olmuştur. Sınırın karşısından akrabalarının 1970'lerde yaşadıkları köye geldiğini belirten Sussan aralarındaki iletişimin nasıl olduğunu şu şekilde dile getirmektedir:

1976 yılında bu sınır bir kere açıldı, amcamın akrabaları Ermenistan'a geldiler. Bilmiyorum niye açıldı, o zaman Sovyet Sosyalistler Birliği'nin antlaşmaları olduğu için herhalde... Yani turist olarak gidiş gelişler oldu. Akrabaları olan kişiler ise akrabalarını aramaya başladılar... İşte akrabamızın adı David idi. Evde David olarak dışarıda Türk- Kürt Rıza olarak yaşıyordu. O buraya geldiği zaman artık akrabaları topladı, sohbet ettiler, işte göç etmeden önce ataları altın saklamışlar ondan bahsettiler onun yerini söylediler, oda gitti bunları çıkardı, şimdi İstanbul'a taşındı. Ondan sonrada altın mağazası açtı. Şimdi artık kendini Ermeni olarak gösteriyor. Ve artık onun dayısının oğulları da buradan İstanbul'a gidip geliyorlar. İletişim kurdular yani. İşte Türkiye'de kalmış kol ile buradaki kolumuz kendi aralarında Sassun lehçesini konuşuyorlar. Sassun lehçesi ile birbirimizle çok iyi anlaşıyorduk, sanki hiç birbirimizden ayrılmamışız gibi (Sussan, 50, Armavir).

Ulus devletler arasında sınırlar bazı olağandışı dönemlerde resmen kapatılsa da fiilen çok çeşitli biçimlerde açık hale gelebilmektedir. Türkiye Ermenistan arasında bulunan fiziki sınırın Sovyetler Birliği döneminde farklı iki ideolojinin ayrıştığı alanı temsil etmesinden dolayı sert güvenlik önlemleri ile kapatılmasına rağmen çeşitli düzeylerde sınırlar aracılığı ile iletişime geçmek söz konusu olmuştur. Politik kararlarla kapalı olan sınırlarda çeşitli düzeylerde iletişimin varlığı, sınırın bir birine zıt görünen özellikleri barındırdığının göstergesi olmaktadır.

Sovyetler Birliğinin yıkılması sonrasındaki süreçte de resmi olmayan yollardan Ticaret 1991 yılında tekrar başlamıştır. Bu ticaret, sınırda kaçakçılık (özellikle hayvan kaçakçılığı), Gürcistan sınırı üzerinde başlayan bavul ticareti ile gerçekleşmiştir. Bu dönemde birçok yerde olduğu gibi Iğdır'da da Rus pazarı denilen pazarda ürünler satılmaya başlanmıştır fakat bu kaçakçılığın yoğunluğu ilk bir kaç yıl sürmüştür.

4.2.1. Yerel Düzeyde İki Devletin Formel Kurumsal İlişkileri

Sınırların tamamen kapalı olmasına rağmen Türkiye ile Ermenistan arasında, aynı coğrafyayı paylaşmaları dolayısı ile kurumlar aracılığı ile iletişime geçilmektedir. Yapılan görüşmelerde sınır bölgelerinde yaşayan birçok kişinin, devletler arasında yapılan görüşmelerden haberdar olduğu gözlemlenmiştir. Görüşmeciler, üst düzey yetkililerin Aras'ın suyunu paylaşmak için yılda iki kez tarafların bir araya gelip resmi düzeyde toplantılar yaptıklarını belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra sınırın her iki tarafından karşıya geçen hayvanların geri gönderilmesi için, askeri düzeyde iletişime geçildiği daha önce dile getirildiği gibi vurgulanmıştır. Devletler arasındaki kurumsal düzeydeki iletişim de sınırın algılanma şeklini etkilemektedir. Komşu ülkeler ile iletişimin olmadığı durumlarda bile kimi zaman iletişimin geliştirilmesi, doğal kaynakların ve uluslararası nehir havzalarının ortak kullanımı, elverişsiz ve tehlikeli doğal ve insan yapımı olayların önlenmesi adına iletişime geçilmektedir (Kolosov, 2015, s. 41).

Punsmann, her iki devletin kurumsal düzeyde iletişime geçmesini şu şekilde aktarmaktadır.

Türkiye Ermenistan sınırında bazı vali ve kaymakamlar sınırın karşısı ile iletişim kurmaya devam etmekte. Türkiye tarafında, birinci derece sınır yetkilileri, sınır bölgesini temel alan bölge valileri ve ikinci derece sınır yetkilileri il valileridir. İkili anlaşmaya göre Iğdır İl valisinin mevkidaşı Armavir, Ararat sınır komiserliği ve Aralık, Karakoyunlu ve Tuzluca ilçe yöneticileri, Echmiadzin sınır komiseri ile eşleşmektedir. Sınır yetkilileri iki ayda bir sınır buluşma noktalarında toplanmaktadır. Türkiye'de yapılan toplantılarda, Ermeni bayrağını masaya konulurken Ermenistan tarafında ise Türk bayrağı ile birlikte, Ermenistan'ın Türkiye ile olan sınırının korunmasından sorumlu olan Rusya federasyonu bayrağı konulmaktadır. Türk ve Ermeni sınır yetkilileri arasındaki resmi temaslar, 15 Temmuz 1937'de Moskova'da sınır olayları ve anlaşmazlıklarının çözüm yöntemleri ile ilgili imzalanan anlaşma ile düzenlenmiştir. Bu doğrudan sınır ötesi diyalog, sınır olaylarının (sığırların sınırın yanlışlıkla ele geçirilmesi dâhil) çözümüne yönelik huzuru ve hukukun üstünlüğünü korumayı amaçlamaktadır ve arkadaşlık ve iyi komşuluk ilişkileri ilkesi tarafından yönlendirilmektedir. Türkiye ve Ermenistan, Aras nehrinin paylaşılmış sularını, sulama amaçlı ortak regülâtörlerden kullanmaktadır. Baraj köprüsü her iki tarafı birbirine bağlıyor. Daimi ortak komisyon her ay toplanıyor. Karakale Serdarabat, Kars Kızılay, Güven, Halıkışla ve Iğdır Sürmeli'nin ortak düzenleyicilerinde, dördü Ermeni tarafında ve dördü Türkiye'de olmak üzere sekiz aylık ölçümler yapılmaktadır. Posof, Arpaçay ve Aras nehirleri, Türkiye ile SSCB arasında sınır oluşturmak için kullanılır. 1927'de Türkiye ve Sovyetler Birliği, Arpaçay ve Aras nehirlerinin kullanımı ile ilgili olan "Kars-Protokolü" olarak adlandırılan "Sınır Sularının Faydalı Kullanımlarına İlişkin Protokol" imzaladı. Bu protokol hala yürürlüktedir. Düzenlemenin temel hükümleri su

tahsisi ve altyapı ve baraj inşaatı ile ilgili çeşitli düzenlemelerdir. Daha sonra ve 1928'de Ortak Sınır Su Komisyonu kuruldu (Punsmann, 2010, s1-4)

Resmi kurumsal ilişkiler dışında iki ülke arasında çeşitli kurum ve kuruluşların etkisi ile devam eden iletişim birçok alandan sınıra dair algıda değişim dönüşüm yaşanmasına neden olmaktadır. Politik alanda iki ülkenin iletişimde olmamasına rağmen farklı alanlarda devam eden iletişimlerin engellenmemesi örtülü bir iletişimin önünü açmaktadır. Ermenistan ve Türkiye arasında politik ilişkilerin kurulamaması Öztürk'ünde belirttiği gibi “ 1915 olaylarına takılı kalan ve dondurulmuş negatif ilişki türünde seyretmektedir” (Öztürk, 2019, s.14). He ne kadar politik ilişkiler gelişme de dönem dönem farklı alanlar üzerinden yakınlaşmaya da tanıklık edilmektedir. Bu yakınlaşmada her iki ülkenin hükümetlerinin iletişime geçilen alanları yasaklamamasının da payı bulunmaktadır. Özellikle 1995 yılında İstanbul ile Ermenistan arasındaki hava koridorun açılması ile “Ermenistan ve Türk vatandaşlarının serbestçe seyahat etmeleri” (Kriz Grubu Avrupa Raporu, 2009, s. 2), bu yakınlaşmanın ilk adımını oluşturmuştur. Bu, aynı zamanda Ermenistan'dan Türkiye'ye işçi göçlerinin artış göstermeye başladığı döneme de denk gelmektedir. İki ülke arasındaki görünür yakınlaşmanın bir diğer adımını ise STK'lar oluşturmaktadır. Göksel'inde belirttiği gibi “STK'ların uygulamaya koymuş olduğu projeler “öteki” hakkında bilgi sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Özellikle işadamları, gençler, sanatçılar ve akademisyenler arasında kurulan ilişkiler uzlaşma sürecinde bir paydaş topluluğun oluşturulmasına yardım etmektedir” (Göksel, 2010, s.70). Üçüncü adımını ise “2008-2009 yılları arasında Ermenistan ve Türkiye arasında “Futbol Diplomasisi” olarak adlandırılan ve Dünya Kupası elemelerinin Ermenistan ile Türkiye arasında eşleşmesi ve Cumhurbaşkanlarının maçları birlikte izlemesi...” (Mkrtchyan, 2011, s.155) ile başlayan ve Türkiye ile Ermenistan arasında ilişkilerin normalleşmesi adına imzalanan protokoller oluşturmuştur.

Özellikle protokollerin sınır bölgesinde yaşayanların sınırın karşısına dair algı oluşturmalarında etkisi bulunmaktadır. Protokol sürecinin başlaması, futbol diplomasisinin yürüklüğe girmesi ile şekillenmiştir. 2008 yılında Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın Türkiye'deki meslektaşı Abdullah Gül'ün Ermenistan-Türkiye arasında oynanan 2010 Dünya Kupası eleme maçına çağırması, Cumhurbaşkanı Gül bu davete olumlu yanıt vermesi ile 6 Eylül 2008'de Abdullah Gül'ün Ermenistan'a gitmesi... (Görgülü, Iskandaryan ve Minasyan, 2010, s. 8), futbol diplomasisinin ilişkileri normalleştirceğine dair umutları arttırmıştır. “10

Ekim tarihinde her iki ülke nihai hedefi sınırların açılması ve diplomatik ilişkilerin kurulması olan iki adet protokole imza atmıştır. Ve son olarak, bu tarihi imzadan dört gün sonra, Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan Cumhurbaşkanı Gül'ün davetini kabul ederek ikinci Türkiye-Ermenistan maçını izlemek üzere Bursa'yı ziyaret etmiştir" (A.g.e, 2010, s. 8). "Başka bir deyişle, neredeyse yüzyıldır devam eden düşmanlığın ardından bu protokollerin imzalanmasının, Türkiye-Ermenistan ilişkileri tarihindeki en önemli adım olduğu söylenebilir" (A.g.e, 2010, s. 9). "Siyasal yakınlaşma ayrıca Türkiye ve Ermenistan'daki sivil toplum örgütleri arasında karşılıklı iletişimi tetiklemiştir. Bu iletişim geçmişten gelen sorunların ve karşılıklı güvensizliğin yükünü hala taşıyan iki taraf arasında yeni diyalog kanallarının kurulmasının zeminini oluşturmuştur" (A.g.e, 2010, s. 8). "İlişkilerin normalleşmesi süreci Ermenistan için bölgesel izolasyonun ve ekonomik dönüşüm için önemli bir adım olarak görülmüştür. Her ne kadar direk ticaret olmasa da Türkiye, yıllık 200 milyon dolardan fazla ticaret hacmine sahip olan Ermenistan'ın Gürcistan'daki en büyük beşinci ticaret ortağı..." (De waal, 2010, s. 3) olmuştur. İlişkilerdeki normalleşme Türkiye için ise hem "Güney Kafkasya'ya güç olarak girme ihtimalini" (De waal, 2010, s. 3) hem de Türkiye sınır bölgesinde yaşayan bölge halkın kazanım sağlaması anlamına gelmekteydi.

Türkiye İstanbul Atatürk ile Ermenistan Zvartnots Havalimanları arasında Atlas Global aracılığı ile haftada dört gün uçuşlar düzenlemektedir. Diplomatik ilişkilerin geliştirilememesinden dolayı, vize alma işlemi Türkiye vatandaşları için Zvartnots, Ermenistan vatandaşları için Atatürk Havalimanında gerçekleşmektedir. Ermenistan ve Türkiye vatandaşları için karşı ülkeye geçmek iki farklı yoldan gerçekleşmektedir. Hâlihazırda iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin gelişmemesi dolayısı ile vize alma işlemi gidilecek ülkenin ya havaalanında geçmekte ya da Gürcistan'ın Tiflis kentine bağlı Sadakhlo sınır kapısından Bagrataşen'e sınır kapısı üzerinden yapılmaktadır. Vize alma işlemi Ermenistan sahasında yalnızca Yeşil Pasaportu olanlar için sıkıntılı bir süreç haline gelmektedir. Devlet kurumlarını simgeleyen Yeşil pasaportla Ermenistan'a girmek özel ilişkiler geliştirilmediği takdirde neredeyse olanaksızlaşmaktadır. Özellikle acenteler aracılığı ile birçok Ermeni Türkiye'de bulunan Ermeni kiliselerini ve tarihsel olarak önemli buldukları yerleri ziyaret etmektedir. Bu ziyaret genellikle Erivan merkezden başlayıp, Gürcistan üzerinden devam ederek Türkiye'ye gelme şeklinde olmaktadır. Bunun yanı sıra

birçok Ermeni gerek tatil yapmak gerekse çalışmak için hava yolunu kullanmaktadır. Özellikle İstanbul ve çevresinde işleri bulunan bireyler bu yolu daha çok kullanmaktadır. Fakat bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus ise hava yolu taşımacılığının pahalı olmasıdır. Karayolu üzerinden gelmek daha ucuz olmaktadır. Türkiye ve Ermenistan arasında gidip gelmek Hava yolu ile 500 dolar civarında iken kara yolu ile 200 doları bulmaktadır. Bunun yanı sıra gerek Gürcistan üzerinde gerekse Ermenistan'dan Türkiye'ye direkt uçuşlarla birçok işçi çalışmaya gelmektedir. Ermenistan'dan Türkiye'ye, Türkiye'den Ermenistan'a gidip gelen insanların sayısı hakkında bilgi elde etmek zordur. "Ermenistan ve Türkiye arasında resmi bir diplomatik ilişki olmadığı için, göç konusunda güvenilir veri veya istatistik elde etmek neredeyse imkânsızdır. Ne Ermenistan ne de Türkiye, komşu ülkeden gelen göçmenlerle ilgili herhangi bir resmi anket yapmıştır"(Grigoryan, 2018, s.8). Özellikle havaalanları ile birlikte sınırın yere çizilmiş çizgilerde çok farklı bir anlam içerdiğini görmekteyiz. Bu noktada havalimanları ülkeye giriş noktası olmaya başlamaktadır. Hava alanları devletin kontrolünün yüksek bir şekilde yaşandığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Peki, bu noktada sınır nerede? Balibar'ın da belirttiği gibi sınır artık birçok alanda, farklı anlamlarda farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Gasparin'e göre ulus açısından sınır, sistemin "paylaşımın sonunu" temsil ettiği için kendi egemenliğini komşu ulus devletinkinden ayıran çizgi olarak görülebilir. Yerel açıdan iki devleti ayıran çizgi boyunca uzanan alanı temsil eder ve frontier/sınır, sınırda kalan alanın her iki tarafında dayatma olarak deneyimlenen bir çizgidir. Ulusal düzeyde border/sınırın (ulusal alan ve somut bir hat olarak) limit olduğu yerel düzeyde ise frontier/sınır hissedilebilir bir hattır. Bu, frontier/sınırın, kontrol sisteminin organizasyonu ile ilgili olarak ulusal düzeyde yararlı olamayacağı anlamına gelmez, çünkü ulusal sistemin bölgesel sınırlarında ve havaalanına erişim noktalarında bulunur (Gasparin, 2014:167).

Ermenistan- Türkiye arasında sınır ötesi ilişkiler kurmada STK'ların önemli payı bulunmaktadır. STK'ların çalışmaları 90'ların başından itibaren farklı alanlarda görünür olmaya başlasa da, özellikle Türkiye ile Ermenistan arasında Futbol Diplomasisi ve Zürih protokolleri ile başlayan süreç ile birlikte STK'ların çalışmaları da ilişkilerin normalleşmesi adına ilk adımların atılmasına zemin hazırlanmıştır. İki ülke arasında STK'lar aracılığı ile ilişkilerin normalleştirilmesine yönelik adımlar atılmaktadır. Hem Ermenistan hem de Türkiye hükümetleri sivil toplum

bağlantılarını desteklemektedir. “Her iki taraftaki sivil toplum aktörlerinin gerçek “değişim aracı olma” potansiyellerini yerine getirebilmeleri için daha fazla yetkilendirilmeleri gerekmektedir” (Aktar ve Giragosian, 2013, s.14). Göksel’in de belirttiği gibi “STK’ların faaliyetleri başlangıçta iki ülkenin milliyetçileri tarafından sert karşılsa da ilerleyen dönemlerde etkileşim arttıkça sertlik ve olumsuz tepkiler azalmıştır” (Göksel, 2010, s.73). “İkili çalışmalara katılan hem Ermenistan hem de Türkiye'den aktörlerin yelpazesi genişledi... Bu sürece, iki halk arasındaki etkileşim kavramını “meşrulaştıran” Türk ve Ermeni yetkililer arasındaki üst düzey temaslar destek verdi...”(Göksel, 2010, s. 74). “Küçük, sembolik adımlar, ticaret ve iletişimi geliştirme çabalarının yanı sıra toplumsal düzeyde çift taraflı iletişimin artması, Türkiye ve Ermenistan'ın diplomatik alanda normalleşmesine ve zaman içinde uzlaşmasına yardımcı olabilir”(Hill, Kirişçi, Moffatt, 2015, s. 137).

4.2.2. Kaçakçılık Olgusu ve Deneyimler

Türkiye Ermenistan sınırında, sınırı aşmanın bir yolu da kaçakçılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 1991-95 yılları arasında yoğun bir şekilde gerçekleşen kaçakçılık, günümüzde çok seyrek bir hal almıştır. İki ülke arasında gerçekleşen kaçakçılık başlangıçta Ermenistan sınır bölgesinde yaşayanların ellerindeki değerli eşyaları satması ile başlamıştır. Daha sonraki dönemde ise yalnızca hayvan alım-satımı üzerine olmuştur. Ermenistan’ın kurulduğu yıllarda hem 1988 yılında Spivak depremi hem de Dağlık Karabağ meselesinden dolayı komşu ülkeleri Azerbaycan ve Türkiye sınırlarının kapalı kalması, büyük çaplı ekonomik sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Bu dönemde yaşanan ekonomik sıkıntılar nedeni ile zorluk yaşayan sınır bölgesi halkları, kaçakçılığı para kazanmanın alternatif yolu olarak görmüşlerdir. Devletin illegal ticaret olarak gördüğü kaçakçılık, Sovyetler döneminden itibaren, özellikle 1937 ve sonrasında, resmi sınır üzerinden herhangi bir şekilde iletişime geçmemiş olan bu iki ülke vatandaşlarının birbirleri ile iletişime geçmesine olanak sağlamıştır.

Sınır, devlet teritoryası içerisinde devletin egemenliği altında yaşayan vatandaşların tüm hak ve yükümlülüklerin sınırı olduğundan, sınırın legal olmayan yollardan aşılması devletin egemenliğine karşı yapılan bir hareket olarak algılanabilmektedir. Bu noktada sınırın kanuni olmayan yollarla aşılması hem teritoryasına zarar verme hem de vatandaşlığın gereklerini yerine getirmeme üzerinden okunabilmektedir. “Sınır insanları genellikle politik kurumların üyeleri ve enformel networkların

üyeleri olarak devletle rekabet etmektedirler. Birçok aktivite başlangıçta politik veya devlet için bir tehlike olarak görünmeyebilir. Fakat çoğu kaçakçılık gibi yasa dışıdır ve devleti fazlası ile endişelendirebilir. Sınırları sıkı bir şekilde korunan birçok devletin içinde güçlü olan ve bir gün devletin sınırları içinde veya özünde iktidarı tehdit edebilecek kültürel sınırlarla karşılaşması mümkündür” (Wilson ve Donnan, 1998, s.9). “sınır halkları, geçmişleri nedeniyle, yalnızca kendi devletlerinin kurumlarıyla değil, sınırın ötesindeki devletin veya devletlerin kurumlarıyla da uğraşmak zorundadır...” (Wilson ve Donnan, 1998, s. 8). Bu noktada, kaçakçılık her iki bölgede yaşayan sınır halkları için tehlike boyutunun yüksek olduğu durumlar olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu yönü ile Akyüz’ün de vurguladığı gibi “sadece sınır bölgelerinde görülebilecek kaçakçılık hem riskleri hem de devlet otoritesini yok saymayı içinde barındıran ve sınır insanların kendine özgü yaşam kültürünü oluşturan özgürleştirici bir eylemdir” (Akyüz, 2014, s. 87).

Her bir sınır bölgesi farklı sınır kimliklerinden oluşmaktadır. Sınır bölgelerinde yaşayan kimliklerin sınırın kendisi ve sınırın karşısına dair düşünceleri sınırın karşısında hangi kimliğin yaşadığına göre farklılık göstermektedir. Başka bir deyişle sınır bölgeleri, içinde yaşayan etnisitelere göre farklı kategoriler üzerinden değerlendirilmektedir. Donnan ve Wilson, sınır etnik kimlikleri bağlamında en azından üç çeşit sınır popülasyonunun tanımlanabileceğini öne sürmektedirler. Bunlardan ilki, sınır boyunca, kendi devletinden ve karşıdan aynı etnik bağların içinden olanlar; ikincisi, içinde bulunduğu devletteki kadar karşıyla da aynı oranda farklılaşan bir etnik gruptan olanlar ve üçüncüsü, kendi devletinin ulusal çoğunluğundan olup, karşıyla etnik bağları bulunmayanlardır (Donnan ve Wilson, 1998, s.14). Sınır bölgeleri bu üç popülasyonu aynı anda barındıracağı gibi, yalnızca birini de barındıra bilir. Sınırın her iki yakasında benzer etnisitelerin yaşıyor olması sınır bölgeleri arasında etkileşimi arttırmaktadır. Bu noktada “Meksika-Amerika sınırının kimi bölgeleri, Avrupa’daki kimi sınırlar” (Martinez, 1994, s12), Türkiye’nin Irak, İran ve Suriye sınırlarında olduğu gibi, komşu sınır bölgelerinde etnik veya kültürel akrabalık uluslararası etkileşimi arttırmaktadır (Martinez:1994, Özgen:2005:2007). Bu bağlamda Türkiye’nin Suriye ve Irak sınırında kaçakçılığı “ mümkün kılan en önemli etken sınırın iki tarafında yaşayan nüfusun akrabalık ve aşiret bağları sayesinde ilişkilerini sürdürmesi olmuştur (Yalçın-Heckmann, 2000’den, aktaran Danış, Aksel 2014, s83). Bu açıdan ele alacak olursak

Ermenistan-Türkiye sınır bölgesinde 90'larda kaçakçılığın başlamasında etkili olan en başat etmenlerden birisi dildir. Türkiye sınırında yaşayan Ezidiler ile Türkiye sınırında yaşayan Kürtler SSCB'nin dağıldığı ve Ermenistan Cumhuriyetinin kurulduğu ilk yıllarda, sınır güvenlik önlemlerinin zayıflaması nedeni ile sınır bölgesi boyunca iletişime geçme olanağı bulmuştur. Sözü edilen iki etnisitenin iletişime geçebilmesinde temel unsur dil birliğidir.

Türkiye Ermenistan sınır bölgesinde kaçakçılık, başlangıçta Ermenistan'da ekonomik sıkıntı yaşayan sınır bölgesi halklarının ellerindeki değerli eşyaları Türkiye tarafına satması ile başlamıştır. Kaçakçılık resmi olmayan yollarla yapılan ticareti temsil etmektedir. Bu nedenle sınırın her iki yakasında da takas edebilecekleri malların bulunması gerekmektedir. Fakat ne Türkiye sınır bölgesinde sınırın karşısında nakitle alım yapacak ekonomik güç ne de Ermenistan sınır bölgesinde yaşayanlarda karşıya satacak yeterli mal bulunmaktadır. Bu nedenle kaçakçılıkta dönüşüm yaşanmıştır. Böylelikle kısa süreliğine de olsa kaçakçılık kendi ağını oluşturmuştur. Sınır bölgelerinin refah düzeyindeki düşüklük nedeni ile sınır bölgesi dışından gelenler sınır ticaretinin devam etmesinde etkili olmuşlardır. Böylelikle başlangıçta sınır köylerinde yaşayanların ellerinde var olanları değiş tokuş etmesi, yaşanan illegal ticarete asli unsur olmalarına neden olmuştur. Fakat sonraki dönemlerde her iki alanda yaşayan sınır bölgesi halkları kaçakçılıkta iletişimi sağlayan kişilere dönüşmüşlerdir. Türkiye tarafında legal olmayan yollardan ticaret yapmak için Urfa, Mardin gibi illerden gelen bireyler sınırın karşısından hayvan alımı yapabilmek için, sınır bölgesinde yaşayanları aracı olarak kullanmıştır. Ermenistan sınır bölgesinde de benzer süreçler gelişmiştir. Sovyetler Birliği Dönemi'nde çiftlik hayvanları ya kolektif çiftliğine (kolhoz) ya da devlet çiftliğine (sovhoza) aittir. Bu nedenle sınır bölgesinde yaşayanların neredeyse çoğunun Birliğin yıkılması sonrasında kendine ait hayvanı bulunmamaktadır. Sınır bölgesindeki hayvanların sınır bölgesine gelmesi ise farklı yollardan olmuştur. Hayvanların sınır bölgesine gelmesindeki ilk yol sınır bölgesinde yaşayanların Sovhoz veya Kolhozlardan hayvanları çalıp buraya getirmesidir. İkicisi ise sınır bölgesi dışında yaşayanların aynı yerlerden çaldıkları hayvanları satılması için sınır bölgesine getirmesidir.

Her iki bölgede de sınır dışından gelenler, sınır bölgesinde yaşayanlara belirli ücretler ödeyerek ticaret yapılmıştır ve sınır bölgesinde yaşayanları aracı olarak

kullanmışlardır. Aynı dili konuştuklarından dolayı Türkiye tarafında Kürtler, Ermenistan tarafında da Ezidiler kaçakçılığa aracılık etmişlerdir.

1990'ların başında iki ülkenin sınır bölgesinde yaşayan halkların karşılaşma alanı Aras nehri olmuştur. Bu dönemde Aras nehri dışında iletişime geçebilecek iletişim alanı bulunmadığından dolayı, sınırın karşısından biri ile karşılaşmak için saatlerce Aras'ın kenarında beklemek rutin haline gelmiştir. Sınırın karşısı ile iletişime geçmek Aras nehrinin kıyısında bulunmak ile aynı anlamı taşımıştır. Sınırdan ticaret yapabilmek için Aras'ın Türkiye tarafında bulunan insanlar, yanlarına paralarını alarak sınırın kenarında beklemişlerdir. Sınırın karşısından herhangi bir şey satmak isteyen biriyle karşılaştıkları zaman, hemen Aras'ın kenarında pazarlık yapmışlardır. Antlaşma sağlandığında, örneğin hayvan alımı için sınırın karşısındakine kaparo verilmiş, paranın geriye kalan kısmı ise hayvan sürüsü sınırdan geçtikten sonra ödenmiştir.

Daha sonraki dönemlerde, ilerleyen teknolojinin de yardımı ile iletişim araçları üzerinden haberleşerek hayvanların Türkiye'ye nasıl sokulacağına karar verilmiştir. Özellikle son yıllarda her iki sınır bölgesinde de denetimin sıkılaşması nedeni ile hayvanların sınırdan direk geçirilmesi zor olmaktadır. Genellikle sınırdan geçirilmeye çalışılan hayvanlar sınırdan geçer geçmez yakalanarak yedimeine verilmekte ve sonrasında ise kesim için mezbahaneye gönderilmektedir. Bu nedenle hayvanların Türkiye'ye rahat girebilmesi için Türkiye tarafında hayvanların kimliği niteliğinde olan kulak küpeleri alınıp Gürcistan üzerinden Ermenistan'a götürülmektedir. Burada alınan hayvanların kulağına takılarak Aras üzerinden Türkiye'ye gönderilmektedir. Sınırın Ermenistan tarafından Türkiye'ye sürülen hayvanlar yakalansa da küpelerin sistemde kayıtlı olmasından dolayı, hayvanların kaçak olup olmadıkları anlaşılamamaktadır. Fakat yakın dönemlerde sınırın kenarında yakalanan hayvanlar kulaklarında küpe olsa dahi, Yedimeine bırakılmaktadır.

Sınır bölgesinde kaçakçılık ya Aras üzerindeki görüşmeler sonucunda ortaya çıkmaktaydı veya Gürcistan üzerinden Ermenistan'a gidilerek yapılmaktaydı. Ermenistan'a geçip insanlarla görüşmek için tanıdıklık ilişkisinin bulunması gerekiyordu. Bu nedenle, başlangıçta Aras üzerinden kurulan iletişim daha sonra resmi yollarla Gürcistan üzerinden Ermenistan'a gidilerek devam etmiştir. Kürt görüşmecilerden 70'lerinde olan Sinan ise kaçakçılık başlamadan önceki dönemde

sınırın karşısının ışıkları dışında hiçbir şey görmediğini, yalnızca düğün seslerinin duyulduğunu belirterek, sınırın korunmasız kalması ile birlikte nasıl iletişime geçtiklerini anlatmaya başlıyor.

İlk başta sınır üzerinden konuşarak oldu... şey... 90-95 yılları arasındaydı öyle hatırlıyorum veya birkaç yıldır tam hatırlamıyorum. Aras'ın başında Ezidiler vardı biz onlarla konuşuyorduk onlar bize ellerinde hayvan olduğunu söylediler, bu hayvanları bize korxozlardan (kolhoz-sovhoz) getiriyorlardı öyle diyorlardı. Ezidiler anlaşmayı sağlıyordu, Ermeniler ile Ezidiler aracılığı ile anlaşuyorduk (Sinan, 72, İğdır).

Ticaretle uğraşan Kürt Mehmet, Kaçakçılık yaşandığı dönemi genel hatları ile şu şekilde aktarmaktadır:

Sovyetler dağıldığında 1992 yılında kolhoz ve sovhozların mallarını getirip sattılar kaçak yollardan. Kolhoz sovhoz Sovyetlerdeki Marksistlerdeki kooperatiftir. Okudum öğrendim. Ama okumadan da Marksizm'i aşağılamak için insanlar birbirine kolhozumsun sen diyorlardı. Sovhoz tarım üretimi, kolhoz hayvan üretimi, devlet denetiminde. İlk yapanlardan birini tanıyorum. İlk böyle gittim diyor, hayvanlarımı otlatıyorum. Baktım karşıda bir adam, sohbet ettik Kürtçe. Adam diyor hayvan var. Hemen orada sınırdan geçiyor. Yaz olduğu içinde su yok. Aldım geldim hayvanları, gittim parayı da organize ettim. Evde de paraları verdim, adamı da yolcu ettim diyor. O dönem açık seçik yapmış (Mehmet, 60, İğdır).

Sınır bölgesinde başlangıçta ekonomik sıkıntılarla karşılaşmışsa da, sınırın kurulum şeklinin yaratmış olduğu korku, güvensizlik duygusu her iki tarafta da başlangıçta başat olan duygulardandır. Keza bu hissiyata bu gün halen sınır bölgesinde sınırın karşısındakilere dair bilgisi olmayanlarda yoğun bir şekilde rastlanmaktadır. Fakat zaman içerisinde kurdukları ilişkilerle en azından ticari düzeyde bir güven oluşturmaya başlamışlardır. Legal olmayan bu ticaret sınırın iki tarafında da sınırın karşısındakilere dair algılarında dönüşüm yaşanmasına neden olmuştur. Mesela Odak gurubu görüşmesi sırasında daha önce Ermenilerle hiç karşılaşmadığını belirten Kürt Mehmet sınırdaki ticaret sonucunda onlara dair düşüncelerinin değiştiğini belirtmiştir. Bu dönem Ermenilerin, ticaret esnasında çok dürüst davrandıklarını belirterek kendilerinin ticaret esnasında bu denli dürüst olmadıklarını dile getirmiştir.

Ermeniler bize güveniyorlardı yani iyi insanlardı bizden dürüstlerdi... Mehmet ileriden bağıyor anlatsana siz ne yaptınız (gülüyor, aynı zaman da utangaç bir şekilde etraftakilere bakıyor.). Yalnızca ben mi yaptım? Birçoğunuz yaptınız, yanındaki adama dönerek sen de yapmadın mı? Yaptık, mesela dolar verirken arasına sahte parada koyduk, yani kâğıtlarda yerleştirdik. Adamlar hiçbir şey sormadan anlaştıkları para olduğunu düşünerek alıyorlardı. Bize güveniyorlardı, saymadan alıyorlardı, a tabi eksik para verdiğimiz oluyordu (Mehmet, 60, İğdır).

Sınırdaki kaçakçılık resmi olduğundan dolayı yaşanan herhangi bir sorunda resmi kurumların devreye girmesi söz konusu olmamıştır. Bu nedenle sınırda yapılan kaçakçılık sonucunda yaşanan herhangi bir olumsuzlukta, ceza ticareti yapan kişiler tarafından kesilmektedir. Bu noktada Türkiye tarafındakiler konuşurken özellikle legal olmayan ticaretin bu yönüne vurgu yapmaktadır. Bu noktada alternatif bir cezalandırma sistemi devreye girmektedir. Türkiye tarafındakiler Ermenileri ticarete dürüst olarak nitelendirirken, yaşanan herhangi bir sorunda cezayı Ermenilerin bizzat verdiğini belirterek Ermenileri gözü pek olarak nitelemişlerdir.

Hayvanları o dönem çok ucuza alıyorduk. Ermeniler bize hayvanları veriyorlardı biz daha sonra paralarını veriyorduk. Yani parayı vermememiz söz konusu olamaz...(gülüyor). Vermez isek sınırdan gelip rahatlıkla vurabilirlerdi bizleri. Gözleri karaydı... Bazen biz paralar ile sınırın kenarında bekliyorduk, olur da biri geçerse onlarla konuşup para karşılığında malları (hayvanlar, genelde büyük baş hayvanlardan söz ediliyor) alıyorduk (Mehmet, 60, Iğdır).

Sınırdaki kaçakçılığın yaşanması ile birlikte sınırın iki tarafında da sınırın karşısındakilere dair bilgi edinilmiştir. Bu noktada Türkiye sınırında yaşayan birçok kişi, sınırın karşısında yaşayanların ekonomik olarak iyi durumda olmadıklarına dair bilgi edindiklerini dile getirmişlerdir. Ermenistan içerisinde çetelerin oluşmasını, mafyanın türemeye başlamasını, sınırın karşısındakilerle yapmış oldukları görüşmelerde öğrenmişlerdir. Bu dönemde yaşanan ticarete iki sınır bölgesinde yaşayanlar genelde aracı konumunda olduklarından pek kazanamamaktadır. Kasım bu dönemde ticaretin nasıl gerçekleştiği, her iki yakadaki ekonomik durumun nasıl olduğunu şu şekilde dile getirmektedir:

Şimdi bu Rusya yıkıldı ya o dönemde onlarda kıtlık vardı, o yüzden bizler bir dönem ticaret yaptık onlarla, yani bu ticaret değil aslında kaçak yollarla yapıldı. O taraftan buraya hayvan pazarlanıyordu. Yani ne gelecek oradan? Ancak hayvan, buralarda sadece hayvan ticareti yapıldı, başka da bir şey yok. Orada yıkıldığı dönem çeteler devletin çiftliğinde bulunan mallara el koydu. Şimdi adam sürüleri oradan 2' ye alıyordu 10'a satıyordu. Ama bak buradaki köylülerde o para yoktu. O dönem buraya güney doğudan adamlar geliyordu. Evlerde oturuyorlardı, asıl onların ticaretiydi. Buradaki köylüler aracılık yapıyordu. Köylüler canlarını ortaya koyuyordu, sadece biraz para alıyordu kaymağı başkaları yiyordu. Nerede köylüde o para? (Kasım, 66, Iğdır).

Bu bağlamda sınırda yaşanan ticareti sınır ilişkileri üzerinden okumak anlamlı olmaktadır. Sınır bölgelerinde yaşayanlar ekonomik durumları iyi olmadığından dolayı, görece zengin insanların devreye girmesiyle ticareti gerçekleştirmektedirler. Sınır bölgesinde yaşayanlar hayatları pahasına sınırı geçerken, asıl kazancı sınır

bölgesi dışında yaşayanlar edinmektedir. Bu noktada görüşmecilerin de belirttiği gibi bu bölgeye kaçakçılık ağına katılmaya gelenler, yaşadıkları bölgelerde sınırda illegal ticaret yapanlardır.

Kaçakçılığın başladığı dönemler aynı zamanlar ötekine ilişkin algıların dönüştüğü dönemlerdir. Kaçakçılıkla karşı karşıya gelme, yaşam koşulları hakkında bilgi edinme aynı zamanda karşıdakinin nasıl konumlanacağına dair ilk verilerin ortaya çıkmasını da sağlamaktadır. Bu anlamda Türkiye tarafının karşı ile iletişime geçtiği ilk dönemlerde halkın Ermenistan'daki yaşam koşullarına ilişkin nasıl algıya sahip olduğu yapılan görüşmelerde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda sınır bölgelerinde yaşayanlar başlangıçta yoksul, fakir, geçimini sağlayamayan insanlar olarak görülmektedir. Kaçakçılığın yapıldığı dönemde sınır bölgesinin devlet tarafından pek önemsenmediğini dile getiren Kasım, ticaretle birlikte iletişime geçtikleri Ermenilerin yaşam koşulları hakkında ve yaşanan ticaretin mahiyetine ilişkin şu ifadeleri aktarmıştır.

O dönem böyle sınırlar karşılıklı geçildi. Rusya dağıldıktan sonra nedense bizim buradaki karakollar da yukarıya gitti, çok rahat geliş gidişler oluyordu. Hem o taraf çok rahattı. Türkiye sınırlarını kapatmasaydı onlar hiç kapatmazdı. Adamlar fakirdi. Düşünsene iki makarna, bir şekere adamlar inek veriyordu. O kadar yoksul idiler. O dönem devletin elindeki yerler sovhozdu, bir de kolhozlar vardı, milletin ortaklaşa alanı idi. Yıkılması ile çeteler talan etti oraları. Karşıdaki Ezidiler yardımı ile de bura ile iletişime geçiyor, insanla öyle bir trafik oldu bir zamanlar... Herkes bir şekilde beslendi fakat uzun sürmedi, anlamadık da. Normal de devlet hiç önemsemiyordu buraları fakat bir akşam baskın yaptı, bir kaçakçı öldü. Ondan sonrada kaçakçılıkta bitti (Kasım, 66, İğdır).

Sınırdaki kaçakçılığın yapılması aynı zamanda birçok korkuyu da beraberinde getirmiştir. Sınır bölgesinde yaşayanlar, sınırı illegal yollarla aştıklarında yakalanmaları halinde nelerle karşılaşacaklarını bilmektedir. Devletlerin egemenlik alanlarının yasal olmayan yollarla geçilmesi hem teritoryal birliğe hem de vatandaşlık haklarına saldırı olarak algılanmaktadır. Özellikle Ermenistan sınır bölgesinde yaşayanların bir önceki döneme dair anlatımları bu algının şekillenmesine neden olmuştur. Tabii sınırın karşısında yakalananların da yaşamış oldukları bu algının güçlenmesine neden olmaktadır. Kasım sınır üzerine konuşmasına devam ederken, konuşmanın ortasında etrafımızda bulunan birkaç kişinin, 1900'lerin başında kaçakçılık yaptığını ve aralarından bir kaçının yakalandığını belirtmiştir.

Buradan giden birkaç kişi de tutuklanmış orada, neyse güvendik sana şu karşıda oturan iki amca var ya onlar da o dönemde kaçakçılık yapıyordu. Karşı tarafta iken yakalandılar, iki hafta orada hapis yattılar. Hiç bir şey vermemişler adamlara. Bu gördüğün amaca var ya onun üstündeki montu çok sevmiş, oranın askerleri almaya çalışmış ama vermemiş bizimkisi. Tabii adamlar güzelce dövüyorlar amca'yı ama amca yine de montunu vermemiş. O dönem Türkiye karşı taraftan önemli birkaç kişiyi istemiş, amcalar da onların arasında geri verilmiş. Yoksa gelmeleri zor olurmuş. Düşünsene Sibiryaya çalışmak için gönderilecekmiş adamlar. Bizimki de çok inat çıkmış anlayacağı (Kasım, 66, Iğdır).

Kaçakçılık kimilerince de korkulacak bir alan olmamaktadır, aksine devletlerin bilinçli olarak ortaya çıkardığı alanlar olarak algılanmaktadır. Bu noktada devletin egemenlik alanını tehlikeye atmayacağı anlatımlarda belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Kaçakçılığı, legal olmayan ticaretinde devletin izin verdiği ölçüde gerçekleştirilebileceği vurgulanmaktadır. Mehmet kaçakçılığın neden yapıldığını belirterek sınır üzerinden yapılan ticaretin ne anlama geldiğini açıklamaktadır.

O dönem sınırlarda devlet hâkimiyetinin olmadığı dönem. Zaman zaman devletlerde enerji boşalması derler, bırakırlar şeyi ne var ne yok bir su üstüne çıksın bakalım, ne var ne yok. O dönem köylerde çeteleşme olmuştu, o çeteler kendilerine ticaret yapıyordu. Çok büyük çaplı ticaretler yoktu. Dışarıdan para istemişler öylelikle dışarıdan getirmişler. Bütün sınırlarda kaçakçılık var. İhtiyaç varsa... Su gibidir bir yerde, bir delik varsa oradan sızar deliği büyütür. Kaçakçılık kimin işidir? Kaybedecek bir şeyi olmayanın işidir. Kaçakçılık ihtiyacı olan adamın işidir. Risk var. Kaçakçılık bir anlayış meselesidir, biraz ahlak meselesidir, biraz da ihtiyaç meselesidir (Mehmet, 60, Iğdır).

Ermenistan sınır bölgesinde ilk dönemlerinde yaşanan ticaret için sınır bölgesine gelen insanlardan korktuklarını ve sınırın karşısından gelenlere güvenmediklerini dile getirmişlerdir. Sınırın katı önlemlerle uzun yıllar kapalı olması ve sınırın kurulum şekli bu korku ve güvensizlik hissiyatını beslemiştir. Bu noktada sınır güvenliği ve huzuru temsil etmektedir. Sınır bölgesinde kısa süreliğine de olsa sınırın açık alanlara dönüşmesi, sınırın aşılma şekli sınır bölgesinde yaşayanlar için farklı bir duruma örnek teşkil etmiştir. “Bir sınır bölgesinde duvarın veya çitin kaldırılması, yalnızca daha önce birbirleriyle temas etmeleri engellenen halkların veya grupların bir araya gelmesini sembolize etmez, aynı zamanda sınır ve sınır bölgesi algımızı değiştirir. “Ötekinin” algısındaki değişimler, genellikle sınırdaşların kendileri tarafından artan etkileşim ve hareketle ortaya çıkan “yukarıdan aşağı” ya bir süreçten ziyade “aşağıdan yukarıya” bir süreçtir. (Newman, 2003, s20). Newman’ın da belirttiği gibi Batı Avrupa’da sınırların açılmasını ekonomik ilişkiler ile sonuçlanan

politik kararlar olarak algılamak eksik olur. Bu aynı zamanda birbirlerine karşı düşmanlık gösteren uluslarla halkların bir araya gelmesine eşlik eden bir süreçtir (Newman, 2003, s21).

Ermenistan sınır bölgesinde ticaretin yapılma sebebi yaşanan yoksulluk üzerinden açıklanmıştır. Medsamor Nükleer Santralinin deprem dolayısı ile zarar görmesi nedeni ile elektriğin olmaması, akşamları kaçakçılığın yaşanmasının temel sebebi olarak gösterilmiştir. Sınırdaki yasal olmayan yollarla ticaretin yaşanması SSCB'nin yıkılması ile birlikte sınıra eski önemin verilmemesi ile bağdaştırılmıştır. Bu bağlamda sınır korumada yaşanan dönüşüm, aynı zamanda sistemsel dönüşümde yaşanan ara dönemin temsil alanı olmuştur. Bu dönem kimlerle ilişkiye girildiğine, bu ilişkinin nasıl ilerlediğine, karşıda kimlerin nasıl yaşadığına dair bilginin de edindiği dönem olmuştur.

60 yaşındaki Doran ile yapılan görüşme esnasında sınırın karşısında kimlerin yaşadığına dair bilgisinin 1990-91 yılları arasında oluştuğunu belirtmiştir. Bu dönemde sınırın geçirgen olduğunu ve bu nedenle sınırın karşısında yaşayan insanlarla iletişime geçme fırsatı yakaladığını belirtmiştir. Sınırın neden geçirgen olduğu sorulduğunda şu şekilde yanıtlamıştır:

O dönemler Sovyetler parçalanmıştı. O dönemler karışık, sınıra çokta önem vermiyorlardı. Bundan dolayı gidip gelme problem olmuyordu. Sorun olabilirdi... Bazı dönemler vardı Kürtlerin buraya geldiği illegal ticaret yaptığı dönemler, hayvanlar, hayvancılık... Bundan büyük bir hikâye çıkabilir. Geceleri bile buraya geliyorlardı, çünkü Sovyet çöktü burası dağınıktı (buraları çevirme). Yani o dönem “köpek bile sahibini bilmiyordu. Bu bir Ermeni söylemi.(gülüyor). Bu düzensizlikten dolayı herkes gelip girebilirdi. Bizim köyde de Iğdır'a kadar giden bile vardı. (Gülümseyerek) Oraya gidenler anlatıyordu, bana nasıl gittiğini anlatanlar var tabi. 1995-96 arasında sınırlar normalleştiğinde, tam olarak o dönem sınırı kapattılar. Sınır açık değildi tabi, özgürce idi sınırlar. Geçmek kolaydı. Açıklık döneminin onda ne hissettirdiğini sorunca, Doran: Gelme amaçları Ticaretti, incitmek değil. Ticaret yapıp geriye dönüyorlardı. Korkmak gibi, birinin incitileceğini düşünmek gibi bir kaygımız yoktu. Böyle şeyler yoktu. Oraya gidip gelenler özel bir şeyler anlatmadılar, mesela 90-91 yılları arasında Türklerle değil de çoğunlukla Kürtlerle iletişime geçildi. Dilden dolayı. Çünkü bizim köyde Ezidiler var Kürtlerle aynı dili konuşuyorlar, neredeyse dillerinde hiç farklılık yok. Birçok olayda Ezidiler çevirmen olarak geliyorlardı. O dönemler hiç kötü ilişki örneği olmadı. Böyle bir şey olmadı sadece gidip geldi insanlar. Normal bir şekilde... Gizlice gidip geldiler çünkü yakalana bilirdilerdi (gülüyor) (Doran, 60, Armavir).

Sınırın Ermenistan tarafında yaşayan Armine, sınırda güvenliğin ortadan kalkmasının sınır Ermenistan'ın genlinde yaşanan ekonomik sıkıntılarla alakalı olduğunu belirtirken bu dönem toplumda düzensizlik halinin yaşandığı ve tam da bu dönemde kaçakçılığın ortaya çıktığını belirtmiştir. Sınırın genelinde yaşananların neler olduğunu, bunun hangi döneme tekabül ettiği ve neler hissettirdiğini şu şekilde aktarmıştır.

Hayvan kaçakçılığı mum ışığında yaşamaya başladığımız dönemlerde yaşanmaya başladı, belki 95-96 yılları arasında yaşandı. Su oldukça aşağıdan akıyordu. Tabii tarihi tahmini söylüyorum. Tam olarak hatırlamıyorum. Mum ışığında yaşadığımız yıllar ne zamandı? Deprem sonrasında, daha savaş yeni yeni başlamıştı... Hayır hayır 90lı yıllardı. Sor nereden hatırladığımı... Bizim çiftliğin hayvanları çalınmıştı. O zamanlar hırsızlık yapanlar gelip çiftlikte bir iki tane hayvan çalıyordu. Ben evleri gidip topluyordum bu hayvanları ve durumu olmayanlara dağıtıyordum. Ben hayvanları toplayıp bir yere koyuyordum. Bunlar gelip tekrar çalıyordu. Özel mülk olan hayvanlar ise Talin ve Megri'den getiriliyordu. Oralardan ucuz fiyata alıp buraya getiriyorlardı. Bu hayvanlar çok aç ve zayıflardı. Bizim burada Aras'da derin olmayan bir alan vardı. Hayvanları o tarafa sürüp geçiyorlardı. Buradan geçenler birkaç gün oradaki evlerde misafir kalıyorlardı ve daha sonra geri geliyorlardı. 91-92-93 yıllarıydı. Bu olay birkaç yıl sürdü çok değil. O dönem Türkler sınırı aşip geliyorlardı, birini bulmaya gelirken bir şekilde bizim pencerelerimizi de tıkladıyorlardı. Aradıkları Ezidilerin adlarını vererek nerede olduklarını öğrenmeye çalışıyorlardı. Tabii bizlerde korkuyorduk KGB'ye şikâyet ediyorduk. Sovyetler dönemi böyle değildi sonraki dönem böyle oldu. O dönem savaş dönemiydi tabii deprem de olmuştu, burada kontrol zayıflamıştı tabii. Çok sürmedi hızla toparladı. O dönem Gorbaçov bütün Rusya'yı karıştırmıştı, öyle değil mi ama? Bu Rusya'da bir devrimdi, Yeltsin den sonra Gorbaçov geldi. Depremi sebebi de Gorbaçov (Armine, 68, Armavir).

Sınır kaçakçılığının yaşandığı kimi köylerde görüşülen kişilerin bir kısmı kaçakçılık ile ilgili hiçbir şey bilmediklerini dile getirmişlerdir. Özellikle Ezidiler sınırda yapılan kaçakçılığın aslında devlete karşı yapılmış bir suç olarak algılanmasından çekindikleri için bu konu hakkında bilgi vermemişlerdir. Aynı köy içerisinde yaşayan Ermeniler gerçekleşmiş olan kaçakçılık ve Ezidilerin buradaki rolü hakkında bilgi verirken, Ezidiler kaçakçılık hakkında bilgilerinin olmadığını dile getirmişlerdir. Kimileri böyle şeylerin bu sınırlarda yaşanmadığını belirtmiştir. Kaçakçılığın gerçekleştirildiği köylerden birinde yaşayan Ezidi Amar, sınır bölgesinde kaçakçılık yapıldığına dair herhangi bir bilgisinin olmadığını belirtmiştir.

Buralarda iletişim olması imkânsız, yapılmış herhangi bir ticaretten haberdar değilim. Kaçakçılık yapıldığını da hiç duymadım. Sınırın diğer tarafında kimlerin yaşadığını gerçekçi olmak gerekirse bilmiyorum. Biliyor muyum?

Hayır, bilmiyorum. Ne duyduğuma gelirse- duyduğuma göre Kürtler oturuyormuş diğer tarafta (Amar,39,Ararat).

Ezidilerin kaçakçılık hakkında hiçbir şey bilmediklerini görmediklerini vurgulamalarının temelinde aslında devletin resmi sınırlarının iziniz aşılması gereken alanlar olduğunu bilmelerinden gelmektedir. Bu noktada böyle bir aktivitenin içinde yer almış olmanın kabulü aynı zamanda karşılığında alınacak olan cezanın da kabulü anlamına gelmektedir. Bununla birlikte azınlık olarak yaşanan topraklar üzerinde böyle bir ihlali gerçekleştirmenin doğurabileceği sonuçların da farkındalığı Ezidilerle yapılan görüşmelerde ortaya çıkmaktadır. Özellikle bu sınırlarda Rus askerlerinden dolayı hiç kimsenin böyle bir şeye kalkışamayacağı vurgusu, devletin bu alanlarda etkinlik düzeyini ortaya çıkarmaktadır.

Azerilerin sınırda yaşanan kaçakçılığa ve sınırın karşısındaki etnisitelere dair bilgileri genelde Kürtlerin anlatımları üzerinden şekillenmişse de, Azeriler sınır bölgesinde kaçakçılık yapan Azerilerden de bilgi edinmişlerdir. Konuşmalar esnasında sınırın karşısında Ermenilerle Aras kıyısında karşılaştıklarını, bu Ermenilerin bazılarının Azerice bildiğini ve böylelikle anlaşabildiklerini dile getirmişlerdir. Ermenistan sınır bölgesinde yaşayan Ermeniler Azericeyi iki farklı şekilde öğrenmiştir. İlki Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerin gündelik yaşam içerisinde Azerilerin resmi dilini öğrenmeleridir. Bu noktada SSCB döneminde resmi dil Rusça olsa da, nüfusun yoğunlukla Azerilerden oluşmasından dolayı, Azerice Azerbaycan'da konuşulan diller arasında ilk sıralardadır. İkincisi ise Ermenistan sınır bölgesinde yaşayan Azerilerle komşuluk ilişkisi geliştirilmesinden dolayı Azericenin öğrenilmesidir. Azeriler sınırın karşısında yaşayanların bu tarafında yaşayanlardan daha dürüst olduğunu vurgulamışlardır. Azeriler Türkiye sınır bölgesinden kazara sınırın karşısına geçen hayvanlarını Ermenilerin sürerek Türkiye tarafına geçirdiklerini, fakat benzeri durumlarda Türkiye tarafındakilerin hayvanları alıp sakladıklarını, onlara geri vermediklerini belirtmişlerdir. Aynı şeyin hayvan kaçakçılığı yapan insanlar arasında da yaşandığını vurgulayarak, Ermenilerin hayvanları para almadan gönderdiklerini, paranın hayvanların Türkiye tarafında satıldıktan sonra alındığını, fakat Türkiye tarafında kaçakçılıkla uğraşan birçok kişinin bu alış veriş sırasında Ermenilere dolar verirken araya sahte dolarlar karıştırdığını dile getirmişlerdir. Bu konular hakkında farklı hikâyeler anlatmışlardır. Sınırdaki yapılan kaçakçılık sırasında Türkiye tarafından birinin öldürüldüğünü söyleyen 58 yaşındaki Cafer sözlerine şu şekilde devam etmiştir.

Sınırdaki ölüm oldu kaçakçılık, hatta o dönem bir kişiyi öldürdüler tam olarak zamanı hatırlamıyorum 94 veya 95 yılları ama yukarı köyden biriydi ölen adam bunların parasını sürekli ödemiyor. O'da ölüyor. Ama haksız olan bizimki şimdi ticaret yapıyorsun o parayı ödemelisin. Zaten o öldükten sonrada burada ki kaçakçılık yok denecek kadar az oldu (Cafer, 59, İğdır).

Azeri görüşmecilerden Adem kaçakçılığı başlatan ilk insanın aslında tanıdık birisi olduğunu, onun da şans eseri bu işe başladığını dile getirmiştir.

Arkadaşım hayvanlarını otlatmak için hemen sınır kenarına gidiyor o esnada sınırın karşısında gördüğü biriyle Kürtçe konuşmaya başlıyor. Sınırın karşısındaki adam ellerinde birçok hayvanın olduğunu ve bu hayvanları sataabileceklerini dile getiriyor ve bir şekilde sınır kaçakçılığı kendiliğinden şekillenmiş oluyor. Onlar “kolhozlardan ve sovhozlardan” aldıkları malları buradaki aşiretlilere (Kürtlere) satıyordu. Hayvan ticareti yapıyordu oradan Sovhoz ve kolhozlardan çaldıkları malları (hayvanları) sınırın Aras'ın kenarına getiriyorlardı. Oradan buraya sürüyorlardı hayvanları. Tabi insanlarda karşılıklı gidip geliyordu fakat fazla kalmıyorlardı diğer tarafta. Günü birlik...(Adem, 48,İğdır).

Kaçakçılık yalnızca ekonomik sıkıntılar nedeni ile değil aynı zamanda farklı etnisitelerin birbirlerini merak etmeleri sonucunda da ortaya çıkmıştır. Her iki yakada sınır yakınında yaşayan insanların uzun yıllar boyunca iletişimsiz yaşaması, iki tarafta da karşıya dair merak duygusunu uyandırmıştır/maktadır. SSCB döneminde iki taraf birbirlerinden yalnızca gelen sesler aracılığı ile haberdar olmuştur. Her iki tarafta da düğünlerin olduğu zamanlar müzikler duyulmaktadır. Bunun yanı sıra Ermenistan tarafında çalan kilise çanları Türkiye sınır bölgesinden, Türkiye'deki ezan sesi de Ermenistan sınır bölgesindeki köylerden duyulmaktadır. Önceki dönemde katı sınır koruma yöntemleri nedeni ile sınır kenarlarında bile karşılaşmayan sınır bölgesi insanları, SSCB'nin yıkılmasının ardından Aras nehri kenarında karşılaşma fırsatı bulmuşlardır. Bu karşılaşma aynı zamanda iletişime geçmenin yolunu da açmıştır. Bu noktada önemle belirtilmesi gereken bir nokta birlikte yaşamışlığın üretmiş olduğu hafıza her iki tarafta da erkeklerin anlatılarında devreye girmektedir. İğdır'da kadınlar ile yapılan görüşmede böyle bir hafıza ile karşılaşılmamıştır. Sovyetler Birliğinin yıkılması sonrasında Kürtler ilk olarak Aras nehri üzerinden Ezidilerle iletişime geçtiklerini belirtmektedir. Kürtlerin bazıları karşı tarafa dair büyüklerin anlatıları dolayısı ile merak duygusu ile Gürcistan üzerinden Ermenistan'a geçtiklerini belirtmişlerdir. Ermenistan'a gidenlerden 56 yaşındaki Ferit sınır çekilmeden önceki dönemde dedelerinin yaylak olarak kullandığı bölgeleri ziyaret ettiğini ve ziyareti esnasında Ermenistan'da tanıdık Ezidilerin çıktığını belirtmiştir. Sınır çekilmeden önceki dönemde uzunca yıllar

birlikte yaşamış olmanın üretmiş olduğu hafızanın, her iki taraftan bazı aile büyüklerince aktarılması onların iletişim kurmalarına yardımcı olmuştur.

Kaçakçılık çoğu zaman, farklı dinlerin, kültürlerin, ideolojilerin legal olmayan yollar üzerinden karşılaşma alanları işlevini üstlenmiştir. Yapılan kaçakçılığın farklı etkileri olmasına rağmen uzun yıllar boyunca birbirinden haberdar olmayan halkların birbiriyle iletişime geçtiği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaçakçılığın illegal olduğunun farkında olunması, kaçakçılığın yapılmayacağı anlamına gelmemektedir. Her iki ülkede de insanların birbirine olan merakı kaçakçılık nedeniyle yüz yüze görüşme imkânı sayesinde yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştır. Her ne kadar, kaçakçılığın yaşanmaya başladığı dönemde sınırın karşısında bulunan “öteki” endişe verse de karşıdaki ile iletişime geçmek, katı öteki algısını dönüştürmüştür. Başka bir ifadeyle, Sovyetler Birliğinin dağılması sonrasında yaşanan kaçakçılık, “ötekinin” farklı anlamlar yüklenmesine neden olmuştur. Özellikle Stalin döneminde başlayan ve sonrasında devam eden sınırların sıkıyönetimi, Birliğin çökmesi nedeni ile eski özelliğini yitirmiştir. 1990 ve 1995 yılları arasında Ermenistan Türkiye arasında yapılan kaçakçılık, uzun yıllar boyunca birbirinden haberleri olmayan halkların birbiri ile iletişimini sağlamıştır.

4.2.3. Gürcistan Üzerinden Kurulan Dolaylı İlişkiler: Sınırın Aşılması

Gürcistan’ın Ermenistan için önemli bir rota olmasının önemli nedeni, dört sınır kapısından ikisinin kapalı olmasıdır. Ermenistan’ın Gürcistan ve İran sınırları açıkken, Azerbaycan ve Türkiye sınırları kapalıdır. Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus ise Ermenistan açısından İran’ın Gürcistan kadar önem teşkil etmemesidir. Türkiye ve Ermenistan arasında İran da kullanılacak yollardan biriyken, İran yerine Gürcistan üzerinden iletişimin sağlanmasının, ticaretin devam etmesinin temel nedeni Gürcistan’ın konumudur. Tabii bu durum yalnızca Gürcistan’ın konumu ile açıklanamamaktadır. Bunun yanı sıra Gürcistan ve Ermenistan’ın SSCB’de birlikte yer almaları nedeni ile daha önce sahip oldukları ilişkilerini devam ettirmeleri ile de yakından ilgilidir. Bu nedenlerden dolayı denilebilir ki Gürcistan Ermenistan’ın diğer ülkelerle sınırı konumundadır. “Ermenistan dış ticaretinin % 90’ı Gürcistan sınırı üzerinden yapılmakta ve bu da Gürcistan’a bir anlamda tekelleşme fırsatı vermektedir” (Görgülü, 2008, s.23).

Gürcistan hem sınır bölgesinde yaşayan insanlar için hem de Türkiye ve Ermenistan'da bulunan iş çevreleri için önemli bir alanı oluşturmaktadır. Sınır bölgesinde yaşayan insanlar kaçakçılık dışında resmi yollarla Ermenistan'a gitmek için Gürcistan rotasını kullanmaktadırlar. Özellikle Birliğin yıkıldığı ilk yıllarda Ermenistan- Türkiye arasında bavul ticaretinin yapılmasında Gürcistan önemli bir merkez konumundadır. Gürcistan, Türkiye ve Ermenistan sınır bölgelerinde yaşayanların birbirlerine dair algı yaratmalarına olanak sağlayan bir yer olmuştur. Sinan ilk dönemlerde sınırın karşısı ile hangi yollarla ilişkiye girildiğini aşağıdaki gibi aktarmıştır.

Eee, kızım şimdi biz sınırdan ticaret yapmaya başladık, karşıya gidip geldik, onlardan hayvan aldık. Parayı onlara dolar olarak veriyorduk, sınırın karşısı ile iletişimi o dönemlerde ya Gürcistan üzerinden Ermenistan'a giderek ayarlıyorduk veya direk burada Aras'ın üzerinden konuşarak yapıyorduk (Sinan, 72, Iğdır).

Her ne kadar Türkiye'den Ermenistan'a hava koridoru açık olsa da bu koridor çeşitli nedenlerden dolayı sınır bölgesinde yaşayanlar tarafından tercih edilmemektedir. Ermenistan'ın Ararat bölgesinin Erivan'a yakın olan bölümünden kalkan uçaklar İstanbul'a inmektedir. Fakat bölge halkı uçakları kullanmak yerine Gürcistan'ı tercih etmektedir. Bunun iki nedeni bulunmaktadır. İlki Iğdır'dan Ermenistan'a gitmek isteyenlerin, İstanbul'a gidip oradan Erivan'a geçmesi aynı süreye tekabül etmektedir. Süre olarak aynı olan bu yolculuk söz konusu hava alanları olunca ekonomik olarak artmaktadır. Bunun dışında sınır bölgesinde yaşayanlar daha az paralara farklı bir ülkeye gidip görmeyi de tercih etmektedirler. Bu noktada önemle belirtilmesi gereken bir husus da şudur: Her iki sınır bölgesinde yaşayan halkın çoğunluğu sınırı geçmek için yeterli ekonomik güce sahip değildir. Birçok insan bu nedenle çok istemelerine rağmen sınırın karşısına gidememektedir. Gürcistan rotasının seçilmesinin Ermenistan için farklı bir nedeni daha bulunmaktadır. Ermenistan'dan Türkiye'ye turistik amaçla gezmeye gelenler genelde atalarının yaşamış oldukları yerlerdeki kiliseleri, anıtları, mezarları, yani Ermenilere dair kalıntıları görme arzusunda.

Türkiye ile Ermenistan arasında resmiyette görünür olmayan fakat Gürcistan ve İran üzerinden devam eden ticaret (ağırlıklı olarak Gürcistan üzerinden), yerelde birçok kişi tarafından bilinmektedir. Özellikle Türkiye'den gelen malların pazarlarda satılması, Mavi, LCW gibi markaların Erivan'da şubelerinin olması bu ticareti

görünür kılmaktadır. İki ülkenin politik alanda ilişki geliştirememesinden dolayı tek taraflı bir ticaret söz konusu olmaktadır. Bu nedenle iki ülke arasındaki ticaret yalnızca Türkiye'nin mallarını Gürcistan üzerinden Ermenistan'a ihraç etmesi ile meydana gelmektedir. Böylelikle Ermenistan Türkiye'den mal almakta fakat Türkiye'ye mal satamamaktadır. İki ülke sınırlarının kapalı olmasına ve malların Gürcistan üzerinden geçerek Ermenistan'a girmesine rağmen "Türkiye Ermenistan'a ihracat yapan ülkeler listesinde yedinci sırada yer almaktadır" (Iskandaryan, 2010, s.39). "Ermenistan tahminlerine göre ülkeye, Türkiye menşeli, yılda yaklaşık 300 milyon dolar değerinde mal ithal edilmektedir. Türkiye verileri ise Ermenistan'a 2012 yılında 241 bin dolar ihracat ve oradan 222 bin dolar düzeyinde ithalat yapıldığını göstermektedir."(Hrant Dink Vakfı, 2014, s. 33)Ohanyan'ın da belirttiği gibi "İki ülkedeki politik güçler ve politik sınırlar devam ettirildiği halde, ülkeler arasında devam eden sınır ötesi ticareti engelleyememekte veya engellememekte" (Ohanyan, 2007, s. 584). Gürcistan üzerinden devam eden ticaretin sürdürülmesi adına ülkelerin iş çevreleri kendi aralarında antlaşmalara imza atmışlardır. Örneğin "3 Mayıs 1997 tarihinde Türk ve Ermeni iş çevreleri arasında işbirliğini geliştirmek ve iki ülke ilişkilerinin gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi (TABDC) hayata geçirilmiştir. Ancak iki ülke arasında diplomatik ilişki bulunmaması sebebiyle TABDC'nin Dış Ekonomik İlişkiler Konseyi'ne (DEİK) entegre edilmesi mümkün olmamış ve Konsey resmi olmayan bir statüyle çalışmaya başlamıştır"(Görgülü, 2008, s.22).

Örneğin, Ermenistan ve Türkiye arasındaki resmi bağların olmayışı nedeniyle, Rusya veya Gürcistan, aslında Ermenistan için amaçlanan Türk mallarının varış noktası olarak işaretlenmiştir; alternatif olarak, işletmeler diğer ülkelerde kayıtlı şirketlerle, özellikle de İsviçre'de bulunan ve Ermenistan'ın varış yeri olarak gösterildiği, ancak Türkiye'nin mallar üzerinde üretim yeri olarak işaretlenmediği anlaşmalar yapılmaktadır (Iskandaryan, 2010, s.39).

Devlet sınırları bu noktada yeniden yapılanmakta, farklı anlamlar yüklenmektedir. "Türkiye ve Ermenistan arasındaki ekonomik güçler oldukça hareketli olsa da siyasi güçlerini komşularıyla daha fazla ilişki kurmak için baskı altına alamamaktadırlar" (Ohanyan, 2007, s. 584). Ohanyan'ın da belirttiği gibi "sınır bölgesi toplulukları sınır ötesi sözleşmeyi bir fırsat olarak görse de, merkezi hükümet bunu sınırları üzerindeki kontrolün kaybı ve egemenliğine karşı bir meydan okuma olarak görebilir" (Ohanyan, 2007, s. 581).

Ticaretin Gürcistan üzerinden ve kısmen İran üzerinden ilerlemesi, her iki tarafta da maliyetin artması anlamına gelmektedir. Gürcistan örneği üzerinden ele alacak olursak, Resmîyette iki ülkenin birbiri ile politik ilişkiler geliştirmemesi, yapılan ticaretin şirketler arasında direk sürdürülmesinin önünü kesmektedir. Bu nedenle, Türkiye'den çıkan araçlar Gürcistan'a gidecekmiş gibi çıkarken vergi ödemektedirler, Aynı şekilde Türkiye'deki şirketin anlaşmış olduğu şirket adına Gürcistan'a giren tırlar, Ermenistan'a geçerken ikinci bir vergi ödemektedir. Yüklü miktarda vergiler ödenmesi nedeni ile Ermenistan'a giren ürünler, Ermenistan'da pahalıya satılmaktadır.

Ermenistan sınır bölgesinde yaşayanlar Türkiye ile farklı ülkeler arasında yapılan ticarettten haberdar olduklarını belirtmiştir. Yapılan görüşmelerde birçok kişi Gürcistan üzerinden yapılan ticaretin kendileri için çok maliyetli olduğunu belirtmiştir. Yalnızca maliyetli olması değil aynı zamanda bu ticaretin tek taraflı olması dolayısı ile Ermenistan'dan herhangi bir ürünün satılmaması rahatsızlık uyandırmaktadır. Sınır köylerinde yaşayanlardan bazıları sınırın açılması durumunda kendilerinin de tarım ürünlerini karşıya satacaklarını belirtmiştir.

Jannig sınırın kapalı kalmasının yalnızca maliyetleri arttırdığını belirterek Türkiye sınırının açılmasının kendilerini bu maliyetten kurtaracağını dile getirmiştir.

Türkiye'den birçok şey Gürcistan sınırı aracılığı ile geliyor zaten. Türk elbiseleri giyiyoruz, yiyeceklerini yiyoruz, domates bile geliyor oradan. Amcam elbise alıp getirmişti mesela Türk pazarından... (Jannig, 22, Armavir).

Alek sınırın karşısına gidip gelen birçok kişinin olduğunu, bunun yanı sıra sınırın kapalı olmasına rağmen ticaretinin gerçekleştirildiğini belirterek bölgesinde yaşayan insanların ne bu ticaretin içerisinde yer alabildiğini ne de bu bölgede yaşayan insanlarda sınırın karşısına geçebilecek paranın bulunduğunu belirtmiştir:

Türkiye'den ayakkabı da geliyor elbise de. Gürcistan üzerinden başlamış bir ticaret var. Fakat bu yeterli değil çünkü sadece eşyalar geliyor, hem de pahalı fiyatlara. Türkiye'ye ya uçakla gidilebiliyor veya Gürcistan üzerinden gidilebiliyor. Fakat çok masraflı, insanların çoğunluğu yaşamını sürdürmek için para kazanabiliyor (Alek, 33, Ararat).

4.2.4. Kapalı Sınırları Aşan Sanal/Online İlişkiler

Manuel Castells sınırların artık eski önemini kalmadığını, günümüzde internet ve Web'in sınırları işlevsizleştirildiğini vurgular(2001). Web ve internet katı sınır bölgelerinde bile, farklı ulusların birbiri ile iletişime geçmesini katkı sağlamaktadır fakat bu iletişim devlet sınırlarının tamamen anlamını yitirmesi olarak yorumlanamaz. Bu ancak sınır bölgelerinde yaşayan kimi grup ve bireyler için sınır algısında dönüşüm yaşanmasına neden olur. Daniş'ın da belirttiği gibi, sınır geçişleri arttıkça devletin önemsizleştiğini düşünmek yanlış olur. Aksine devletler sınır bölgelerinde iktidarlarını yeniden tesis etmenin yollarını ararlar (Daniş ve Aksel, 2014, s. 82). Paasi'nin de belirttiği gibi sınırların ortadan kalmış olduğu bir dönem içerisinde yaşamıyoruz, aksine hem sosyal hem de politik uygulamada daha karmaşıklaşmış bir sınırla karşı karşıyayız. Hatta bu dönemde sabitlenmiş kapalı sınırlar bile değişiyor, geçiliyor ve kısmen mobilize olabiliyor (Paasi, 2012:2307). “Mekânların bölgesel olarak sınırlandırılmış veya açık olarak anlaşılması gerektiğini belirleyen basit ikiliklerin ötesine geçmek çok önemlidir” (Paasi, 2012:2307). Böylelikle sınır üzerine çalışırken sınırları tamamen katı, belirlenmiş ve belirleyen yapılar olarak ele almak veya küreselleşme sonucunda tamamen ortadan kalkan yapılar olarak ele almak sınırı eksik tanımlamak olur. Her ne kadar küreselleşme, sınırların zorlasa da, sınırların ortadan kalkmasına neden olmaz, sınırların karmaşıklaşmasına neden olur (Paasi,1998, Van Houtum2001,2005,2010). Siber alan ve uydu televizyonları diğer bir sınır açma şeklidir. Bu sayede “öteki” grupların ve bölgelerin yaşam tarzlarını tanıma fırsatı elde edilmiştir. (Newman, 2003;21). Bu bağlamda küreselleşme süreçleri bazı durumlarda bölgeler ve gruplar arasındaki sınırların bir nebze kaldırılmasına neden olmuştur. Böylelikle Newman'ın da belirttiği gibi bu süreç ötekinin normal karşılanmasını sağlamaktadır. (Newman, 2003;21).

Çeşitli aplikasyonlar üzerinden iletişime geçilmesi bir şekilde karşıdakini normalleştirmeye de aracı olmuştur. Örneğin, Iğdır'da yaşayanların gündelik hayatlarında Ermeni radyolarını dinlemeye ve Ermenistan'da yaşayanlar Türk kanallarını seyretmeye başlaması katı olan algılarda yumuşamaya neden olmaktadır. Mesela Ararat bölgesinde yaşayan 29 yaşındaki Hermine ile konuşurken, aynı anda sınırın karşısına hem katı bir biçimde yaklaştığını hem de yumuşamalar gösterdiğini gözlemleyebiliyorsunuz. “Sınırın karşısın hiç merak etmiyorum, Kimler oturuyor

umurum da değil, görmedim görmekte istemiyorum” diyen Hermine bir süre sonra “Kara Sevda’yı seyrediyor musun? Çok tatlılar oradaki oyuncular keşke birleşseler hiç ayrılmasalar dedikten sonra, “tamam, kabul ediyorum dizilerini çok beğeniyorum” deyip kahkaha attı.

Aynı şekilde Iğdır’da yaşayan 21 yaşındaki Azeri Ahmet Ermeni radyolarından bahsederken benzer duyguları dile getiriyor.

Sınırın karşısını hiç görmedim. Nasıl yaşarlar bilmiyorum, düşman desen düşman değil, dost desen dost değil... Onlarla tarihimiz sorunlu... diyen Ahmet konuşmanın ilerleyen bölümlerinde, adamların müzikleri iyi, Iğdır’ın birçok köşesinde ermeni radyoları çekiyor. Ermeni müziklerinden bahsetmiyorum, yani radyoda çalan İngilizce parçaları söylüyorum. Adamlar işi biliyor. Ermeni kanalı olduğunu nereden biliyorsun dediğimde, burası Nahcivan’a, İran’a, Ermenistan’a komşu, Azerice benim dilim, Farsçayı anlıyorum, geriye tek seçenek kaldı deyip gülümsüyor (Ahmet, 49, Iğdır).

Sınır köylerinden birinde yaşayan üniversite mezunu 22 yaşındaki Jannig, Sınırın kapalı olmasına rağmen sınırın karşısındakilerle, network üzerinden iletişime geçtiğini belirtmiştir. Bu noktada daha önce sınırdaki hiçbir şekilde karşıdan haberdar olmadığını belirten Jannig, İnternette tanıştığı kişi aracılığı ile sınırın karşısına dair bilgi edindiğini dile getirmiştir.

Türkler ile iletişim mi? Sosyal networktan tanıştığım biri var. Network üzerinden arkadaşım. Bizde Super Sako diye bir şarkıcı var, onun şarkısını bildiğini söyledi. Azatutyun Radyosunda da çok çalışıyor, o radyo karşıda da çekiyormuş. O şarkı Türkiye’de ünlü olmuş öyle söyledi. Bir aplikasyaon var size yakın olan kişileri gösteren, oradan tanıştım. O sınırın karşısında öğretmenmiş, konuşuyorduk arada öyle. O sınır açılırsa çok güzel olacak diyordu. Özellikle milliyetçi olmadığını, sosyal demokrat olduğunu söyledi. Onun için sınırın açılmasında sorun yok. Fakat o birçok kişinin Ermenilerden nefret ettiğini söyledi. Fakat iki yıl önce bağlantım kesildi, çünkü onunla WhatsApp üzerinden haberleşiyordum. Numaramı değiştirdikten sonra iletişim koptu. İstanbul’dan da biriyle görüşüyordum iş için. Sınırın karşısına gidip görmeyi istiyorum. Burada bazı programlar Gürcistan, Ermenistan ve Türkiye arasında, insanların birbirine yaklaşması için insanları diğer ülkelere gönderiyorlar. Ben de bu programlara birçok kez başvurduğum, fakat hiçbirine katılamadım. Bu benim için her zaman çok önemli oldu. Bu programlarda Türkler de var (Jannig, 22, Ararat).

Dolayısıyla sanal ortamlar, radyo ve televizyonlar sınırın her iki tarafını da birbirine yakınlaştırmaktadır. Coğrafik olarak birbirinin uzantısı olan bu alanlar, kapalı sınırlar aracılığı ile bilinçte birbirinden uzakmış gibi algılansa da küreselleşmenin etkisi ve değişen dönüşen teknoloji ile birlikte birbirine yakınlaşmaktadır.

4.3. Sınır ve Ötekine Dair Toplumsal, Siyasal ve Kültürel Algılar

“Devlet ve onun sosyalleşme araçları tarafından oluşturulan mevzuat her yerde milliyetçiliğin, vatandaşlık ve kimliğin limitini, dâhil eden ve dışlayan sınır üzerinden tanımlaya yönelmiştir” (Passi, 2011, s.14). “Sınır milletin yaratılmasındaki önemli öğelerden birisi ve devletin egemenlik alanı kurgularından en önemlisi olarak, vatana dair sembollerin en önemlilerinden, vatandaş olmanın belirteçlerinden birisi diye kurgulanır” (Özgen, 2004, s.34). “Sınır hakkında konuşmaya başladığımızda, aslında bütün devlet, siyaset, vatan, vatandaşlık ve yurttaşlık üzerinde de konuşabiliriz. Sınır üzerine bir söz söylemek, kısmen bunların hepsini açıklamak, hepsini çalışmak ve/ya hepsine dair eğretilmeleri üretmek ve yeniden üretmek anlamına da gelir”(Özgen, 2010, s.3). Fiziki sınırların sürekli denetim, gözetim ve sınırlandırma işlevi görmesi sınırların neden ortaya çıktığı sorusunu gündeme getirir. “Kimin için sınır? Sınırın kapalı olmasından kim kazanır veya kaybeder? Sınırların sınırlandırılmasından ve kurumsallaştırılmasından kimler yarar sağlar?” (Newman, 2003, s22). Ulus devletler temelde belirli bir coğrafi bölgenin egemenliğini elinde bulundurma hakkına sahiptir. Bu noktada kimi düşünürler çalışmalarında egemenliği sınıf bağlamında ele almakta ve egemenliğin güç elitlerinin elinde bulunduğuna vurgu yapmaktadır. Böylelikle farklı ulus devletlerde egemenliği elinde bulunduran güç elitlerinin arasındaki ilişkiler, bir sınırın, açık olup olmamasına, açık olan sınırdaki ilişkilerin hangi düzeyde geliştirileceğine yön vermektedir. Bu bağlamda sınır bölgeleri sınıfların ilişkiye girdiği alanlar olarak görülmektedir. Böylece sınır, ideolojileri de birbirinden ayıran alan işlevini de üstlenmektedir. Sınır devletlerin ulus kimlik bilinci üzerine kurulur, milliyetçi duyguları besler ve “geleneksel olarak toplumun düzenlenme rolünü üstlenir” (Popescu, 2011, s.8).

Bu bağlamda sınırlarda yaşayan nüfusun toplumsal, siyasal, kültürel, etnik vb. algıları son derece önemlidir ve bu araştırmada görüleceği gibi çeşitlilik göstermektedir. Bu algılar her şeyden önce “sınırdaki yaşıyor” olmaya ilişkindir. Sınırdaki yaşamın, bu deneyimden geçenler için anlamı, bu algılarda ifade edilmiştir. Fakat aynı zamanda hem sınırın kendi tarafında hem de sınırın öteki tarafında yaşayanlara dair algılar da son derece değerlidir. Bu algılar, totalde sistemlerin kurduğu politik tahayyüllerin ne ölçüde karşılık bulup bulmadığını sorgulamaya da imkân vermektedir.

4.3.1 Sınır Bölgelerinde Yaşamaya Dair Duygu ve Algılar

Politik kararlarla kurulan ve kurucuların ideolojileri tarafından beslenen sınırların, ulus devletin vatandaşları tarafından doğal karşılanması sınırların her zaman var olan, var olması gereken yapıya bürünmesine neden olmaktadır. Sınırın nehirler, dağlar, göller, akarsular gibi coğrafik yapılardan oluşması sınırın doğal algısını pekiştirmektedir. Böyle bir durumda yere çizili olan sınırın bilinçte de doğal bir yapıya bürüneceği inancı görünürlük kazanmaktadır. Fakat söz konusu devletin sınır bölgelerinde yaşayanlar olduğunda sınırın doğallığı/yapaylığı tartışma konusu olmaktadır. Sınır bölgeleri genelde, iki siyasi varlık arasındaki geçiş bölgesi olarak algılanmaktadır. Sınır bölgeleri fikri önemlidir çünkü bu bölgeler, sınırların mekânsal alanına işaret eder. Bu noktada sınırlar sadece bir harita üzerinde ya da ulus-devletler arasındaki fiziksel sınırdaki değil, kendi alanlarına sahip ve değişen, bağlantı sağlayan-koparan alanları temsil etmektedir. Bu nedenle kapalı olan sınır, coğrafi bariyer, yere çizilmiş çizgi, insan yapımı, politik, sosyal, kültürel, kısıtlayıcı, merak duygusu uyandıran, aşılmak istenen, korkulan, güvende hissettiren gibi anlamların bütünüdür.

Özellikle gündelik ilişkiler içerisinde, farklı yollarla da olsa karşı taraf hakkında bilgi edinme, korkulan, güvenilmeyen ötekinin anlamında da değişimlere neden olmaktadır. Güvenlik önlemlerinin sıklaştığı Ermenistan Türkiye sınırının ne hissettirdiğine dair farklı anlatılar bulunmaktadır. Anlatılarda farklılığın yaşanmasında etnisitelerin, eğitim durumunun, sınırın karşısına dair anlatımların, sınırın karşısına geçmiş olanların etkisi büyüktür.

Ermenistan sınır bölgesinde yaşam konusunda gençler ve “orta yaş ve üstü” görüşmecilerde belirli noktalarda benzerlikler olsa da, kimi noktalarda farklılaşmalar gözlenmiştir. “Orta yaş ve üstü” görüşmeciler yaşam alanlarının, kurulan gündelik ilişkilerinin temeli olduğuna ve bu alanların terk edilmesinin çok güç olduğuna vurguda bulunmuştur. Bazıları için sınır bölgesi devleti korumanın ilk yeri olduğu için kolay kolay vazgeçilebilecek bir yer olmamaktadır. Kimileri içinse büyüklerinin yaşamış olduğu yerler olduğundan terk edilemeyecek alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özellikle orta yaş ve üstü Ermeniler, Sınır bölgesinde yaşamının, sorun olmadığını vurgulayarak yaşadıkları yerlerin, oluşturdukları ilişkilerin, kendilerini anlamlandırdıkları alanların buralar olduğunu belirtmişlerdir. Bu bağlamda çoğu

bulunduğu yeri, aidiyet üzerinden açıklamaktadır. Doran da sınırda yaşamanın avantaj ve dezavantajlarının neler olduğunu belirterek sınır bölgesinin onun için ne anlama geldiğini şu şekilde aktarmaktadır.

Burada yaşama ile diğer yerlerde yaşama arasında hiçbir fark yok(gülümsüyor). Benim doğum yerim burası. Ben burayı doğum yerim olarak görüyorum. Sınır köyü veya sınıra uzak bir yer olarak görmüyorum. Burası benim doğum yerim, çok sevdiğim, keyif aldığım yer. Ayrıca başka yerlerde de yaşadım. Mesela Moskova'da da kalabilirdim, 7 yıl Erivan'da kaldım. Orada da yaşayabilirdim. Ama burası benim doğum yerim ve ben buraya geldim, bir sınır olarak değil bir sınır köyü olarak değil... Burada yaşamanın herhangi bir avantajı yok. Dezavantajı ise sınırda olmak, yani işlediğimiz toprakların sınırda olması, topraklarımıza gidebilmek için izin almamız gerekiyor. İsteddiğimiz herhangi bir zamanda gidemeyiz. Buranın başka bir ülke ile sınır olması önemli değil, çünkü korkulacak bir şey yok... Sınırdaki köyler için ekonomik bazı imtiyazlar uygulanıyor. Mesela bizim köy bir sınır köyü olarak düşünülmemekte ve bazı alanlarda tapu-kadastro gibi yüzde elli indirim yapılmaktadır. Başka hiçbir özel farkı yok (Doran,60,Armavir).

Gençler ise sınır bölgesinde yaşamanın kendileri için sorun teşkil etmediğini vurgulasalar da, yaşadıkları ülkenin sosyo-ekonomik durumu nedeni ile Avrupa'da yeni bir yaşam kurmak istediklerini belirtmişlerdir.

Sınır bölgesinde yaşamaktan rahatsız olmamanın temelinde Ermenistan'da kır ve kent arasında yaşam standartları açısından derin bir farklılığın bulunmaması yatmaktadır. Hem kır hem de kentte kültürel sermayenin yüksek, ekonomik sermayenin düşük olması bu algıları güçlendirmektedir. Sınır bölgesinde yaşamın tercih edilebilir olmasındaki temel etmenlerden bir diğeri ise Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınır bölgesinin aktif bir savaş alanı olmaması ve yakın bir zamanda savaş riskinin olacağına dair kaygıların bulunmamasıdır. Savaş riskinin olmayacağına dair inancı besleyen temel faktör ise, sınırın Rus ordusu tarafından korunuyor olmasıdır.

Sınır bölgesinde yaşayan Azerbaycan'dan gelmiş Ermenilerin de yaşam koşulları Erivan Ermenilerinkine benzemektedir. Temelde arıcılık ve tarımla uğraşmaktadırlar. Tarımla uğraşmak Azerbaycan'dan gelen Ermeniler için görece yeni bir durumdur. Eğitim düzeyleri yüksek. Özellikle genç ve orta kuşak üniversite mezunudur.

Kendi başına sınır kelimesi Ermenistan'daki görüşmecilerin birçoğunda özel-kişisel alana girilmesini engelleyen çizgiler olarak ifade edilmiştir. Sınırın gündelik ilişkiler içerisinde insanlar arası iletişim sonucunda ortaya çıktığı vurgulanmıştır. Sınırlar bu noktada ev ve oda kapılarının gördüğü işlevi görmektedir. Yabancı veya tanıdık

birinin eve veya odaya girmesi ev sahibinin isteği ile olmaktadır. Bu noktada eve girmek belirli şartlar gerektirmektedir ve bu şartlar ev sahibi tarafından tanımlanmaktadır. Bu bir anlamada ev sahibinin güvende hissetme ve kişisel alanında rahat hissetme ihtiyacı ile alakalı olmaktadır. Anlatıların bazılarında devlet sınırları, ülkenin kapıları ve bahçeyi çevreleyen çitleri olarak ele alınmaktadır. Böylelikle devletler ev sahibine benzetilmektedir. Tıpkı evin sahibi gibi devlette kendi teritoryasına gireceklere belirli şartları öncelemektedir.

22 yaşındaki Jannig'in sınıra dair düşünceleri sınırların kişisel alana dönüşmesinde, doğallaşmasında önemli bir örnek olmaktadır:

Eh... Sınır... Aile gibi... Sınırı aileye benzetebiliriz, mesela aile ve ülkeyi karşılaştıracak olursak ailenin de dört duvarı var, ülkeler gibi. Ailenin de ekonomisi, kendi geliri, yapısı var. Ülke de tıpkı aile gibi fakat ülkeninki büyük ölçekli... Yani doğal. Bilmiyorum böyle bir şeydir herhalde...(Jannig, 22, Armavir).

25 yaşındaki lise mezunu Arşag devlet sınırları üzerine konuşurken sınırların yalnızca başka insanlardan korunmak değil aynı zamanda bireyin kendi yaşamını kurması için gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Bu noktada devlet sınırlarını ev metaforunu kullanarak açıklamaktadır.

Şimdi burası için konuşayım, bizler komşuyuz bu evlerde fakat bizlerin sınırı var. Neden sınırımız var? Bizler yapıyoruz bu evleri değil mi? Ya da şöyle söyleyeyim bir ev neden farklı duvarlar tarafından çevrilir? Çünkü bizler bu evlerin içerisinde yaşıyoruz, neyi koyuyorsak kendimiz için koyuyoruz. Bu duvarları komşumuz için değil kendimiz için yapıyoruz. Bu duvarları komşularım gelip bir şeyleri çalacak veya ben gidip bir şeyler çalacağım diye yapmıyorum. Bunu ailem ve kendim için yapıyorum... Şey sınır kavramı aile sınırlarından devlet sınırlarına doğru geçmiş... Devlet sizin eviniz, bizim Ermenistan'ımız bizim evimiz. Ne yapıyorsak kendimiz için yapıyoruz (Arşag, 25, Ararat).

Böylelikle devlet kendi sınırları içerisinde yaşayan halkın güvende hissetmesine aracı olmaktadır. Devlet sınırları bu noktada izinlerle geçilmesi gereken alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu söylemlerde devlet sınırlarının elzem olduğu düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Sınırın elzemliği korunma ihtiyacının belirteci olarak belirginleşmektedir. Sınır böylelikle sınır bölgesinde yaşayanları dış etkilerden, kötülüklerden, savaşlardan koruyan bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sınırdaki bulunan nehirler, dağlar, göller gibi doğal yapılar, sınırın kendisinin de doğallaşmasına neden olmaktadır. Sınırın doğal yapılar aracılığı ile doğallaştırılmasına Türkiye Ermenistan sınırında da rastlanmaktadır. Böylelikle Türkiye-Ermenistan sınırında bulunan Aras Nehrinin kendisi de bir ayrıma işaret

etmektedir. Coğrafi bir yapı olan Aras nehrinin sınırdaki bulunması sınırın doğallık algısını pekiştirmektedir. Sınırın koruyucu etkisi aynı zamanda sınırı doğallaştırılmasına neden olmaktadır.

Üniversite mezunu 19 yaşındaki Daniel'in sınırlara dair düşünceleri sınırın nasıl doğallaştığına örnek teşkil etmektedir.

Sınır mı? ...Evet sınır... Sınır her şeyden önce insan uygarlığının sınırıdır, yani insanlar arasındaki ilişkilerin sınırıdır. ...Daha açık söyleyeyim, yaptığımız her şeyi sınırlar içerisinde yapıyoruz. Yaptığımız her şeyin, var olan her şeyin sınırları bulunmaktadır... Mesela biz Ermenilerde kullanılan bir söz var "her şey kendi alanı içerisinde güzeldir." İşte buradaki alan sınırdır... Bu dönem sınır dediğinizde aklıma her zaman ülkelerin sınırları geliyor. Sınır biz Ermeniler için ülkemizin sınırları anlamına gelmektedir (Daniel,19,Armavir).

Ani sınıra dair konuşurken sınırın aslında yaratılan, üretilen bir şey olduğunu vurgulamıştır. Fakat konuşma ilerlediğinde, sınırın onun için var olması gereken bir yapıya büründüğünü, yaşam içerisinde normalleştiğini belirtmiştir:

Sınır ilk önce... Belki ben çok, benim için sınır genelde kendini korumak için yapılmış sahte bir şeydir, yani kendini korumak için. Aslında doğduğumdan beri işte sınırı gördüm, bu benim için çok normal bir şeydir. Evet, sen başka bir ülkesin, orada da başka bir ülke var, bunların arasında bir şey olmalı... Hem de öyle bir komşu var ki ilişkileriniz iyi değil, bu anlamda sınır benim için çok normal bir şey oluyor. Bende hem söylüyorum hem düşünüyorum ben de (gülümseyerek) şaşırıyorum dediklerime ama benim için sınır normal bir şey oluyor. Gündelik hayatta da normal oluyor. Çünkü senin bir atmosferin oluyor, sen sınır koyuyorsun karşına, önüne... Başkaları gelmesin karıştırmamasın diye (Ani, 27, Yerevan).

Sınırın doğallaşması, diğer sınırların varlığı ile de açıklanmaktadır. Bütün ülkelerin sınırlarla korunması, sınırın varlığının zorunlu olduğu algısını yaratmaktadır. Sınırın yalnızca sınırın karşısındakiler için değil aynı zamanda sınırın için de yaşayanlar içinde bir düzenleme aracı oluşu görüşü ortaya çıkmaktadır. Sınırın doğallığı sınır içerisinde yapılan düzenlemelerin de doğallığına işaret etmektedir. Burada sınır aynı zamanda vatandaşlık haklarının, yasalar aracılığı ile korunduğu alanlar olarak görülmektedir. Bu yönü ile bireylerin kendilerini tanımladıkları alanlara dönüşmektedir.

Derinlemesine bir görüşme yapılan Sona sınırın kendisine dair soruların saçma olduğuna dair fikirlerini belirterek sınırın ülkelerde düzenleme işlevini yerine getirdiğini belirtmiştir.

...Nasıl bir soru bu? Sınır kavramının anlamı çok geniştir. Sınır nedir? Sınır şiddet kullanmamak, rahatsız etmemektir... Sınır başka bir ülkeden buraya kaçmamaktır. Sınırın kapalı olması suç işleyenlerin buraya kaçmasını önler. Bütün ülkeler arasında sınır bulunuyor, sınırlar her ülke için önemli... Ülke içinde suç işleyenlerin, ihlallerde bulunanların, kaçmalarını engeller veya başka ülke içerisinde suç işlemiş insanların bu ülkeye kaçmasını engeller. Sınır ülke içerisinde düzeni sağlamak ve diğer halkları korumak anlamına gelir. Sınır bir insanın işlerini yaparken suç işlemeye hakkının olmadığını belirleyen çerçevedir (Sona, 48, Ararat).

26 yaşındaki Nirva sınırın devlet için zorunluluk olduğunu şu şekilde dile getirmektedir.

Sınır ülkeleri ayıran, bir ülkenin ne kadar alan kapladığını gösteren yerdir. Devletin bölgedeki yayılma derecesinin göstergesidir. ...Devletler uygun sınırlara sahip olduğu sürece devletlerdir... Sınırların hepsi güç otorite üretiyor. Yasalarla kendisini diğer alanlardan ayırıyor. Eğer sınır olmasaydı Anayasa nereye konulacaktı? (Daniel, 26, Armavir).

Sınırın güvende hissettiren, hakların korunmasına yardımcı olan alanlar olması nedeni ile korunması gereken alanlar olduğunu düşünenler bulunmaktadır. Hemrine Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilk yıllarda sınırı korumaya kendisinin nasıl dâhil olduğunu şöyle aktarmaktadır:

Gönüllü olarak sınırı korumaya gittim. KGB'ye gidip bütün evrakları topladıktan sonra, sınırın başında tam üç yıl bekledim beyaz atın üstünde. Sınırın başında sırtımda Tüfekle bekliyordum, onları izliyordum. Bizimkiler de sınırın kenarlarından otları topluyorlardı, onları evlerine götürüp evi ısıtmak ve ekmek yapmak için kullanıyorlardı. Sınırın karşı tarafındakiler bize Nataşa, Nataşa diye bağıyorlardı, bize privet, privet diyorlardı (Hemrine, 67, Ararat).

Birçok görüşmeci sınırın kendisini sorunlu bir kavram olarak lanse etmiştir. Fakat konu devlet sınırları olunca, sınır var olması gereken bir yapıya dönüşmektedir. Her ne kadar sınırların insanları kısıtladığı, yapmak istenilenleri engellediği düşünülse de bütün ülkelerin sınırlar aracılığı ile korunması, Ermenistan Türkiye sınırını doğallaştırmaktadır. Bu aynı zamanda çaresizlik hissiyatını da beslemektedir. Sınır bu noktada olanaksızlığı betimlemektedir. Büyük anne ve büyük babasının Aras nehrinin karşısından geldiğini belirten 51 yaşındaki Susan, sınırın karşısının kötü anılarla yüklü olmasına rağmen, sınırların olmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Fakat söz konusu devlet sınırları olduğunda farklı duyguları bir arada yaşadığını belirtmiştir:

Benim için sınır... Neyin ilginç olduğunu biliyor musun? Ben sınırın var olmasını istemiyorum. Şöyle söyleyeyim insani değil sınırlamalar, güzel değil. Mesela sen iyi insan değilsin, ben iyi insanım dediğimde, burada da

bir sınırlamaya gitmiş olmuyor muyum? Benim için hiçbir farklılık yok. Eğer doğan gereği insansan insansındır, başka bir şey yok. Devletlere geldiğinde, mesela biz Ermeni'yiz dediğimizde, ordumuz, bizim gençlerimiz, bizleri diğer ülkelerden koruyor. Mesela savaş istemiyorsak, savaş yoksa sınıra gerek kalmaz. Sınırı korumaya gerek kalmaz. Fakat her ülke kendi sınırını koruyorsa bu noktada bizde sınırımızı koymalı ve korumalıyız. Tabii ki bu sınırın anlamı var. Nasıl olduğunu biliyor musun? Mesela bizim Aras sınır, fakat ancak uzaktan görebiliyorum. Fakat sınıra yaklaşmak istiyorum, mesela gidip ayaklarımı sokmak istiyorum o suya, fakat yapamıyorum. Nasıl söyleyeyim, sınırın içinde olduğu için bu durumu delmek, bozmak istemiyorum. Fakat isteğim kutsal bir şeye dönüşüyor. Yani aslında bir su... Normalde insanlar nehre gitmek ister, yüzmek, ıslanmak, yıkanmak ister. Fakat sınır olduğundan dolayı ne söyleyebilirim? (Susan, 51, Ararat).

Bu noktada Newman'ın da belirttiği gibi “çoğumuz sınırların diğer tarafındaki, yasaklı ve çoğu zaman görünmez olan alanlara gitmek isteriz fakat aynı zamanda hiç kimsenin bizim tanımlanmış bize tanıdık olan dünyamıza girmesini istemeyiz. Farklılık ancak aidiyet kuralları bizim tarafımızdan tanımlanmış ise makbul kabul edilir” (Newman, 2003, s.15).

Sınır bazılarında savaşla özdeşleşen bir yapıya bürünmektedir. Özellikle Ermenistan sınır bölgesinde yapılan görüşmelerde savaş, kötülük, kavga gibi kelimelere oldukça sık rastlanmaktadır. Bu kelimelerin görünürlük kazanmasında 1915 tehciri/olayları/soykırımı ile Dağlık Karabağ meselesi etkili olmaktadır. Sınır, bazıları için atalarına ait toprakların ve atalarının kaybının belirteçleri olmaktadır. Bazı görüşmecilerin söylemlerinde geçmişte yaşananlar belirleyici olmaktadır. Bunda sınırın kurulum şekli belirleyici olmaktadır. Türkiye Ermenistan sınırının Birinci Dünya Savaşına dayandığını belirten Sona, bu sınırların neden kurulduğunu ve anlamının ne olduğunu şu şekilde özetlemiştir:

Türkiye-Ermenistan sınırının anlamı... Ermenilerin Türklerden kaçtıkları zaman oluşmuştur. Türklerin geçip Ermenileri öldürmemeleri için o sınırı yaptılar. Benim için anlamının birçok cevabı var... Askerler, Ermenistan-Türkiye sınırını da koruyor. Him, şey... Herhalde benim içinde anlamı bu... (Sona, 48, Ararat).

Halen Azerbaycan ile Ermenistan arasında gerginlik nedeni olan Dağlık Karabağ olayı, Türkiye sınırlarının anlamında yumuşama yaşanmasına neden olmaktadır. Dağlık Karabağ meselesinin güncel olması ve başlangıcının görece yakın bir tarihe denk gelmesi nedeni ile birçok kişinin bu meseleye dair anıları oldukça kuvvetli olmaktadır. Bundan dolayı Türkiye sınırından bahsederken birçoğu bu sınırı iyi, sesiz, açılması gereken sınır olarak tanımlamaktadır. Görüşmeciler, Türkiye sınırı ile

Azerbaycan sınırını karşılaştırarak Türkiye sınırının daha barışçıl bir sınır olduğunu vurgulamaktadır. Sınırın anlamı burada yere ve zamana göre farklılık göstermektedir. Her ne kadar Türkiye sınırının anlamı yumuşasa da görüşmecilerden bazıları Türkiye sınırını güvenilmez sınırlar olarak adlandırmıştır. Bu algının temelinde Dağlık Karabağ olayında Türkiye'nin Azerbaycan'a destek vermesi, iki ülkenin benzer kökenden gelmesi ve iki ülkenin ekonomik-politik ilişkilerinin iyi olması bulunmaktadır.

Ermeniler için Türkiye sınırı herhangi bir tehlike beklenmediğinden dolayı düşman sınır olarak algılanmazken, Azerbaycan sınırı savaş tehlikesinin varlığını devam ettirmesinden dolayı düşman sınır olarak görülmektedir. Türkiye sınırını düşünüldüğü kadar katı olmadığını belirtmek için örnek gösteren Jannig, Azerbaycan sınırı ile Türkiye sınırı algısı arasında karşılaştırma yapmaktadır.

Sınırdan hiç geçmedim fakat sınırın açılması iyi olur. Türkiye- Ermenistan sınır görünür bir sınır değil. Bu sınıra ihtiyacımız yok. Korkulacak bir sınır değil. Mesela Azerbaycan ve Ermenistan sınırı kadar görünür değil. Türkiye-Ermenistan sınırı ile bir sorunumuz yok, açılması iyi olur. Fakat Azerbaycan için aynısını söyleyemeyeceğim. İnsanlar oradan gelecek malların onları zehirleyeceğini düşünebilir. Geçmişte böyle bir şey yaşanmıştı. Bir şey var, örneğin Azerbaycan'dan gelen domatesler, bir dönem buraya Azerbaycan'dan domates gelmiş, başta insanların haberi yokmuş, fakat bu söylenti yayılınca herkes korkmuş, o domateslerin zehirli olmasından korktular. Ehhh Azerbaycan bizim için çok farklı... Geldiler ve domatesleri analiz ettiler, Fakat Türkiye'yle böyle olmayacak, bu korkular yaşanmayacak. Türkiye'den birçok şey Gürcistan sınırı aracılığı ile geliyor zaten. Türk elbiseleri giyiyoruz, yiyeceklerini yiyoruz, domates bile geliyor oradan. Amcam elbise alıp getirmişti mesela Türk pazarından... (Jannig, 22, Armavir).

Uzun yıllar sınırdaki yaşayan üniversite mezunu Şuşan, farkında olmadan sınırın anlamının neden yumuşadığını aşağıdaki şekilde açıklamaktadır:

Bizim köy sınır köyü fakat burası sınır köyü diyemem. Ama Azerbaycan'la sınır olan köyler için bunu söyleyemem çünkü tamamen farklı. Orada sürekli sınırları vuruyorlar fakat burası oldukça farklı. Burası ile diğer köyler arasında bir fark göremiyorum (Şuşan, 28, Ararat).

Sınırı durağan bir alan olarak görmek sınırı eksik tanımlamaya neden olmaktadır, bu noktada sınırların hangi açıdan ele alındığı önemli olmaktadır. Sınıra aynı anda çok farklı anlamlar yüklenmektedir. Sınırlar hem devletlerin ve etnisitelerin iletişim içinde bulunma ve temsil edilme alanları hem de gerçek ilişkilerin ortaya çıktığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Sınırların tanımlanması zor alanlar olduğunu belirtenler de bulunmaktadır. Bu noktada Doran sınırın ne olduğunun, zamana ve

mekâna göre anlamının nasıl değiştiğini Ermenistan Türkiye örneği üzerinden açıklayarak, tam da sınırların bu yapısından dolayı insanların birbirine nefret duygusu beslememesi gerektiğini belirtmiştir:

Sınır karşılaştırmalı bir kavram, eğer devletler bakımından ele alırsak doğal toprak sınırlarıdır. Eğer insan ilişkileri olarak ele alırsak hımmm... Birbirini incitmemenin sınırıdır. Yani şöyle söyleyeyim köprüleri yakmamanın sınırı... Sınır yalnızca devletleri bölüyor. Dünya içinde genel olurdu. Herhalde bu dünyanın kendisini bölebilecek herhangi bir çizgi yok değil mi? (Gülüyor) Ermenistan'la Türkiye arasındaki limit... Devlet sınırı... Sınırların anlamı değişken, sınırlar sürekli değişken, devlet ülkenin limitinin neresi olduğuna karar verir. Bu dönemde Aras'ın diğer tarafı Türkiye, bu tarafı Ermenistan... (Gülümseyerek) Ama bir zamanlar sınırın iki tarafı da Ermenistan olarak adlandırılıyordu. Yani, bilmiyorum... En azından nefret düşüncesi ulusların arasında olmamalı. En azından birbirlerini anlayacak bir an olmalı (Doran, 60, Armavir).

Sayıcı az olmakla birlikte kimileri de sınırların aslında insanları esir alan alanlar olarak görmüştür. Özgürlüklerin kısıtlandığı siyasi oyunların döndüğü alanlar olarak tanımlanmıştır. Sınırların zenginlere yaradığından dolayı var olduğu vurgulanarak, sınırın zararlı olması veya barışçıl olmasının temelinde zenginler arasındaki çıkar ilişkileri olduğu belirtilmiştir. Bu noktada sınırların kapalılığı veya açıklığının toplumla değil çıkar ilişkileri ile alakalı olduğu belirtilmiştir. Günümüzde toplumsal düzeni sağlamak sınırdan bağımsız düşünülecek bir alan değildir.

Kızım şimdi kapat şu ses kayıt cihazını ben sana anlatayım bu dünyada neler olduğunu. Bu dünyada iki sınır var zenginler ve yoksullar, zenginler %20yi oluşturuyor fakat ötekiler %80...Ve aslında kapalı olan sınırlar bu %80 için açılmıyor... Dünya zenginlere aitti. (Bu esnada yoksullar ile zenginleri temsil eden bir fotoğraf göstererek bunun bana ne hissettirdiğini sordu). Zenginler ve yoksullar... Zengin zenginleştikçe alttakilerin ona daha çok el açmasını bekliyor... Bizleri aslana benzetiyorum. Yani güçlü olan güçsüz olanı ezer... (Doran, 60, Armavir)

Devletin korunma, düzenleme alanları olarak görülen sınırlar, kendiliğinden, amaçsız bir şekilde ortaya çıkmamaktadır. Aksine her bir sınır, planlanarak, zaman içerisinde çeşitli anlamlar yüklenerek bugünkü anlamını kazanmaktadır. Bu devletlerin kurucularından, devletlerin oluşması için yapılan antlaşmalardan bağımsız düşünülecek bir süreç değildir. Düzenin kurulması ve devamlılığının sağlanması, sadece sınırla ilgili değil aynı zamanda sınırlamanın kendisi ile de ilgilidir. Newman'ın da belirttiği gibi toplumsal düzende asıl öneme sahip olan kendi başına sınır değil, sınırlama sürecidir (Newman, 2003, s15). Bu noktada süreç, iktidar elitleri veya güç elitlerinden bağımsız düşünülemez. Teritoryal düzenleme süreci,

politik alana iktidar elitleri tarafından empoze edilir, iktidar elitleri bu noktada kimin topluma üye olacağını belirleyen değerler ve kodları yaratarak kimlerin toplum dışında kalacağını da belirlemiş olur. Böylelikle sınırlandırma süreci farklılığın yaratılması yolu ile düzeni de yaratmış olur.

Sınır, algısı yalnızca günümüzle ilintili değildir. Sınır bölgesinde yaşayanların sınırı nasıl tanımladıkları, sınırda ve sınır bölgesinde yaşanan dönüşümlerle yakından ilgilidir. Sınırlarda yaşanan en ufak değişim, sınıra yüklenen anlamların pozitif veya negatif yönde dönüşmesine neden olmaktadır. Ermenistan-Türkiye arasındaki sınırın anlamında yaşanan dönüşümde görece yakın bir döneme denk gelmektedir. Her ne kadar sınırın fiziki yapısı 1921 yılında şekillenmiş olsa da, Ermenistan sınırında yaşanan ideolojik dönüşüm sınır bölgesinde yaşayanların sınıra dair düşüncelerinde dönüşüme neden olmuştur. Özellikle SSCB döneminde sınırın katı önlemler ile korunması, bugün ise bu önlemlerin görece yumuşaması, sınır bölgesinde yaşayanların iki dönem arasında karşılaştırma yapmasına olanak vermektedir. Bu bağlamda sınır bölgelerinde yaşayan görüşmecilerden bazıları iki dönem sınırlarını karşılaştırarak, şimdiki dönem sınırının anlamında dönüşüm yaşandığını belirtmiştir. Bazılarına göre sınırın katı denetim mekanizmasının ortadan kalkması, denetim mekanizmasının görünürlüğünü yitirmesi, sınırlandırılma hissiyatında dönüşüm yaşanmasına neden olmuştur. Sosyalist dönemde yürürlükte olan uygulamalar yalnızca sınırı korumak için sınır kenarlarında alınan önlemler değildi, aynı zamanda sınır bölgelerinin kendi içinde yürütülen güvenlik uygulamalarıdır. Sınırlarla çevrilmiş belirli bir teritoyaya ve dil birliğine dayanan ortak kimliğe, söz konusu sınır bölgesi olunca şaibeli yaklaşmıştır. Çünkü sınır boyunda yaşayan farklı etnisitelerin sınırın karşısı ile geliştireceği herhangi bir iletişim hem ortak kimliği hem de sınırın varlığını tehlikeye sokmak anlamına gelmektedir. Burada temel vurgu Sosyalist dönemdeki sınır bölgesi koruma şekillerinedir. İsaibel sınır koruma önlemlerinin katı olduğunu belirterek sınır koruma şekillerinin hayatlarını nasıl etkilediğini aşağıdaki gibi aktarmıştır:

Burada askeri birlik var değil mi? Şimdi orası boş ama daha önce köye girerken izin isteniyordu, askeri birlikten izin isteniyordu. Sovyetler Birliğinde o kâğıtları istiyorlardı. O kâğıtlar Sovyetler döneminde vardı... Mesela bu köye girmeye kimsenin hakkı yoktu. Misafirlerimiz geldiğinde aramaları gerekiyordu ve izin belgesini almaları gerekiyordu. Kayın pederim buraya beni oğluna istemeye geldiği zaman izin vermemişlerdi ona (gülüyor). Daha sonra kaldırdılar. Biz okulu bitirdiğimiz dönem 6-7 kişi Sevan'a

gezmeye gittik, üç gün sonra geri döndüğümüzde, köye girmemize izin vermediler. İzin belgemiz falan hiçbir şeyimiz yoktu. Bizim kızlar yürüyerek gideceğiz dediler. Askerlerde hakkınız yok nereye gideceksiniz? Sınıf arkadaşlarımız da evlerimiz her şeyimiz orada, bize kim ne diyebilir? Böylece yarı yola kadar gittiler, sınır askerleri bizim yanımıza Alman köpekleri ile birlikte geldiler. Biz teröristmişiz gibi... Daha sonra geldiğimiz yolu geri dönmek zorunda kaldık. Bir süre sonra ailelerimiz aradı onları, biz de böylece geri dönebildik evimize (İsabel, 46, Armavir).

Sınırın iki tarafında da sınırın kimler için var olduğuna dair açıklamada bulunan görüşmeciler bulunmaktadır. Birçoğu, sınırların açıklık veya kapalılık durumunun politikacılara yakın olan insanlara yaradığını vurgulamaktadır. Bu noktada şu anda Gürcistan üzerinden ticaret örnek gösterilmektedir. Türkiye'den Ermenistan'a gelen malların iki ülkenin zenginleri tarafından gerçekleştirildiği ve bu noktada sınırların kapalı kalmasının onların işine yaradığını belirtmişlerdir.

Ermenistan-Türkiye sınırı açılırsa ne olur biliyor musun? Yine hükümetin desteklediği insanlar bu sınırlardan kar sağlar, şimdi olduğu gibi Azerbaycan sınırından bizlerin kazandığı bir şey yok ama bulan bulmuş yolunu sınır onlar için iyi (Hikmet, 51, Iğdır).

Sovyetler Birliğinin yıkılması ile birlikte mafyanın türediğini belirten Arevik, bu insanların bugün zengin ve güçlü olduklarını belirtmiştir. Bugünün güç odaklarının da bu ilişkiler üzerinden türediğini dile getirmiştir:

Buranın zenginleri Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra ortaya çıktı. Kolhoz ve Sovhozlar dağıldığı dönemlerde mafya türedi, güçlü olan insanlar birçok mala el koydu. Şimdi kim Türkiye'den malı getirip buralarda satıyorsa, sınırın açılması onun işine gelmez, çünkü kârı dağılmış olur... Gerçi sınır açılırsa yine onlara yararlı olur ama yine de şu anın zenginleri, Sarkisyan'a yakın olan insanlar, onlar için iyi oluyor kapalılık (Arevik, 72, Armavir).

Ulus devlet teritoryaları, üzerinde yaşayan halklar için vazgeçilmez yerler olarak algılanmaktadır. Bu algının temelinde, toplulukların, kimliklerin belirli bir toprak parçasına ait kültürel gruplar gibi düşünülmesi yatmaktadır. Bu nedenle kimliklerin, grupların ve bireylerin buldukları topraklardan ayrılması, koparılması köklerinden uzaklaşması anlamına gelmektedir. Bu durumu Malkki (1992) şu şekilde yorumlar: “teritoryal olarak ayrılmış ulusların doğal karşılanmasına atıfta bulunarak, kök, toprak gibi botanik metaforların yanı sıra anavatan (motherland, fatherland), soy ağacı gibi akrabalık metaforlarının bir ulusun doğal olarak algılanmasına neden olduğuna vurgu yapar” (s. 27-28). Bu nedenle “teritoryal olarak kökünden uzaklaşma aynı zamanda kültüründen koparılmak, kimliğini kaybetmek, güçsüz olmak anlamına gelmektedir” (Brun, 2001, s.15-16). Bir kimliğe/gruba veya bir teritoryaya aidiyet,

kişilerin kendilerini tanımlama şekliyle yakından ilişkilidir. Ulus devletlerde aidiyet, hem vatandaşlık ve kimlik hem de bir yere bağlanma ile yakından ilişkilidir. Bu noktada ulus kimliğinin temel unsurlarından olan teritorya üzerinde hak sahibi olmak, aidiyet hissinin oluşmasında önemli bir noktada bulunmaktadır. Fakat Yuvaldavis'in de belirttiği üzere "Her ne kadar teritoryal kimlikler ulusla bağı üzerinden algılansa da yalnızca bundan ibaret değildir. Bir yere aidiyet aynı zamanda üyelik ve yer arasındaki ilişkiler ile de alakalıdır. Aidiyet, bir şey veya bir kişi ile iletişime geçmek veya ona bağlanmakla ilgilidir" (Yuvaldavis, 2006, 199-204).

Azerbaycan'dan gelen Ermeniler için Türkiye sınırı görece yeni bir sınırı oluşturmaktadır. Bu nedenle onlarla sınırı konuşmak, Azerbaycan ile Ermenistan sınırının tarihini konuşmaya dönüşmektedir. Azerbaycan'dan gelenler için Azerbaycan sınırını konuşmak aynı zamanda Dağlık- Karabağ'ı anlatmak olarak karşımıza çıkmaktadır. Erivan Ermenileri içinse sınırı konuşmak 1915'i ve atalarını konuşmaya dönüşmektedir. Sınırları, Azerbaycan'dan gelen Ermeniler birebir deneyimlemişlerdir. 1988 ve sonrasında yaşananları deneyimlemelerinden dolayı geçmişe dair hafıza oldukça kuvvetlidir. Azerbaycan'dan gelen Ermenilerle yapılan görüşmelerde teritorya'ya aidiyet hissiyatında yaşanan dönüşüm daha net bir şekilde gözlenmektedir. Ait olma tam da bu noktada bir yere bağlı olma, dâhil olma, güvende olma, evde olma ve rahat olma olarak algılanır. Bu süreçler duygusal bağlanmayla ilgilidir. Hem Erivan Ermenileri atalarının 1915 tehcir ile terk ettiği topraklara hem de Azerbaycan Ermenileri 1988-1991 arasında Dağlık-Karabağ Savaşı ile terk ettiği topraklara aidiyet hissi ile bağlıdır. Ferguson ve Gupta'nın da belirttiği gibi yerinden olmuş insanlar için hatırlanan mekânların her zaman sembolik bir anlamı bulunmaktadır (Ferguson ve Gupta, 1992, s. 11).

Bugün Dağlık Karabağ sorunu nedeni ile iletişimleri olmayan Ermeniler ve Azerilerin yakın geçmişte bir arada yaşamış ve komşuluk, arkadaşlık ilişkileri geliştirmiş olmaları, anlatımlarda çoğu kez karşımıza çıkmaktadır. Bu yalnızca anlatımlarda değil özellikle bazı köylerde gündelik hayat içerisinde Azerilerin gitmeden önce yaşamış oldukları evlerde karşımıza çıkmaktadır. Köyde bulunanların birçoğu daha önce Azerilerin hangi evlerde yaşadıklarını bilmektedir. Örneğin büyük anne ve babasının Muş Alaşkert'ten geldiğini belirten 72 yaşındaki Zarmine, babasının Türkçe ve Farsça da bildiğini ve Türkçeyi köyde birlikte yaşadığı Azerilerden öğrendiğini, bir arada yaşayan etnisitelerin birbirlerine karşı saygılı

olduklarını, bunun temelinde de gündelik yaşam içerisinde geliştirmiş oldukları ilişkilerin etkili olduğunu vurgulamıştır. Zarmine 70'li yıllarda yaşamaya başladığı köyde Azerilerle geliştirmiş olduğu ilişkiyi aşağıdaki gibi aktarmıştır:

Çocuklarımız birlikte oynuyorlardı. Normaldiler canım. Biz geldiğimizde bu evin sahiplerinin kız ve erkek kardeşleri Azerbaycan'da yaşıyorlardı. Onlarla ilişkiniz nasıldı?, ZARMİNE: Azerbaycanlılarla mı?... Tarlaya gittiğimizde birlikte çalışıyorduk bebeğim. Birbirimize çok yakındık. Alıp veriyorduk, bize anlamsız hiç bir şey yapmadılar bebeğim... Çocuklar bile bizim çocuklarla birlikte oynadılar. Neden o günü hatırlayayım? Herkes ardı ardına gitti. Herkes bir anda gitmedi. Kimin taşınmaya olanağı varsa önce o gitti. Şöyle diyelim onlar evlerini değiştiriyorlardı. Bu evde yaşayanlar oraya gittiler, orada yaşayanlar ise buraya geldiler. Ev değişimi yaptılar. Bize yakın birkaç ev vardı onlar giderken gelip bize veda ettiler. Burada Azerbaycanlılar ile birlikte yaşadık bebeğim. Burada, bu köyde Azerbaycanlılar, Kürtler, Ezidiler ve Ermeniler birlikte yaşadık canım...(Zarmine, 72, Armavir).

Azerbaycan'dan gelen Ermenilerin, Sovyetler Birliğine dair anlatılarında, geliştirdikleri komşuluk ilişkilerinden, gündelik yaşamlarından, hayat standartlarından bahsederken özlem duygusu ağır basmaktadır. Fakat Dağlık Karabağ savaşı ve sonrasında yaşanan olaylarla birlikte yer değiştirmek zorunda kalmaları, geçmişlerinden uzaklaşmaları, özlem duygusunu yerini öfke duygusuna bırakmaktadır. Bu bağlamda Azerbaycan'dan gelenler için sınır çoğunlukla kayıp anlamına gelmektedir. 1900'lerin başında buraya yerleşmiş kişilerin çocukları, büyüklerinin anlatımları üzerinden şekillendirdikleri sınırları, Azerbaycan'dan gelen Ermeniler birebir deneyimlemiş görmektedirler. 1988 ve sonrasında yaşananları deneyimlemelerinden dolayı geçmişe dair hafıza oldukça kuvvetlidir. Görüşmelerin sonucunda Azerbaycan'dan gelmiş Ermenilerin terk etme, yabancılaştırma, yoksullaştırma, ötekileştirme, kökünden koparıma gibi kavramlarla sınırları tanımladıkları görülmektedir. Bu bölgelerden gelenlerin birçoğu Dağlık- Karabağ olayının yaşanmasının ve sınırların bu derece keskinleşmesinin temel sebebinin insanlar olmadığına, uygulanan politikalar olduğuna ve bu politikaların temel uygulayıcısının da Rusya olduğuna değinmişlerdir. Birçok kişi ekonomik koşulların yetersizliğinden dolayı sınır bölgesinde yaşamının zorluklarını dile getirmiş ve Bakü'deki yaşamlarına özlem duyduklarını dile getirmişlerdir. Bu nedenle yaşam koşullarını iyileştirebilecek yerlere gidebileceklerini dile getirmişlerdir. Fakat bunun imkânsız olduğunu da belirtmişlerdir.

Kürtlerde sınırın anlamı, Kürtlerin devletle olan ilişkilerine göre farklılık göstermiştir. Öncelikle bu karşıdaki sınırın geçmişle hesaplaşmayı hatırlattığını

belirten bazı görüşmeciler, sınırın onlar için gündelik hayatta hem belirgin hem de belirgin olmayan bir yapıya büründüğünü dile getirmektedirler. Belirgin olmasının sebebini, sınırın (Aras'ın) kenarında bulunan arazilerine gitmelerinin komutanlıktan aldıkları izinlere bağlı olması ve çoğu kez bu alanlara gitmenin problemliliğine bağlamışlardır. Görünür olmamasını ise gündelik yaşam içerisinde yaşanan kaygıların, bulunulan yerin önemini azaltmasına bağlamışlardır. Kimi görüşmeciler, sınırın namus olduğuna ve bu nedenle buralarda yaşamının çok önemli ve riskli, kimileri ise sınırların varlığının gereksiz olduğuna vurgu yapmıştır.

İğdır Kürtlerinden Mehmet, sınırın olmaması gerektiğini belirterek sınırı, bahçeler arasındaki sınıra benzetmiştir. Sınırın, günümüzde belirgin bir yapıya büründüğünü daha önceleri sınırın bu işlevi yüklenmediğini belirtmiştir.

Yani bir bahçe gibi düşünüyorum sınırı ben. Ama eskiden bahçelerin duvarları yoktu, çitler vardı. Yani tavuklar karışmazdı biri birine ama komşunun ağaçları ile bizim ağaçlarımız bir birinin bahçesine taşardı, onun da oradan yeme, o bahçeden meyve yeme hakkı vardı. Armuttan, Ayvadan. Kiraz, alça diyoruz Erik yiyorduk mesela. Komşularımızla bizim hukukumuzda iç içeydi. Yani komşunun komşuda hakkı var tabii. Ben bahçe olarak düşünüyorum tabii. Yani sınır niye olmalı? Olmamalı ama olmaması arzum ve kabulüm ama dünya realitesi belli, kabul görmüyor bu. Eskiden sınır yokmuş ki biz yaylaya Elegezler'e gidiyorduk. Yani bu taraftaki köyümüz o tarafta Elegez'e yaylaya gidiyorduk. Bizim gibi bir sürü Azeri ve Kürt'te gidiyorduk. Sınır, ya şimdi sınır bir ev gibidir, bir evin içi gibi, bir evi düşün. Bahçe gibi bahçeyi düşün, Bahçe gibi düşünüyorum (Mehmet, 60, İğdır).

Sınır Ezidilerde genelde korunaklı alana sahip olma anlamına gelmektedir. Bu azınlık olmaları ile yakından ilişkilidir. Özellikle son dönemlerde yakın coğrafyalarda Ezidilerin yaşadıkları kısımlar, bu algının şekillenmesinde etkili olmaktadır. Ermenistan sınırları içerisinde kendilerini güvende hissettiklerini belirtmektedirler. Ezidiler sınırı tanımlarken Ermenistan-Türkiye sınırına vurgu yapmaktadırlar. Bu sınırın Ermenileri koruyan bir sınır olduğunu ve bu nedenle her zaman var olması gerektiğini belirtmektedirler. Sınırların var olması gerektiğine vurguda bulunmakla birlikte sınırın kendileri için zararlı olmadığını belirtmektedirler. 39 yaşındaki Azad Ermenistan Türkiye sınırının onun için ne anlama geldiğini şöyle dile getirmektedir.

Sınır, şöyle söyleyeyim savaş zamanında çizilmiş bu sınırlar... Şu an bu sınırlarda herhangi bir problemimiz yok... Burada sınır olduğunu hissetmiyoruz. Doğduğumdan beri herhangi bir sorun hissetmiyorum, her şey normal. Bu sınır korunaklı bizleri koruyan bir sınırdır (Azad, 39, Ararat).

Türkiye-Ermenistan sınırı konusunda değinilmesi gereken önemli bir nokta da sınırların içerisinde yaşayanlara, sınırın ötesine dair resmi algıların nasıl benimsetildiğidir. Bu noktada devlet kurumları önemli bir rol üstlenmektedir. Türkiye Ermenistan sınırı “basitçe gözetleme kulesi veya çitler olarak ele alınmamalıdır, sınırlar, gazeteler, anıtlar, resimler, şarkılar, haritalar ve ulusal müfredatlar gibi yaygın metinsel yapılar olarak tezahür eden tarihi anlatıların ve söylemlerin yapılanmaları ve yeniden yapılanmaları olarak anlaşılmalıdır”(Cooper, 2015, s.450). Bu noktada geçmiş, müzeler, anıtlar ve halkın katılım sağladığı gösterilerle yeniden inşa edilir. Bu noktada Ermenistan’da 1967 yılında açılmış olan Tsitsernakaberd (kırlangıç kale) Soykırım Anıtı, Iğdır’da 1999 yılında açılmış olan Ermeniler Tarafından Katledilen Şehit Türkler Anıtı ve Müzesi, 14 Kasım Iğdır’ın Düşman İşgalinden Kurtuluşu Kutlamaları, 23 Nisan Ermeni Soykırım Anmaları, Hocalı, Sumgait olayları geçmişin yeniden üretilmesine kaynak oluşturmaktadır. Bu aynı zamanda sınır üzerine konuşmalarda da ortaya çıkmaktadır.

Odak gurubu görüşmeleri esnasında, büyüklerinin Erivan’dan köylerinde yaşadığını 1920’li yılların başında Iğdır’a geldiğini belirten 53 yaşındaki Azeri Yunus, geçmişte Azerilerin öldüğünü dile getirerek her yıl savaş esnasında ölenler için mezar bayramı yaptıklarını dile getirmiştir.

21 Mart’a bir hafta kala Mezar bayramımız var bizim. Mezar bayramında ölüler için mezarlıklara gidiyoruz. Bu dönem Aras’ın kenarına da gidiyoruz... Sardarabad’ı biliyor musun? Sardarabad savaşını? Saradarabad savaşı sırasında Azeriler öldürülüyor. Birçok insan Aras’tan buraya geçerken öldürüldü. Kendilerini korumak için geçerken ölmüşler. Orada ölenlerin mezarları yok, bu yüzden biz Mezar bayramında bütün köy toplanıp Aras’ın kenarına gidiyoruz, Aras’ın kenarına gidip Mezar bayramı yapıyoruz Sardarabat savaşında ölen Azeriler için... Fatiha okuyoruz, kuru üzüm dağıtıyoruz (Yunus, 53, Iğdır).

1900’lerin başında buraya yerleşmiş olanların çocuklarının sınır konusuna bakış açıları, büyüklerinin anlatımları ve devlet kurumları aracılığı ile şekillenmiştir. Bu aynı zamanda geçmişte yaşananların yeniden inşası anlamına da gelmektedir. Sınır, öğretmen olan 29 yaşındaki Anush için büyüklerinin hayalleri ve özlemlerini temsil etmektedir. Bu noktada Anush ile sınırı konuşmak sınırın büyükleri için ne anlama geldiğini konuşmaya dönüşmektedir.

Büyük babam Iğdır’dan gelmiş bu köye. Büyük babam nehri geçerek bu köye geldiklerini anlatıyordu. Aklında her zaman diğer taraftaki yaşamı vardı. Sınırı geçerse diğer taraftaki evini rahatlıkla bulabileceğini söylüyordu.

Evlerinin önünde bir su kaynağı olduğundan dolayı rahatlıkla bulabileceğini söylüyordu. Bir gün televizyondan sınırın karşısını gösterdikleri zaman, su kaynağını gördüğünü ve su kaynağının hala orada olduğunu söyledi. Evinin sokaklarına kadar biliyormuş dedem. Bu yüzden gösterilen yerin kendi evi olduğunu hatırladı. Tam olarak neresinden olduğunu bilmiyorum ama Iğdır olduğunu söylüyordu. Dedem 11 yıl önce vefat etti. Buraya geldiklerinde bu köyün adı Evjilarmış, köyün adı daha sonra değiştirilmiş. Buraya geçmesine bir Türk yardımcı olmuş. Türk arkadaş ailesinin sınıra gelmesine yardımcı olmuş. Buradaki Margara köyünden buraya geçmişler... Bizim köy, Surmalu'dan gelen 18 aile tarafından kurulmuş. Bu verileri de Etchmiadzin'deki Katolik kilisesinden öğrenebiliyoruz. Bu köyün hikâyesini oradan alabiliriz. Surmalu'nun tam olarak nerede olduğunu bilmiyorum fakat Batı Ermenistan'da olduğunu biliyorum (Anush, 29, Ararat).

Sınıra dair algının oluşumunda önemli olan olaylardan biri de Ermeni tehciridir. Sınırın karşısını konuşmak aynı zamanda sınırın tarihini konuşmaya da tekabül etmektedir. Ermeni tehciri tartışmalarda sahadaki veriler ışığında iki farklı şekilde ortaya çıkmaktadır. Ermenistan'da yapılan görüşmelerde sıklıkla 1915 ve sonrasında Ermeni tehciri ve sonrasında yaşananlar karşımıza çıkmaktadır. Aynı dönem hakkında konuşurken, Iğdır'da yaşayanlar ağırlıklı olarak Ermeniler ile Azerilerin arasında yaşananlara dikkat çekmektedir. Bu anlatılarda din ve etnisite merkezde yer almaktadır. Her iki ülke bu dönemlere dair anıları canlı tutmak için şehir merkezlerine anıtlar kurmuştur. Daha önce bahsettiğimiz Ermenistan'daki Tsitsernakaberd (kırlangıç kale) Soykırım Anıtı, SSCB döneminde 1967de Ermenilerin ulus kimliklerinin oluşmaya başladığı dönemde kurulmuştur. Türkiye'deki Ermeniler Tarafından Katledilen Şehit Türkler Anıt ve Müzesi ise 1999 yılında kurulmuştur. Hem Tsitsernakaberd Soykırım Anma Müzesi hem Ermeniler Tarafından Katledilen Şehit Türkler Anıt ve Müzesi hem de Dron için yapılan anımlar her iki tarafta da ötekilik algısını pekiştirmektedir. Türkiye'de her yıl düzenli olarak yapılan Hocalı Katliamı anımları da benzer bir algıyı beslemek için kullanılmaktadır.

Dağlık- Karabağ meselesi dolayısı ile Hocalı (1992) ve Sumgait (1988) yerleşkeleri katliamlar ile anılmıştır. Hocalı Azerilerin, Sumgait ise Ermenilerin öldürüldüğü alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye sınır bölgesinde yaşayanlardan bazıları Hocalı Katliamına ve Ermenistan tarafında yaşayanların bazıları ise Sumgait katliamlarına değinmektedir. Ermenistan'daki görüşmecilerle konuşma bir anda Azerbaycan sınırları üzerine konuşmaya dönmektedir. Görüşmecilerin çoğu, özellikle Azerbaycan'dan gelen Ermeniler Sumgait'te kendilerinin neler yaşadığına

dair konuşurken sınırın kapalılığının haklı nedenleri olduğunu belirterek Azerbaycan Ermenistan sınırını kötü sınır olarak adlandırmışlardır. Aynı şekilde Azerilerle sınır dair konuşmada Yaycılar, Oba köyü ve Hocalı katliamına değinilmiştir. Azerilerle sınır üzerine konuşma Dağlık Karabağ hakkında konuşmaya dönüşmüştür.

Türkiye'deki Ermeniler Tarafından Katledilen Şehit Türkler Anıt ve Müzesi
35 yaşındaki Orhan'ın Iğdır'da bulunan Ermeniler Tarafından Katledilen Şehit Türkler Anıt ve Müzesi'nin ne zaman neden yapıldığına dair bilgi vererek sözlerine şu şekilde devam etmiştir.

Türkiye ve Azerbaycan'ın ilişkileri iyidir. Azeriler Türklere yaslanıyor. Bu Karabağ olaylarından sonraki dönemde yapıldı buradaki Müze, Ermenilere tepki olsun diye yapıldı. O dönem Şemseddin Uzun valiydi, Azerilerle ilişkiler çok iyiydi. O dönem bu müzeyi yaparken Azeri mühendisler de yapımda çalıştılar. Müzenin üstündeki Kılıçların bir anlamı var. Bu kılıçlar Ermenilere gözdağı verilmek için yapılmış, o dönem gümrük kapıları açılmasını diye yapılmış aslında... Buradaki Azerilerin. Gümrük kapılarını açılmaması için... Azerileri galeyana getirmek için yapmışlar (Orhan, 35, Iğdır).

Tsitsernakaberd (kırılmaç kale) Soykırım Anıtı

4.3.2. Sınırın Karşı Tarafına Yönelik Algılar

Sınırın iki tarafında da görüşmecilerden bazıları sınırın karşısına geçmeye çekindiklerini çünkü sınırın karşısında onları nelerin beklediğini bilmediklerini belirtmişlerdir. Sınırın karşısına geçmeye çekinenler genellikle sınırın karşısından kimse ile karşılaşmamışlardır ve aynı zamanda sınırın karşısına gidip gelen hiçbir bireyi tanımamaktadırlar. Bu noktada karşının onlar için katı bir öteki olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu öteki, yüz yüze gelinmediğinden dolayı yaratılmış olan kalıplarla tanımlanan bir öteki olarak belirginleşmektedir. Ötekinin katılaşmasının, ondan çekinilmesinin, kimi zamanda ondan korkulmasının temelinde büyüklerin anlatılarının, basından edinilen bilginin, okunan kitapların etkisi bulunmaktadır. Bu bakış açısının oluşmasında aynı zamanda, gündelik hayat içerisinde karşılaşılan anıtların, mezarların ve törenlerin de büyük bir etkisi vardır. Fakat bu durumun tersi ile de sınır bölgelerinde karşılaşmak olağandır. Burada temel olan belirleyici unsur sınırın karşısı ile iletişime geçilmiş olması ve/veya sınırın karşısında yaşayanlarla iletişime geçmiş kişilerden bilgi edinilmesidir. İletişimin önemli bir etken olması, ne şekilde iletişime geçilmiş olduğu sorusunu gündeme getirmektedir. Katı bir şekilde kapatılmış sınırlar üzerinden iletişime geçmek, birbirine dokunmak, birbirini anlamaya çalışmak nasıl gerçekleşmektedir? Daha önceki bölümde de vurgulandığı gibi, farklı türden birçok sınır aşma şekli ve bu aşma şekillerinin uyandırdığı hissiyat

sınırın iki yakasının birbirlerine dair algılarında dönüşümler yaşanmasına neden olmuştur. Sınırın karşısına dair algı tek yönlü ilerleyen bir süreç değildir. Sınıra dair algının şekillenmesinde birçok değişken rol oynamaktadır. Örneğin, görüşmelerin çoğunda sınırın karşısında yaşayanlara dair sorular sorulduğunda, bu sorulara verilmiş olan cevaplarda yaratılmış olan öteki algısı görülmekle birlikte, farklı yollardan karşı ile iletişim geçmenin ve/veya geçenlerden edinilen bilgiler doğrultusunda sınır algısında dönüşümler yaşandığı gözlenmektedir. Ayrıca Martinez'in (1994) de belirttiği gibi sınır bölgesinde yaşayanların kendilerini hem sınırın diğer tarafındakilerden hem de iç bölgede yaşayanlardan farklı tuttıkları gözlemlenmiştir. Ermenistan ve Türkiye sınır bölgelerinde yaşayan insanlar, özellikle Iğdır'da yaşayanlar kendilerini hem ülkenin geri kalanından hem de sınırın karşısından farklı görmektedir. Bu durum farklı parametrelerden beslenmektedir. Ermenistan sınırından farklı olduklarını düşünmeleri daha çok etnik, dini köken ve ulus kimlik tanımlamaları üzerinden ilerlemektedir. Ulus içindeki ayırım temelinde ise farklı kültürlerle girilen iletişim, İran ve Azerbaycan'dan gelenlerin, ülke sınırları kurulmadan önce ve kurulduktan hemen sonra yaşanan kültürel etkileşimin etkisi bulunmaktadır.

Sınırın iki yakasında yaşayan farklı kimliklerde sınır algısında dönüşüm yaşanmasında farklı parametreler rol almaktadır. Bu noktada dönüşüm ile neyin kastedildiği sorgulamak kaçınılmazdır. Her iki ulus devlet de kendi sınırları içerisinde hem egemenliklerini pekiştirmek hem de ülke içerisinde birlik ve bütünlüğü sağlamak amacı ile genel hatlarla sınırları dışında kalanları tanımlamaktadır. Böylelikle sınırları dışında kalan "ötekiler" üzerinden sınırın içerisinde yaşayanların ne olduklarını veya olmadıklarını belirtmektedirler. Bu noktada dönüşüm belirlenmiş olan "öteki" hakkında olmaktadır. Bununla birlikte "öteki" tam anlamı ile ortadan kalkmamakta fakat dönüşümler yaşamaktadır. Hem Türkiye sınırında yaşayan Azeriler ve Kürtlerde hem de Ermenistan sınırında yaşayan Ermeniler ve Ezidilerde sınırın karşısında yaşayan etnisitelere dair algılarda yaşanan dönüşüm farklı parametreler üzerinden olmuştur. Bu parametreleri her etnisite bakımından ayrı ayrı ele almak mümkündür.

Kürtler'in sınırın diğer tarafı ile ilgili algısının şekillenmesinde: 1) SSCB'nin yıkılması sonucunda Ezidiler ile iletişime geçilmesi (Bu üzerinde durulması gereken ayrı bir konudur. Kendilerini dinleri üzerinden tanımlayan Ezidiler ile etnisiteleri

üzerinden tanımlayan Kürtlerin aynı dili konuşmaları iletişimde kolaylık yaratmıştır) , 2) sınır köylerinde kaçakçılık ilişkilerinin var olması, 3) Kürtlerin büyüklerinden duydukları hikâyelerin etkisi, 4) SSCB sınırının yıkılması sonrasında Yerevan ve Ararat bölgesine yapılan ziyaretler ve bu ziyaretçilerin aktarımlarının etkisi, 5) Sınırın açılma ihtimali ile birlikte elde edilecek gelirin etkisi.

Azeriler'in sınır karşısına dair algısının şekillenmesinde rol oynayan temel parametre ise, sınırın açılması ile birlikte elde edilecek gelirin etkisi ve sınırlıda olsa bazı Azerilerin kaçakçılık yapmasıdır. Fakat önemle belirtilmesi gereken husus ise Ermenilere uygulanan tehcirin burada anlatılara dâhil olmaya başlamasıdır. Temelde iki tarafın da birbirinden toprak istememesi halinde herhangi bir sorunun yaşanmayacağı, Cumhuriyet öncesi dönemde bu topraklarda farklı etnisitelerin yıllarca birlikte yaşadığı vurgusu dikkat çekmektedir. Fakat yine aynı noktada Dağlık-Karabağ sorununun çözülmesi halinde ilişkilerin sıcaklaşabileceği Azeri görüşmeciler tarafından dile getirilmiştir.

Ermenilerin karşıya dair söylemlerde yumuşamanın nedenleri ise: 1) kara sınırlarının kapalı olmasına rağmen hâlihazırda hava sınırlarının açık olması (Haftanın 4 günü İstanbul ve Ararat bölgesinden uçakların kalkması), 2) Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının ardından Ermenistan'dan Türkiye'ye iş göçünün yaşanması, 3) Gürcistan ve İran üzerinden ticaretin yapılması, 4) Avrupa destekli STK'ların her iki ülke ulusunu yakınlaştırmaya çalışması, 5) kapalı sınırlarda hayvan kaçakçılığının yapılması, 6) sınır köylerinin Yervan' a yakın olması ve 7) Radyo, televizyon, İnternet aracılığı ile sınırın diğer tarafı hakkında bilgi edinilmesi. 8) Ermenistan'da Sovyetler döneminde Azerilerle kurulmuş komşuluk ilişkilerinden dolayı öğrenilen Azericenin de sınırın karşısı hakkında bilgi edinmeye etkisi bulunmaktadır.

Ancak daha önce söz edilen etnisitelerin söylemlerinden farklı olarak, Ezidilerin söylemlerinde dönüşümler yaşanıp yaşanmadığı konusu tartışmalı bir konudur. Sınır bölgesinde bulunan Ezidilerin sınırın karşısında yaşayan Kürtlerle aynı dili konuşmalarından dolayı iletişime geçmeleri ile geçmiş dönemlerde bir arada yaşamışlığın yaratmış olduğu tanıdıklık ilişkileri gelişmiştir. Bu bağlamda, sınırın karşısındaki ile iletişimin arttığı ve sınırın karşısının zararsız olarak tanımlandığı gözlenmiştir. Fakat özellikle son yıllarda Ezidilerin Ortadoğu'da yaşadıkları ve yaşamaya devam ettikleri kısımlar dolayısıyla sınırın karşısı artık kendisinden

çekinilen bir alan olarak görülmeye başlanmıştır. Bu nedenle sınırın karşısına dair karmaşık duygular içerisinde oldukları gözlenmiştir.

İki devlet arasında normalleşmeye başlayan ilişkiler sınırın iki tarafında yaşayan halkların birbirine dair düşüncelerini etkilemektedir. Ayrıca Türkiye ve Ermenistan hakkında yapılan haberler, eğitim kurumlarında edinilen bilgiler iki halkın birbirine dair düşüncelerinin dönüşmesinde önemli olmaktadır. Örneğin, Futbol diplomasisi ile başlayan sürecin 2010 yılında son bulması, insanların sınırın karşısına dair düşüncelerinde dönüşümler yaşanmasına neden olmuştur. Ermenistan'ın sınır bölgesinde yaşayan insanların bir kısmı normalleşme sürecinde Türkiye'nin güvenilir bir tutum sergilemediğini dile getirmişlerdir. Bu aynı zamanda görüşmecilerde hayal kırıklığı yaşandığının da göstergesi olmaktadır. Geçmiş dönemde katı bir şekilde korunan sınırın yüklenmiş olduğu anlama karşı insanların bu sınırın açılmasını beklemesi, açılmaması durumunda hayal kırıklığı yaşaması, sınırın yüklendiği anlamın dönüşmesi anlamına gelmektedir.

Babası Azerbaycan Ermenilerinden olan Siyasal Bilgiler Fakültesi öğrencisi Ararat, Türkiye'nin Ermenistan'a karşı uyguladığı politikaların dostça olmadığını anlatırken bir anda durdu ve benim görmem gereken birkaç belgenin olduğunu belirtti. Açıkçası sınır köyünde Türkiye ve Ermenistan arasındaki protokolün Türkçesine rastlamak beklediğim bir şey değildi.

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ
İLE
TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ARASINDA
DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN KURULMASINA DAİR
PROTOKOL

Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti,

Aynı gün imzalanan İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol'de öngörüldüğü şekilde, halklarının yararına hizmet etmek amacıyla iyi komşuluk ilişkileri tesis etmeyi, siyasi, ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda ikili ilişkileri geliştirmeyi arzulayarak,

Birleşmiş Milletler Şartı, Helsinki Nihai Senedi, Yeni Bir Avrupa için Paris Şartı çerçevesindeki yükümlülüklerine anıta bulunarak,

İkili ve uluslararası ilişkilerinde, eşitlik, egemenlik, diğer ülkelerin iç işlerine müdahale etmeme, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygılı olacakları ve bu ilkelere saygı gösterilmesini sağlayacakları yönündeki taahhütlerini teyit ederek,

İki ülke arasında güven ve itimat ortamı oluşturulmasının ve bunun muhafaza edilmesinin, tüm bölgede barışın, güvenliğin ve istikrarın kuvvetlenmesine katkıda bulunacağını, güç kullanımından ya da güç kullanma tehdidinden imtina etmeye kararlı olarak, anlaşmazlıkların barışçı yollardan çözümünü teşvik etmenin, insan haklarının ve temel özgürlüklerin korunmasının önemini akılda tutarak,

İki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili anlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanıdığını teyit ederek,

Ortak sınırın açılması hususunda aldıkları kararı vurgulayarak,

iyi komşuluk ilişkileri anlayışıyla bağdaşmayacak herhangi bir siyaset izlemeyeceklerine dair taahhütlerini vineleyerek,

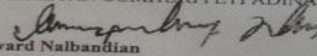
Hangi nedenle olursa olsun terörizmin tüm biçimlerini, şiddeti ve aşırıcılığı kınayarak, bu tür eylemlerin teşvikinden veya müsamaha görmesinden kaçınılacağını ve bunlara karşı mücadelede işbirliğine gidileceğini taahhüt ederek,

Ortak çıkarlar ve iyi niyet zemininde, barış, karşılıklı anlayış ve uyum hedefleri doğrultusunda ilişkileri için yeni bir model geliştirme ve istikamet belirleme iradelerini teyit ederek,

1961 tarihli Diplomatik İlişkilere Dair Viyana Sözleşmesi uyarınca bu Protokolün yürürlüğe girdiği tarihten itibaren diplomatik ilişki kurulması ve karşılıklı olarak diplomatik temsilcilik açılması hususunda anlaşmışlardır.

Bu Protokol ve Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol aynı gün, ve esasen onay belgelerinin değişimini takip eden ilk ayın ilk günü yürürlüğe girecektir.

10 Ekim 2009 günü Zürih'te, Ermenice, Türkçe ve İngilizce dillerinde her biri orijinal olarak ikişer nüsha olarak imzalanmıştır. Yorum farklılığı olması halinde İngilizce metin esas alınacaktır.

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA

Edward Nalbandian
Dışişleri Bakanı

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA

Ahmet Davutoğlu
Dışişleri Bakanı

Ararat protokolü göstererek bu protokollerin hiç gerçekleşmediğini söyledi ve sözlerinde şu şekilde devam etti:

Futbol diplomasisini de gerçekleştirmediler, hepsi yarım kaldı. Futbol diplomasisi bizi heyecandırmıştı. Bir kere Türkiye ve Ermenistan'ın sınırı açmayı istediklerine dair bir konuşma oldu. Futbol politikası bunun ile başladı. Türkiye için sınırın açılması karlı değil. Ermenistan için karlı çünkü Ermenistan Türkiye aracılığı ile güçlenip Avrupa'ya girebilecek. Yani özgür ve daha açık olmak için gerekli. Fakat Türkiye bunu yapmayacak. Ermenistan için bu çok karlı (Ararat, 28, Ararat).

Çeşitli yollarla karşı hakkında bilgi edinilmesi, sınırın kurulum şekli nedeni ile sert tepkilerde yumuşama yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle sınırın karşı ile iletişime girilmesi veya iletişime geçenlerin anlatımlarının bu noktada etkisi yüksektir. Örneğin, daha önceki dönemlerde sınırın karşısında kimlerin yaşadığına dair bilgi sınırlıyken, şu an da sınırın karşısında kimlerin yaşadığı bilinmektedir.

Tabii bunda daha önce ifade edildiği gibi haber programlarının da etkisi yüksektir. Ekonomi bölümünden mezun olan 22 yaşındaki Jannig ailesi ile birlikte sınıra yakın olan köylerden birinde yaşamaktadır. Sınırın karşısının ona ürkütücü gelmediğini belirterek sınırın karşısında yaşayanlar hakkında bildiklerini aşağıdaki gibi aktarmaktadır:

Sınırın diğer tarafında benim gibi insanlar yaşıyor, büyüklerinin yaptığı yanlıştan onlar sorumlu değil. Sınırın karşısında Türkler, Kürtler, hatta Ermeniler yaşıyor hatta Araplarda var. Daha çok var ama ben hatırlamıyorum. Ermeniler de vardır, yani olmuş olabilirler değil mi? Kesinlikle dinlerini değiştirmemişlerdir veya değiştirmişte olabilirler kahkaha atıyor. Nerden biliyorum biliyor musun? Çünkü Türk parlamentosunda Ermeni de kökenli birisi var ve her zaman Ermenilerle alakalı sesini yükseltiyor, buradan biliyorum. Buradan sonrası Iğdır şehri değil mi bize yakın tarafta Kürt köyleri var değil mi? Şey bazı Kürt köyleri var karşıda biliyorum. Belki de çok gelişmiş değillerdir. Televizyonda gördüm Ermeni Kiliselerinin taşlarını alıp, ev veya benzer şeylerini yapmışlar. Sınıra yakın kesim ekonomik olarak zayıf. Bildiğim kadarı ile hemen karşı ilginç bir yer değil normal (Jannig, 22, Ararat).

Sınırın karşısına geçmemiş fakat sınırın karşısına dair anlatımların etkilediği bazı görüşmeciler, sınırın karşısının anlamının değiştiğini vurgulamışlardır. Sınırın kendisinin de barışçıl bir sınıra dönüştüğünü vurgulamışlar. Bu dönüşüme karşı hakkında farkında olmadan edinilen bilginin etkisi olsa da bizzat karşı ile ilgili haberlerin takip edilmesi de algının dönüşmesini etkilemiştir. Görüşme yapılan kişiler Türkiye üzerine konuşurken, devlet ile halk ayrı tutulmuştur. Bu noktada Ermeni tehcirine/meselesine/soykırımına yönelik tepkiler belirleyici olmuştur. Özellikle Hrant Dink'in öldürülmesi ve sonrasında, halkın bu duruma göstermiş olduğu tepki birçok kişi tarafından önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir. Aynı zamanda Türkiye'de farklı etnisitelerin mecliste temsilcilerinin olması pozitif bir etki uyandırmıştır. Özellikle konuşmalarda mecliste Ermeni bir milletvekilinin bulunması Türkiye'nin Ermeni politikasında dönüşüm yaşanması üzerinden değerlendirilmiştir.

Sevag sınırı hiç geçmediğini fakat sınırın karşısına gidenlerden bilgi aldığını belirterek, Türkiye'ye gitmek istediğini dile getirmiş, halkların birbirine dair düşüncelerinin dönüşmesi için ilişki kurulması gerektiğini ve sınırın açılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu noktada Sevag, sınırın karşısının onun için neden önemli olduğunu, sınırın karşısı hakkında neler düşündüğünü şu şekilde dile getirmiştir.

Karşı tarafa hiç gitmedim ama karşıyı oraya gidip gelenlerden duydum. Duyduğuma göre görece barışçıl bir yermiş. Tüm dünya soykırımı tanımaya zorladığından dolayı, Türkiye'nin Ermeni politikası değişmiş. Burada soykırım falan olmamış demişler, fakat Türk vatandaşları kabul etmiş. Rusya Türkiye ile antlaşma imzaladığından beri durum daha relax. Türkiye Rusya'nın Ermenistan'la yakın müttefik olduğunu biliyor, Bundan dolayı Türklerin Ermenilere karşı bir baskısı olmaz, Rusya'dan dolayı... Kişisel olarak kimseyi tanımıyorum, fakat sınırın diğer tarafından geliyorlar buraya. Karşıya gitmek isterim. Ben ilgimden dolayı gitmek isterim Ani'ye gitmek istiyorum... Anideki 1001 kiliseyi görmek istiyorum. Birçok insan anıye gitmek istiyor, hayal ediyor, hatta bunun üzerine bir şarkı var Ani'yi görüp ölmek diye Aslında bu dünyadaki problemlerin temelinde kapitalist ekonomi var Açık sınır arkadaşçı sıcak ilişkiyi temsil ediyor, Kapalı sınır ise düşmanlığı ve şüpheciliği temsil ediyor (Sevag, 81, Armavir).

Sınırın karşıısı ile iletişime geçmek aynı zamanda kültürel miras'ı görme arzusunu taşımaktadır. Punsmann'ın da belirttiği gibi "Kültürel miras paylaşılan bir değerdir: kültürler ve topluluklar arasında olduğu kadar geçmişten günümüze ve geleceğe bir köprü. Halk kimliğinin güçlü bir sembolü olan kültürel miras, ulusal ve bölgesel uzlaşma için birleştirici bir faktör haline gelebilir ve ortak bir gelecek için bir temel oluşturabilir" (Punsmann, 2012, s.83). Bu miras aynı zamanda geçmişte bir arada yaşamışlığını kalıntıları da olmaktadır. Bu nedenle karşıya geçmek bu mirası görmek aynı zamanda korkulan çekinilen ötekinin düşüncede dönüşüm yaşamasına neden olmaktadır.

Türkiye tarafındaki görüşmecilerin birçoğu sınırın karşısında bulunan köylerin adlarını vermişlerdir. Başlangıçta bu adları nereden bildiklerini belirtmeyen görüşmeciler daha sonra Ermenistan-Türkiye sınırı üzerinden geçmişte hayvan kaçakçılığı yaptıklarını dile getirmişlerdir. Kaçakçılık işleriyle uğraşanların birçoğu aynı zamanda sınırı Gürcistan üzerinden de geçip Yerevan ve Ararat bölgelerini gezdiklerini dile getirmişlerdir. Sınırın karşısına gitme eğiliminin temel sebebinin ise büyüklerin anlatılarından kaynaklandığını dile getirmişlerdir. Ayriyeten iki görüşmeci sınırın diğer tarafında akrabalarının yaşadığını dile getirmiştir. Aynı zamanda 1991 yılı öncesinde sınırın karşıısı ile herhangi bir ilişkinin bulunmadığını, görece sert bir sınır olduğunu ifade ederken bu dönemde tek iletişimin sınırın karşısından gelen düğün sesleri olduğunu vurgulamışlardır.

Birbirinden Aras Nehri aracılığı ile ayrılan iki bölgedeki insanlara sınırın ötesinde yer alan yerlerin adlarının ne olduğu, bu yerlerin adlarını nereden öğrendikleri ve buralar hakkında bir farkındalığa sahip olup olmadıkları gibi sorular sorulmuş ve bu

sorulara verilen cevaplar farklılık göstermiştir. Sınırın karşısındaki yerlerin adları hakkında bilgi kaçakçılık dolayısı ile gidip gelen kişilerden edinilen bilgiler, turistik amaçla yapılmış geziler sonucunda anlatılan hikâyeler, büyüklerin anlatılarından ve okullardan öğrenilmiş bilgiler doğrultusunda şekillenmiştir.

Karşı taraftaki yerlerin adını mı söyleyeyim? Nasıl söyleyeyim? Nasıl bilebilirim? Birçok yerin ismini değiştirmişlerdir. Van, Ani, Kars, Iğdır... ..Sınırın karşısından yalnızca büyükbabamı tanıyorum... Sınırın karşısında Kürtler yaşıyor, hiçbir şey, biz Aras'ın kenarına gidip karşıya bakıyoruz. Oradan uzaktan insanları görüyoruz. Hiç konuşmalarını duymadım, çok uzaktalar çünkü... Türk veya Kürt bilmiyorum kimin yaşadığını. Bir ulus yaşıyor orada. Sadece bana orada Kürtlerin yaşadığı söylendi. Onlar buradaki Ezidiler ile benzerler... Bana öyle geliyor... Bilmiyorum... Hiç Türkiye'de bulunmadım (Anush, 29, Armavir).

Günümüzde sınırlar, gündelik ilişkiler içerisinde değişen dönüşen alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada sınırın karşısı ile iletişim sınırda karşılıklı bir dönüşümü de içerisinde barındırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında kapalı olan sınırlardaki iletişim, açık sınırlarda yaşanan iletişimden farklılaşmaktadır. Ermenistan Türkiye sınırında iletişim, kısa bir süre yapılan kaçakçılık dışında, resmî olmasa da farklı yollarla sınırın karşısına dair bilgi edinmektedir. Edinilen bilgi aynı zamanda karşıda yaşayanların nasıl insanlar olduğuna dair düşüncenin oluşmasına kaynaklık etmektedir. Örneğin, sınır bölgesinde yaşayan insanların sınırda yaşanan herhangi bir sorunda sınırın iki tarafında bulunan askerleri kurumsal düzeyde iletişime geçtiğinden haberdar olmaları karşıya dair algı oluşturmalarında etkili olmaktadır. Bu durum sınırın karşısını korkulacak, her an her şeyin gerçekleşebileceği bir alan olmaktan çıkarır ve ona pozitif anlamlar yüklenmesine olanak tanır. Kurumsal düzeyde iletişimin var olduğunu bilmenin dışında sınır bölgesinde yaşayan insanların bir birlerini tanımlamaya başladıkları bir diğer alan ise, sınırın karşısına geçen hayvanlarının geri gönderilmesine dair karşının göstermiş olduğu tutumdur. Normalde hayvanları sınırın diğer tarafına geçen sınır bölgesinde yaşayan köylüler, iki tarafta da askeri birliklere haber vermektedir. Askeri birliklere haber verildikten sonraki süreçte ise birlikler karşı ile iletişime geçerek kaçan hayvanların geri gönderilmesine önayak olmaktadır. Fakat bazı durumlarda jandarmaya haber vermeden de sınırdan geçen hayvanların sınırın karşısına geri gönderilmesi sınırın karşısına ilişkin algıyı yumuşatmaktadır

Sivil Toplum Kuruluşları'nın programları hâlihazırda gençler arasında ilgi uyandırmaktadır. Bir şekilde Türkiye ile iletişime geçme gençlerde "öteki" ile

iletişime geçme anlamına gelmektedir. Yalnızca STK'ların çalışmaları ile toplumların birbirlerine yönelik algılarında dönüşüm yaşanmayacağı açık olsa da STK'lar aracılığı ile iletişime geçmiş kişilerde sınırın karşısına dair sert algıların ortadan kalktığı gözlenmektedir. Bu noktada toplumların birbiri ile karşılaşması, tamamen geçmişin ortadan kalkması, güvensizliğin yok olması anlamını taşımamaktadır. Daha önce bahsedildiği gibi toplumların karşılaşması ve birbirini tanımaya çalışması sınırın karşısına dair düşüncelerde yumuşamaya neden olmakta ve bu yönde pozitif bir etki uyandırmaktadır. Hrant Dink'in ölümünden sonra, Hrant Dink vakfının iki ülke halkını tanıştırmaya yönelik çalışmaları sınır bölgelerinde anlamlı bir dönüşüme neden olmuştur. Özellikle görüşmelerin yapıldığı esnada Hrant Dink Vakfı bursu ile çalışma yaptığını ifade etmem, birçok görüşmecinin görüşme yapmaya pozitif yaklaşmasına neden olmuştur. İçlerinden kimileri Türkiye'nin Ermenilere karşı tutumunun değişmesini Hrant Dink'in ölümünden sonra, Türkiye'de halkın sokaklara çıkması üzerinden değerlendirmiştir. Bu noktada insanların dönüştüğü vurgusu yapılmıştır.

Sınırın açılması uzun yıllar boyunca bilinmeyenden korkanlar için travmatik bir olay olabilir. Sınırdan birinin hayatında ilk kez, hatta otuz veya kırk yıl boyunca diğer tarafla ilişki kesildikten sonra ilk kez travmatik olarak geçmek, algılanan sınırı somut gerçeklikle aynı çizgiye getirir(Newman, 2003;21). Bu noktada sınırın karşısına atfedilen sembolik anlam, birebir deneyimlenmeye başlar. Uzunca yıllar sınırın karşısından korkmak sınırı geçer geçmez hissedilen duygu haline gelir. Sınır üzerinden iletişimin artması sınıra dair korkunun temellerinin sorgulanmasını da beraberinde getirir. Yaratılanla iletişimde olunan arasındaki farkı görmek aynı zamanda "öteki"nin sorgusunu da beraberinde getirir. Aynı zamanda sınırın karşısına dair algının nasıl oluştuğu, oluşma gerekçelerinin neler olduğu, ötekinin yaratılmasında haklı olup olunmadığı gibi soruların ortaya çıkmasına yol açar. Bu aynı zamanda karşıya dair aynı anda farklı algılar belenmesinin başlangıcını da oluşturur.

Türkiye ile Ermenistan arasında turist rehberi olan 27 yaşındaki Ani Türkçe öğrenmeden önce, sınırın karşısından kimseyi tanımadığı dönemlerde, sınıra karşı tutumunun çok sert olduğunu, sınırdan korktuğunu belirtmiştir. Türkiye'den herhangi biri ile üniversiteye başladığı yıllara kadar karşılaşmadığını belirten Ani, üniversite yıllarında sınırın karşısından gelen, görmüş olduğu ilk Türk'e nasıl sert çıktığını

anlatmıştır. Ani sınırın karşısındakilere karşı olan bu sert tutumunun zamanla Türkiye'ye gide gele sınırın karşısından arkadaşlar edinmesi sonucunda dönüştüğünü belirterek sınırın karşısındakiler ile hâlihazırda konuşulması gereken şeyler olduğunu belirtmiştir. Ani sınıra ilişkin, sınırın karşısındakiler hakkında bilgisinin nasıl oluştuğuna ve sınırın karşısı ile ilgili fikrinin nasıl dönüştüğünü şu şekilde aktarmıştır.

Yani bir gün sınır açılır diye, yani benim için çok garip oluyor, yani biraz önce biz bahsettik ya belki ben görmem, belki torunlarım görecektir, âmâ işte bence hayat boyunca bu sınır böyle kapalı kalır, yani bana öyle geliyor. Çünkü işte sınır böyle koşullarda, Türkiye ile ilişkilerimiz iyi değil, hatta düşmanlık var... Hem de işte defalarca okullarda bizim aldığımız eğitim, Türkiye'de Türk çocuklarının aldığı eğitim. (Türkiye'deki eğitim hakkında bilgin var mı diye sorduğumda), evet işte Türk arkadaşlarıma ben onu hep soruyorum... Ben diyorum tamam bizimkiler böyle diyorlar soykırım oldu, o oldu, bu oldu, Türkleri her zaman düşman olarak gösteriyorlar işte. Tarihte İran'la savaşımız oldu, Rusya'ya karşı şeylerimiz oldu, tamam diyorum o zaman Türkler bunu nasıl gösteriyorlar. Bir de Türkiye tarafını araştırmaya başladım, önce kitaplardan, sonra artık kitapları bıraktım. Çünkü benim için bunun hem kolay hem de kısa yolu vardı, bu da arkadaşlarımla konuşmak (gülümseyerek). Onlara da, Ermenileri düşman olarak olumsuz bir şekilde göstermeye çalışıyorlar, gösteriyorlar herhalde kitaplarda böyle. Ama böyle geniş baktığımız zaman belki bu da normaldir. Çünkü herkesin bir devleti var, herkes bu devleti korumak istiyor. Eee... Bu devleti nasıl koruyalım? Bir şeyler yapmak gerekiyor, ortak bir düşman olursa bu çok daha kolay oluyor. Bu birleştirmek, halkları birleştirmek... Belki bu da normaldir ama bunların bir sınırı olmalı yani (Ani, 27, Erivan).

Sınırın karşısına dair algı sınırın açılıp açılmamasına ilişkin sorulara verilen cevaplarda da görünür olmaktadır. Sınırların açılmasını istemek veya istememek kimi için çok karmaşık bir hal almaktadır. Sınırın açılmasını iki taraftan da isteyen kişilerin sayısı oldukça yüksektir. Her birinin sınırın açılmasını istemeleri farklı parametrelerden beslenmektedir. Birçok kişi sınırın açılması durumunda neler yaşanacağına dair farklı görüşler ortaya koymuştur. Temelde Türkiye sınır bölgesinde yaşayanlar sınırın açılmasına daha bölgesel bazda bakarken Ermenistan'da yaşayanlar sınırın açılması durumunda durumun Ermenistan'ın kendisi için çok iyi olacağını vurgulamaktadır. Ermenistan'da, Ermenistan-Türkiye sınırının açılmasını isteyenlerin oranı yüksek ve sınırın açılmasını istemelerinin temelinde milli çıkarın bulunduğunu belirtmişlerdir. Sınırın açılması ile birlikte, Ermenistan'ın mahrumiyetten kurtulacağı, Batı ile iletişime geçilecek en önemli sınırın Türkiye sınırı olduğunu vurgulamışlardır. Birçok kişi Türkiye sınırının

açılmasının hem toplumsal hem de ekonomik anlamda Ermenistan'ın yararına olacağını vurgulamıştır.

Sınırın açılmasını isteyenlerden bazıları, sınırın açılması gerektiğini, sınırın sınır bölgesinde yaşayanları yoksullaştırdığını dile getirerek sınırın açılmasının belirli şartlar altında olması gerektiğini vurgulamışlardır. Sınırın açılması ile birlikte sınırdan geçmeyi sınırın karşısında gezmeyi isteyenlerin oranı da yüksektir. Ancak her ne kadar sınırın karşısı ile ilişki geliştirilmek istense de, sınırın karşısını tamamen düşman olarak görmediklerini belirtse de sınırın karşısı bazıları için halen kendisinden çekinilen bir alandır. Bundan dolayı sınırın politik ilişkiler geliştirilerek açılmasının gerekli olduğunu belirten kişiler aynı zamanda devletlerin bu alanları sıkı denetim mekanizmaları ile denetlemesi gerektiğini de vurgulamışlardır.

.....sınırın açık olması daha doğru olur. Sınırın karşısına geçme hayalleri kuruyorum sadece, finansal durumum bunun için yeterli değil... Şimdi sınırın açılmasını isterken bunu basitçe fakir insanlar için istiyorum. En azından buradaki insanlar ticaretle uğraşacak. En azından bu durum değişecek insanlar yalnızca toprağı işleyerek yaşayamazlar. Aslında sınır açıldığında çok sıkı bir denetim olmalı (Armen, 45, Armavir).

Susan, sınırın açılmasının düşünülen aksine yalnızca Ermenistan için değil aynı zamanda Türkiye için de yarar sağlayacağını belirterek her iki halkın iletişim sonucunda normal ilişkiler kurabileceğini vurgulamış ve sözlerine aşağıdaki gibi devam etmiştir:

Sınır açılabilir fakat ortada birçok fakat var (gülümsüyor). Evet, insanlar arasında normal ilişkiler kurulabilir. Temelde bunlar ekonomik ve ticari ilişkiler olur. Şunu söylemek istiyorum: sınır açılırsa da sadece bizim taraf için değil diğer taraf için de ekonomik bir süreç olur. Bu da insanların karşılıklı ticaret yapmaları anlamına gelir. Tabii bu diğer sektörler için de geçerli. İnsanlar gelip buradan yer alabilirler, buradakiler de oradan yer alabilirler. Yani sadece bu şekilde hayal edebiliyorum (Susan,51, Armavir).

Sınırdaki birlikte yaşanmışlığın oluşturduğu anılar sınırın açılmasına yönelik konuşmalara yansımaktadır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde birçok etnisitenin bir arada yaşaması ve yaşadıkları dönemi anlatılarla diğer kuşaklara aktarması sınırın açılmasına dair algıları da etkilemektedir. Kürtler sınırın açılmasında bir sorun olmadığını vurgularken geçmişte atalarının sınırın karşısında yaşayanların ataları ile bir arada yaşadıklarını belirtmiştir. Bu noktada geçmiş her iki tarafta da farklı düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ermenistan'da Ermeniler sınırın açılmasını isterken geçmişe vurgu yapmışlardır. Geçmişe vurgu yapanların bazıları

geçmişe rağmen sınırın açılması gerektiğini, halkların bir şekilde iletişime geçmesinin gerektiğini ifade etmiş ve 1915 meselesi/olayları/tehcirini unutmadıklarını dile getirmişlerdir. Bunun yanı sıra 1915 meselesi/olayları/tehciri sırasında sınırın karşısında yaşayanların bir kısmının büyüklerini öldürmeye çalışırken diğer kısmının büyüklerini kurtarmaya çalıştığını vurgulamışlardır. Bu noktada sınırın karşısının tamamen korkulacak bir alan olarak görülmemesi gerektiği temel vurgu olmuştur.

Susan sınırların açılması gerektiğini söyleyerek, sınırın geçmişi unutturmadığını fakat geçmişte sınırın karşısında yaşayanlardan bazılarının sınırdan Ermenistan'a geçen büyüklerine yardım ettiklerini belirtmiştir:

Tabii ki atalarımıza yaşatılan acı olayları hatırlıyoruz. Ve birçok Ermeni'nin öldüğü olaylardan dolayı bizler o sınıra ihtiyaç duyuyoruz. Biliyor musun ne var, şuan için onlar için onlar için tehlikeli diyemeyiz. Onlarda sıradan insanlar, normal insanlar. O halde şimdi ne oluyor, onlar suçlu değil fakat diğer taraftan onların ataları suçlu. Bence şuan onlarda farklı düşünüyorlar. Bu olaylarda birçok kişi savaşta ne kazanç elde ettiyse aldı veya bunun gibi bir şey... Fakat azda olsa değiştiklerini düşünüyorum. Bizim atalarımız için düşman olduklarını düşünüyorum, bir birey olarak sonsuz düşmanlıktan söz edemeyiz (Susan, 51, Ararat).

Sınır ve sınırın karşısında yaşayanlara dair algı açıklanması kolay bir olgu değildir. Sınırın karşısına dair birçok duygunun bir arada yaşandığının görmek şaşırtıcı bir durum olmamaktadır. Görüşmeciler tarafından kurulum şekli itibari ile katılaştan Ermenistan-Türkiye sınırının artık çekinilecek bir sınır olmaması gerektiği vurgulanmaktadır.

Sınırın kurulum şekline karşı öfkeli olan Hermine'nin öfkesi konuşmasının sonlarında yatıştı:

Son olarak şunu söylemek istiyorum Türk ve Ermeni gençlerine bizler bu dünyaya bir kereliğine geliyoruz. Tanrı hayatı bir kereliğine veriyor, bırakalım barış içerisinde yaşansın. Bir daha savaş olmasın annelerin gözlerinden yaşlar akmasın. Karabağ'ın kurbanları için üzgün hissediyorum. Onlar için orada ölen Türk'ün de annesi yok mu? Onlar da gözyaşı dökmüyor mu? Artık savaş olmasın barış içerisinde yaşansın. Paraya da toprağa da değmiyor. Ne kadar zengin olursan ol bu hayatı yalnızca bir kez yaşıyorsun. Tüm Ermenilerin barış içerisinde yaşamasını istiyorum, harmoni içerisinde... Asla ve asla yetimhanelere giden çocuklar olmasın (Hermine, 44, Armavir).

Azeriler de geçmişte bir arada yaşamış olduğunu vurgulayarak Türkiye-Ermenistan sınırının açılması gerektiğini belirtmişlerdir. Ermenilerin Türkiye toprakları

üzerinden hak iddia etmedikleri sürece bir sorun yaşamayacaklarını, böyle bir durumda kendilerinin de Erivan'dan sürüldüğünü ve aynı hakkı oradaki topraklardan isteyeceklerini dile getirmişlerdir.

Azeri Hayri sınırın açılması gerektiğini fakat bunun için de belirli koşulların oluşması gerektiğini vurgulamıştır.

Geçmişte yaşadıklarımız var onlarla, şimdi o zamanlar savaştı herkes birbirini öldürdü. Ama soykırım olmadı o zaman bizde soykırım yaşadık. O dönemlerde benimde dedelerimin Erivan'da toprakları vardı orada yaşıyorlarmış, eğer onlar bizden toprak isterse bizde onlardan toprak isteriz. Hem bide Karabağ var orası da Azeri toprağı sonuçta şimdi buna girersek çok uzar. Ama eğer böyle şeyler olmasa sadece sınır açılrsa bir sorun olmaz. Yüzyıllarca birlikte yaşamışız yani ticaret yapa biliriz eskiden de ticaret yapıyormuşuz... Yani bunda sorun yok oturup konuşuruz, arkadaşlık kurarız, belki çok çok sıcak olmaz ama hani nefretimizde yok. Ticaret olursa bizim içinde iyi olur. Bak mesela suyumuz bize yetmiyor, tarım ve hayvancılık öldü, para kazanamıyoruz, koşullarımız iyi değil. ee sınır açılrsa fena mı olur... (Hayri, 61, İğdır).

Sınır bölgesinde yaşayan birçok kişi sınırın artık kötü anılar yüklenmemesi gerektiğini belirtmektedir. Sınırların açılması ile ilişkilerin normalleşeceği vurgusu bu noktada çok önemlidir. Karşılıklı gidip gelmelerin, geçmişte yaşananları hafifletebileceği vurgusu da bu noktada önemlidir. Ermenistan sınırının aynı zamanda geçmişle bağlantılı olduğunu ifade eden ve Kürt olan 60 yaşındaki Mehmet geçmişte birlikte yaşanmış halklar ile barış yapılması gerektiğini vurgulayarak sınırların açılması gerektiğini belirtmiştir:

Hep arzu etmiştim Ermenistan'ı görmeyi, mutlaka onlarda etmiştir. Birde bizim dedelerimizin orada kemikleri var tabi onlarında burada var. Mezarlarımız var... Mezarlarımız bizi ayırtmamalı en azından ama... Elimizde olan nedenler değil bunlar. Keşke sınır olmasa ne olacak yani, sınır olsa ne olur olmasa ne olur? Gönüllerde sınır yok bence... Ya o sınır benim için Aras olmasa bir anlam ifade etmiyor ama Arasta boğulma tehlikesi beni korkutuyor (gülüyor). Yoksa ben Erivan'a gidip bir kahve içip akşam evime dönmek isterdim yani ne olacak. Bir kenttir Erivan tarihi bir kenttir. Benim atalarımın dedelerimin emeği var oralarda... E bende gidip o kutsal mekânda çay kahve içmek isterdim. Onların "evdigor" köftesini yemek isterdim. Belki açılrsa orası hiç İstanbul'a gelmezdim. Belki Erivan açılsaydı Kars Erzurum İğdır'dan bu kadar insan buraya gelmezdi. Hem alışveriş yapardık, Hem belki daha gelişirdi, tıp gelişirdi. Kent neticede Erzurum'u 5e katlayacak bir kent. Erzurum'dan daha derin bir gelişmişliğe sahip. Mesela biz hastayken Erzurum'a gidiyorduk. Belki gitmeyecektik, Erivan'a gidecektik (Mehmet, 60, İğdır).

Sınırın açılıp açılmaması tartışmaları bazıları için sorgulanması gereken bir mesele haline gelmektedir. Sınırın kapalı olduğu şimdiki günlerde dahi Türkiye mallarının Ermenistan'da dolaşımında olması, sınır bölgesinde yaşayan Ermenilerin dikkatini çekmektedir. Bu noktada sınırların kimin için kapalı kimin için açık olduğu sorusunu gündeme getirmektedirler. Bunun yanı sıra sınır bölgesinde bulunanların çoğunluğu Ermenistan ile Türkiye arasında Gürcistan üzerinde devam eden ticaretin yanı sıra, hava alanları aracılığı ile de Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın aşıldığından haberdarlar. Alek sınırın açılması gerektiğini şu sözlerle dile getiriyor:

Sınırları açmalıyız, sınırlar kapalı mı onu sormak lazım, hiç merkeze indin mi? Alış veriş yapıyor musun? Her yerde Türkiye'den gelen mallar var. Buradan dışarıya çıkmak neredeyse imkânsız... Gerçi çıka bilseler ilk tercihlerini Türkiye olup olmayacağına emin değilim. Çünkü bir birimizi tanımıyoruz ve birbirimizden çekiniyoruz. Bu yüzden sınırlar açılmalı, karşıya gidip gelmeler pahalı olmamalı. Halkın çoğunluğunu karşı ile iletişimde olabilmesi için bu gerekli. Yalnızca Ermenistan için değil Türkiye içinde aynısı geçerli değil mi? Benim bildiğim orada da nüfusun çoğunluğu yurt dışına gezi yapa bilecek kadar zengin değil. Bu nedenle açılmalı. Tabi bir anda herkesin bir birini kucaklamasını beklemiyorum fakat zamanla her şeyin düzeleceğine inanıyorum (Alek, 33, Ararat).

Doran (60), sınırın açılacağını düşünmediğini fakat açılacaksa da sınırın resmi yollarla açılması gerektiğini söyledi. Resmi yollarla açılmış sınırda devlet denetiminin olmaması dolayısı ile sorun yaşanmayacağını dile getirerek sözlerine şu şekilde devam etmiştir;

Eğer açılırsa hım açılma olasılığı yokta ama eğer açılırsa diyelim, eğer açılırsa neden ilişki geliştirmeyelim ki? Neden olmasın? Bizler komşu insanlarız. Bizim komşu köylerle kurduğumuz ilişkilerin aynısını Türkiye'deki komşu köylerle de yapabiliriz. Tabi anayasada ilişki kurmaya karşıt bir şey yok ise... Şimdi sen buraya legal yollarla gelmişsin, devlet içeri girmene izin vermiş. Biz seninle görüşme yapmaktan mutluluk duyuyoruz. Eğer karşı tarafla legal yollarla olursa iletişime geçmeyi isteriz. Bunun doğru yolu bu kanun kanundur. Tekrar söylüyorum eğer bir yolu varsa eğer geçebilirsek, tekrar belirtiyorum legal yollarla gidip gelirse bence kötü bir şey olmaz. Bizim Ermenistan'daki komşu köylerimiz gibi olur Türkiye veya Azerbaycan'daki köylerle. İnsanlar birbirine zarar vermez normal insanlar birbirini incitmez. Çünkü incitmek kar getirmez eğer bugün ben seni incitsem yarın da sen beni incitirsin öyle değil mi? Ben güçlüyüm ben gündüz sana zarar verebilirim ama sen güçsüzsün sen de bana akşam zarar verebilirsin. Eğer açılırsa, bizlerin gidip gelme hakkı olursa, sakın bir ticaret olur, gidip gelmenin yardımı olur. Daha ne? (Doran, 60, Armavir).

4.3.3 Sınırın Rus Askerleri Tarafından Korunuyor Olmasına Yönelik Algılar

Sınırın Rus askerleri tarafından korunuyor olması hem Türkiye’de hem de Ermenistan’da farklı algılanmaktadır. Özellikle her iki tarafta köylülerle yapılan görüşmelerde sınırın kendisine dair konuşma bir şekilde SSCB dönemine dair konuşmalara dönmektedir.

Türkiye’de sınırın Rus askerleri tarafından korunması güçsüzlük olarak algılanmaktadır. Türkiye tarafında yapılan görüşmelerde sınıra dair konuşma Sovyetler Birliği dönemini de içermektedir. Bu aynı zamanda sınırda Rusların varlığına dair konuşmaya dönüşmektedir. Görüşmelerde sınırın ötesi, 1990’lardan önce ihtişamlı bir bölge olarak görülmektedir. Bu bölgenin tamamı Rusya olarak görülmektedir. Bu aynı zamanda komünist olma, kendinden farklı olmayı da içermektedir. Sınır karşısında çalışanların sıkı bir şekilde denetlendiğini belirtenler, Birlik döneminde sınırın karşısında toprak işlerinde çalışanların, gözetlenmelerinden dolayı hiçbir şekilde kendileri ile iletişime geçmediğini belirtmişlerdir. Bunu da sınırı koruyanların katılımı ile açıklamışlardır. Birlik döneminde karşıda Rusların yaşadığı ve yaşam koşullarının çok iyi olduğuna dair bir algı bulunmaktadır. Bu algının oluşmasının altında Türkiye sınır köylerinde yaşayanlarda elektriğin olmadığı dönemlerde, sınırın karşısında karanlığın ışıklar ile aydınlanması yatmaktadır. Bu dönemde sınırın karşısını izlemek için dürbün edinenlerin sayısı azımsanamayacak kadar fazladır. Dürbünler karşıdaki hakkındaki merakın giderilmesinde temel araçlardan olmuştur. Zenginliğine hayranlık duyulan, komünistliğinden çekinilen bir Rus egemenliği algısı bulunmaktadır. 1990’lardan sonra bu algıda kırılma yaşanmaktadır.

Bir önceki dönem Rusların varlığı gücü ve korkuyu temsil ederken, Rusların şuan sınırlardaki varlığı güçsüzlüğü ve bundan dolayı korkulmayacak bir alanı temsil etmektedir. Tabi burada önemli olan husus Rus askerlerinin varlığının sınırın Türkiye tarafında yaşayanlar için güç unsuru olarak algılanmamasıdır. Bu algıyı sınırın Türkiye ile Rusya arasındaki sınır olmaması etkilemektedir. Türkiye sınır bölgesinde sınırın karşısının Rus askerleri tarafından korunuyor olduğuna dair bilgi 1990’ların başında yapılan kaçakçılık aracılığı ile edinilmiştir. Keza kaçakçılığı deneyimlemiş bireylerle yapılan görüşmelerden Rus askerleri hakkında bilgi edinmektedir. Kaçakçılığın yaşandığı ilk dönemlerde sınırın hangi tarafından geçmeleri gerektiği, sınırın hangi tarafında askerlerin bulunduğu, yakalanacakları takdirde ne ile

karşılaşacaklarına dair bilgileri sınırın karşısından iletişimde oldukları kişilerden öğrenmişlerdir. Sınırı birebir deneyimlemiş bireylerin deneyimlerini aktarmaları nedeni ile birçok kişi sınıra dair bilgi edinmiştir.

SSCB döneminde sınırın Türkiye tarafında güvenlik önlemleri olmadığını belirten Kasım sözlerine aşağıdaki şekilde devam etmiştir:

...normalde eskiden diğer tarafta katı önlemler vardı. Rusya döneminde... Bu taraf rahattı ama o tarafın aldığı önlemlerden dolayı kimse hiç bir şey yapamıyordu zaten. O olaylardan sonra buralara kuleler teller çekmeye başladılar (Kasım, 66, Iğdır).

Iğdır sınır köylerinden birinde yaşayan Murat, Sovyetler Birliğinin yıkılmasının ardından Ermenistan'ın güçsüzleştiğini dile getirerek, sınırın Ruslar tarafından korunmasının onun için anlamının ne olduğunu şu şekilde dile getirmektedir:

Onlar Sovyetler Birliği dağıldığı dönem çok yoksullardı çok... Nereden mi biliyorum şey biz hayvan alıyorduk onlardan o dönem gelip gidiyorduk. O zaman gördük elektrikleri bile yoktu. Şimdi onlar bu kadar güçsüzken sınırlarını nasıl koruyacaklar? O yüzden Rusya onlara yardım ediyor adamların sınırı koruyacak güçleri yok. Hem zaten sayıları da çok az (Murat, 44, Iğdır).

Türkiye tarafında kadınlarla yapılan odak gurubu görüşmesinde sınırın açılması üzerine konuşurken, kadınlar sınırın karşısında Rusların yaşadığını dile getirmiştir. Sınırın Ruslaşması sınırda bulunan askerlerden bağımsız ilerlemiştir. Görüşmecilerin sınırı Ruslaştırmasında SSCB döneminin etkisi yüksektir. Birliğin yıkılması ile birlikte Nahcivan üzerinden gerçekleşen fuhuş¹⁰, görüşmecilerce Ruslaştırılmıştır. Sınırın açılması ile birlikte bakımlı Rus kadınlarının gelip, eşlerini ellerinden alacağına dair algı oluşmuştur.

Ermenistan'daki görüşmeler esnasında dil, din ve evlilikle alakalı sorulara verilen cevaplarda, Ruslara dair pozitif etkinin olmasına karşın konu güvenlik olduğunda Rusya karşıtı söylemler de devreye girmiştir. Bu noktada konuşmalarda Rus halkı ve Rusya devlet politikaları arasında ayırım yapıldığı gözlenmiştir.

Ermenistan'da Rus askerlerinin sınırı korumaları bazılarınca sınıra dair korkularının kalmaması üzerinden açıklanırken, bazılarınca da Rusya'ya bağımlılık olarak algılanmaktadır. Bu noktada anlatımlara KGB ve Rus bayrağının sınırları temsil

---

¹⁰ Detaylı bilgi için Neşe Özgen'in Öteki'nin Kadını: Beden ve Milliyetçi Politikalar adlı makalesine bakınız.

etmesi girmektedir. Ermenistan-Türkiye sınırının, Ermenistan sınır bölgesinde yaşayanlar tarafından tehlike olarak görülmemesinin sebebi, sınırı Rus askerlerinin korumasından kaynaklanmaktadır. Bu noktada Türkiye Ermenistan sınırı diğer sınırlardan farklılaşmaktadır. Ulus devletlerde sınırlara olan güven devletin kendisinden kaynaklanmaktayken, burada başka bir ülkenin desteği sınıra güveni oluşturmaktadır. Ermenistan'ın Rusya'nın desteğine ihtiyaç duymasının başlıca nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Genelde nüfusun azlığı, özelde erkek nüfusunun azlığı, Sovyetler Birliği'ndeki yaşamı Rusya ile birlikte deneyimlemiş olmaları, Rusya'nın SSCB döneminde temel aktör olması ve günümüzde de Rusya'nın askeri ve siyasi güç olması bu algıyı pekiştirmektedir. Sıralanan etmenlerin yanı sıra, din birliğinin de bağlayıcı etkisi bulunmaktadır. Ruslarla aynı dini paylaşımları bu noktada belirleyicidir. Din konusunun Ermenistan'ın Rusya'ya yaklaşmasında belirleyici olmasının temel sebebi, sözü edilen sınırını karşısında yaşayanların Müslüman Türk ve Kürt olmasıdır.

Sınırın Rus askerleri tarafından korunması kimilerince sınırın karşısından korunma anlamına gelmektedir. Korunma ihtiyacı öteki'nin belirginleştiği durumlarda karşımıza çıkmaktadır. Nazeli korkulandan korunmanın bir göstergesi olan Rus askerleri hakkındaki düşüncelerini aşağıdaki şekilde dile getirmiştir.

Burada Ruslar olmasa, iki taraf birbirini yer. Bilmiyorum, Ruslar sınırı korumayı bırakırsa neler yaşanacağını tahmin bile edemiyorum. Bu konu hakkında düşünmek bile istemiyorum. Onlar çok fazlalar, buralara girmek için silaha bile ihtiyaçları yok. Yürüyerek bile buraları ele geçirebilirler çünkü karşıda milyonlarca insan yaşıyor. Buradaki Rus birlikleri ne yapmaları gerektiğini biliyorlar (Nazeli, 63, Armavir).

Üniversite mezunu olan Jannig sınırın kapalı kalmasının çok iyi bir şey olduğunu belirterek sınırın Rus askerleri tarafından korunmasının onu korkusuzlaştırdığını dile getirmiştir.

Benim için bu kapalı olan sınırlardan çok çok iyi. Mesela normalde kapalı olan sınırdaki korku altında olabiliriz gerçi bizde böyle bir korku bunun nedeni de burada Rus üssünün bulunması. Olmasaydı kapalı sınırdan korkuyor olabilirdik. Rus veya Ermeni üssü olması önemli değil ordu güvende hissettiriyor. Belirteyim benim için korku değil fakat büyüklerimiz için farklı olabilir. Ben burada sınırdaki yaşadığımı hiç hissetmiyorum. Ama bunun Karabağ sınırını olduğunu düşünseydim değişirdi. Biz Nehrin bu tarafında olan araziye işliyoruz. Arazinin Aras nehrinde olan bölümünü işleyebiliyoruz... Oraya giriş var...(Jannig, 22, Ararat).

Eşinin Rus olduğunu belirten Sevag, sınırı Rusların korumasının politik olduğunu belirtmiştir.

Türkiye Ermenistan'ın Rusya ile yakın arkadaş, ortak olduğunu biliyor bundan dolayı Türkiye'nin Ermenistan'ı baskılama gücü yok. Rusya Ermenistan'ın arkasında olduğu sürece böyle bir sorun yok. Türkiye ile Rusya'nın anlaşma imzaladığı dönemlerde buralar daha rahat oluyor (Sevag, 81, Armavir).

Sınırın başka bir ülkenin Askerleri tarafından korunmasını politik bir oyun olarak gören görüşmecilerden Gevorg, yapacağı konuşma esnasında ses kayıt cihazının açık olmamasına özen göstermiştir. Ses kayıt cihazını kapattıktan sonra,

Şimdi Rusya Karabağ meselesinde hem bize hem de Azerbaycan'a destek veriyor. Nasıl olur da bir ülke hem bize hem de düşmanımıza destek verir. Bu politika Rusya'nın Türkiye ile karşılaştığı bir alan oluyor bizim sınır. Biraz da işine geliyor (Gevork, 38,Ararat).

Sınırın Rus Askerlerince korunmasının onu rahatlatmadığını aksine rahatsız ettiğini belirten Daniel, ses kayıt cihazını kapatmamı isteyerek, sözlerine şöyle devam etti:

Geçen yıl ben Face-book'ta bir sayfa beğendim. Bu sayfadan dolayı KGB buraya evime kadar gelip beni aldı ve sorguya çekti. Böyle bir olayı bir daha yaşamak istemiyorum ve bu nedenle ses-kayıt cihazını kullanmanı istemiyorum (Daniel, 31, Ararat).

Sınırdaki Rus Askerlerinin bulunmasından rahatsız olan Daniel'in vurgusu oldukça net:

Türkiye tarafındaki sınırları kimler koruyor? Sınırları Türkiye'nin kendisi koruyor, neden sordun? Daniel: Çok iyi yapıyorlar, kesinlikle en iyisini yapıyorlar. Askersiz bir toplum neye yarar ki? Bizde mesela sınırı bizim askerimiz korumuyor, Rus askeri koruyor. Bu nedenle Ruslara bağımlıyız.

Rus askerlerinin sınırı korumasından rahatsız olmayan fakat Rusların uyguladığı politikardan rahatsız olduğunu dile getiren Arşag'ın değerlendirmesi ise şöyle:

Rusya hem bize hem de Azerbaycan'a silah satıyor. Karışık durum hem bizim sınırlarımızı koruyorlar hem de Azerbaycan'la aramızdaki savaşa dâhil oluyorlar. 4 gün savaşımı duydun mu? Geçen yıl oldu. Orada kullanılan silahlar nereden alınıyor sanıyorsun? Tabi ki Rusya'dan... Bizde ağır silah alacak para yok, biz tarımsal ürünlerimizin hepsini Rusya'ya veriyoruz, bundan başka verecek bir şeyimizde yok. Sanayimiz yok örneğin. Ama Rusya olmadan da hiç bir şey yapamıyoruz baksana tüm sınırlarımız kapalı, İran ve Gürcistan dışında (Arşag, Ararat, 25).

Bu görüşmelerin yapıldığı dönemlerde, sınır bölgesinde Rus bayrağının bulunmasının nedenini tartışan Sonya ve Ani'nin konuşmaları, aslında Rusya'nın sınırdaki işlevine dair genel görüşün özetini oluşturmaktadır.

Sonya sınırda Rusya bayraklarının bulunmasının haksızlık olduğunu dile getirdi. “Evet, anlıyorum fakat neden bizim bayrağımız yok, neden görünür olan Rus bayrağı” deyince hararetle bir tartışma başlamıştı. 25 yaşında üniversite mezunu olan Sonya bu duruma bir anlam veremediğini belirttiği esnada, Uluslararası ilişkiler bölümünden Yüksek Lisans derecesi olan Ani, “Rus bayrağının orada olması prosedür, Ruslar koruyor ve buldukları yere de bayraklarını asıyorlar, burada anlaşılacak bir şey yok dedi. Fakat Sonya , “ Biz bağımsız bir ülkeyiz ve buna saygı duyulmalı”. Bunun üzerine Ani ise, Sonya’ya “Bu konuyu anlamıyorsun değil mi? İstemek farklı gerçekler farklı, Rusya olmaz ise biz sınırı nasıl koruyabiliriz? Bizler bağımlı ülkeleriz, Rusya’nın varlığı olmaz ise sınırda ki gücümüzü kim sağlayacak?

Sınır bölgelerinde yaşayan insanlar sınıra karşı duygularını farklı kavramlarla açıklamaktadırlar. Bu sınıra, sınırın karşısına ve sınır bölgelerine dair düşüncelerinde ortaya çıkmaktadır. Bu alanlara karşı farklı duyguların oluşmasında sınırın farklı alanlar üzerinden üstlendiği anlamların etkisi önemlidir. Özellikle küreselleşme ile birlikte sınırların farklı alanlar üzerinden deneyimlenmesi sınıra yüklenen anlamların zenginleşmesine neden olmuştur. Fakat sınıra dair algı yalnızca sınırların farklı alanlar üzerinden deneyimlenmesi ile açıklanamaz. Bu noktada sınırın, sınır bölgesinin ve sınırın karşısının farklı kimlikler tarafından nasıl algılandığı da sınıra yüklenen anlamları arttırmaktadır. Sınırın kendisi ve karşısına dair algılar hem farklı kimliklerde hem de bu kimliklere aidiyet duygusu ile bağlı olan bireylerde farklı anlamlara tekabül etmektedir. Ayrıca sınırın kurulum şekli ve farklı dönemlerde yüklenmiş olduğu anlamlarda anlatılarda sınırın anlamını çeşitlendirmiştir. Mesela sınır bölgelerinin sınır bölgelerinde yaşayanlar için vazgeçilemeyen, burada yaşayanların kendilerini tanımladıkları alanlar olarak karşımıza çıkmasında Türk ve Ermeni uluslarının kimlik kurulumları ile yakından ilintilidir. Bu bağlamda sınır politik alanların belirteçleri olarak belirginleşmektedir. Politik sınırlar bulunulan yere aidiyet hissiyatının görünürlük kazandırmaktadır. Aslında bu süreç mülteci çalışmalarında sıklıkla karşımıza çıkan teritoryanın köke ve köken gibi kavramlarla teritoryanın doğallaşması ile ilgilidir. Mesela sınırın, sınır, sınırlandırma süreci ile yakından alakalıdır. Anlatımlarda sınırlar özel kişisel girilmesini engelleyen alanlar, güvende hissedilen, koruma görevi üstlenen, yaratılan ve üretilen, doğal, düzenleme aracı, kötülük ve kavgadan uzaklaştıran alanlar, esir alan alanlar, özgürlüğün

kısıtlandığı yerler olarak tasvir edilmektedir. Bu noktada sınırın kendisi birçok anlamı birden barındırmaktadır. Kısacası sınırlar yalnızca yaşanan dönemde yaşanan olaylar ile şekillenmemektedir. Sınırların algılanmasında farklı süreçlerin etkisi bulunmaktadır. Ermenistan Türkiye sınırında gözlemlendiği gibi sınır ne yalnızca devletin katı politikalarının uygulandığı ve sıkı güvenlik önlemleri ile denetlendiği ne yalnızca üstünde yaşayan kimliklerin iletişime geçerek dönüştürdüğü ne de yalnızca kurulum şeklinin izlerini taşıyan alanlardır. Sınırın anlamı bunların toplamında ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Ermenistan Türkiye sınırına, sınır bölgelerine ve sınırın karşısına dair algılar hem kurulum şeklinin izlerini taşımakta hem devletin politikaları ile şekillenmekte hem farklı kimliklerin farklı mekânlar üzerinden oluşturdukları deneyimler ile dönüşmektedir.

5. BÖLÜM: SONUÇ

Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınırın sosyal, politik, kültürel, kimliksel etki ve yansımalarını, iki tarafta etraflı bir saha çalışması ile irdeleyen bu araştırmanın ortaya çıkardığı sonuçları birkaç başlık altında toplamak mümkündür.

Bunlardan birincisi, 21. Yüzyılın ilk çeyreğinde, küresel dünyada iki ulus devletin sınır inşa ve deneyimleme biçimlerinin, bu alana dair akademik tartışmalara nasıl bir zemin sunduğuyla ilgilidir. Birçok çalışmada (Armbuster, Meinhof ve Rollo, 2003; Bauman, 2012; Giddens,2005; Hard ve Negri, 2001; Newman ve Paasi, 1998) sınırların, özellikle ulus devlet sınırlarının küreselleşme ile birlikte önemini yitirdiği ve geçirgen bir hal aldığı vurgulandığı bilinmektedir. Bu tespit, konuya ilişkin temel tezlerden birisidir. Bununla birlikte tersi söylemler de aynı ölçüde tedavülindedir. Küreselleşmenin sınırları ortadan kaldırdığı iddiasına karşılık, paradoksal olarak dünyanın sınırsızlaştırılmış kimlik politikalarıyla genişlemesinin, beklenenin aksine dünyanın pek çok yerinde daha güçlü devletler yaratmakla sonuçlandığı öne sürülmüştür (Anderson, 2005;). Sınırın katılaşması, ortadan kalkması üzerinde yapılan tartışmalar hala sıcaklığını korumaktadır. Fakat sınır karmaşık bir yapıya sahip olduğundan dolayı ne tam olarak sınırın yok olmasından ne de sınırın tamamı ile katılaşmasından söz etmek mümkündür.

Sınırın katılaşması ulus devletlerin ortaya çıkması ile belirginleşmiştir. Fakat sınırlarda yaşanan dönüşümde özellikle Birinci Dünya Savaşı, İkinci Dünya Savaşı, Soğuk Savaş ve son yıllarda yaşanan iç savaşlar sonrasında yerinden edilmiş grupların sayıca fazlalaşmasının önemli bir yeri vardır. Yerinden edilmiş grupların birçok ülkeyi/devleti tedirgin etmesi, ülkelerin sınırından kimin, nasıl ve hangi haklarla gireceğine dair düzenlemeler yapmasına neden olmuştur. Bu aynı zamanda sınırların nasıl kontrol edileceği kimlerin bu sınırlardan geçeceği kimlerin dışında kalacağı sorusunu da gündeme getirmiştir. Bu bağlamda ulus devlet sınırları devlet politikalarının katı şekilde uygulandığı alanlar olarak karşımıza çıkması kaçınılmazdır. Fakat sınırı, yalnızca devletin egemenliğinin fiziki/politik biçimi olarak ele almamız sınırın karmaşık yapısını görmemize engeldir.

Bu noktadan baktığımızda Türkiye-Ermenistan sınırının katı bir şekilde korunma biçimleri, ulus devletin tarihsel olarak inşa ettiği pratiklerin hala işlevsel ve güncel olduğunu göstermektedir. Bazı durumlarda sınır bölgelerinde yaşayan insanların sınır bölgelerini terk etmemeleri için devletler tarafından bu alanlarda yaşayanlara çeşitli düzeylerde destek sunulması gösterilebilecek örneklerdendir. Bunun temelinde sınır bölgesinde yaşayan nüfusun yalnızca kendi ülkelerinin kurumları ile değil aynı zamanda sınırın karşısında bulunan devlet kurumları ile de muhatap olmaları bulunmaktadır. Bu noktada sınır bölgesinde yaşayan nüfusun yaşadığı sınır aynı zamanda sınırın karşısı ile karşılaşmanın ilk hattı olmaktadır. Ermenistan sınır bölgesinde yaşayan halka çeşitli düzeylerde verilen destek bu bağlamda önem teşkil etmektedir.

Türkiye-Ermenistan arasındaki sınırın her iki tarafında bulunan devletlerin temel kurumlarının inşa, yaygınlaşma ve kontrol pratikleri devletlerin sınırlarda görünürlüğünü arttırmaktadır. Muhtarlıklar, sınırı koruyan askeri birlikler ve okullar devletin fiziki alanlarının şekillenmesinde önemli bir konumda bulunmaktadır. Sınırın iki yakasının gözetleme kuleleri, askerler ve dikenli teller aracılığı denetleniyor olması, devletin gündelik hayat içerisinde görünürlüğünü oldukça arttırmaktadır. Ermenistan tarafında görüşmecilerin birçoğunun öncelikle muhtarlardan ve Rus askerlerinden izin alınması gerektiğini vurgulamaları, aynı şekilde Türkiye tarafında sahaya girmeden valilik ve jandarmadan izin alınması ve köylere muhtarlarla görüşmeden girilememesi, sınır bölgelerinde yaşayan insanların farkında olarak veya olmayarak, hesap vermeleri gereken kurumların olduğunu göstermektedir. Aras nehrinin iki tarafının kameralar, gözetleme kuleleri ve askerler aracılığı ile gözetlenmesi, dikenli teller ile çevrilmesi kapalı olan sınırlarda görünen fakat gidilemeyen yerler algısının ortaya çıkmasında etkisi yüksektir. Bu yönü ile sınıra konulan her bir bariyer, bilince de yansımaktadır. Bu aynı zamanda bilinmeyen ötekine karşı korku, tehlike, tehdit gibi anlamların yaratılmasına ve devam ettirilmesine olanak sağlamaktadır. Bütün bunlar ulus devletlerin olabildiğince “korunaklı” pratiklerinin devam ettiğini göstermektedir.

Bu noktada sınırlarda bulunan demografik yapı ulus devletler için çok özel bir alanı oluşturmaktadır. Devlet egemenliğinin sınırları olarak ele alınan sınırlar aynı zamanda savunmanın ilk hattı, devlet güçlerinin sembolleri oldukları için bu alanlarda yaşayan kimliklerin denetim altına alınması egemenliğe karşı tehdit olacak

unsurların ortadan kaldırılması anlamını taşımaktadır. Bu bağlamda hem Türkiye'nin hem de Ermenistan'ın kuruldukları ilk yıllardan itibaren gerek sınır bölgelerinde gerekse ülkelerinin iç bölgelerinde yaşayan kimliklerde mübadeleye gitmesi, sınır bölgelerinde yaşayan demografik yapının devlet için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda sınır boyunca yaşayan farklı etnisitelerin sınırın karşısı ile geliştireceği herhangi bir iletişim hem ortak kimliği hem de sınırın varlığını tehlikeye sokacağından sınır ve sınır bölgeleri sürekli denetim altında tutulmaktadır. Bu aynı zamanda sınır bölgesinde yaşayan kimlikler ile devlet arasında problematik bir ilişkinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Diğer yandan malların ve bilginin dolaşımının adeta normal ve kaçınılmaz bir durum olduğuna dair mutabakatın bulunduğu bir dünyada, bu devletlerin arsındaki sınırın politik kararlarla kapatılmış olması da, ulus devlet iradesinin hala ne ölçüde etkili olduğuna işaret etmektedir. Bu yönüyle de sınırlar, ulus devletler dünyasının etki ve izlerini katı biçimde yaşamaktadırlar.

Aynı zamanda devlet sınırlarının belirginleştiği, teritoryaya bağlı ulus kimliğinin yükselişe geçtiği, kökenini Vestfalya Antlaşmasından alan ulus devletlerin arasındaki hiyerarşik ilişki hala devam etmektedir. Fakat bu yalnızca ulusların arasında değil aynı zamanda ulus devletler içerisinde yaşayan kimlikler arasında da gözlenmektedir. Ermenistan Türkiye arasındaki sınırda da gözlendiği gibi hem ulus devletler arasındaki hem de ulus devletlerin vatandaşı olan kimlikler arasındaki hiyerarşik ilişki günümüzde de varlığını korumaktadır.

Bununla birlikte söz konusu kapalı ve katı sınırların pek çok biçimde ve araçla açıldığını; üstelik bu duruma iki ulus devletinin fazla müdahil olmadığını da ya da görmezden geldiğini de vurgulayabiliriz. Araştırmamızda ortaya çıkan durum, bu gerçeğe de işaret etmektedir.

Ermenistan-Türkiye arasındaki sınırların kapalı olması, sınırların devletleri ayıran istikrarlı, mühürlü ve verimli hatlar olarak sabitlendiği anlamına gelmemektedir. İki ulus devlet arasında diplomatik ilişkiler geliştirilemediğinden dolayı kapalı olan bu sınır, sonuçta komşu olan bu iki ülkenin tamamen iletişimsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Kapalı sınırlara rağmen iki ülke arasındaki bu görünür kapalılık farklı şekillerde aşılmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında yaşanan

kaçakçılık, teknolojiye yaşanan dönüşüm, iki ülke arasında Gürcistan üzerinden devam eden ticaret, devlet kurumlarının bölgesel kaynakları kullanmak ve sınır bölgelerinde yaşanan problemleri gidermek amacı ile belirli aralıklar ile görüşme yapmaları, iki ülke arasında düzenli uçuşların olması vb. bu durumun belli başlı örnekleridir.

Yaygın söylemle “kaçakçılık” olarak bilinen olgu, kapalılığın aşılmasındaki araçlardan biri olarak dikkat çekmektedir. Kaçakçılık olgusunu ele aldığımız bölümde gösterildiği gibi ulus devletlerin sınırları ve teritoryası üzerinde denetimi azaldıkça ve hatta bazı durumlarda denetimine rağmen, sınır bölgelerinde yaşayanların sınırın karşısı ile bir biçimde iletişime geçtikleri gözlenebilmektedir. İletişimin oluşmasında ekonomik nedenler kuskusuz tetikleyici bir rol oynamaktadırlar ve bu ihtiyaç, ulus devletlerin müdahale alanını zayıflatmaktadır.

Sınırın kapalılık halini aşan örneklerden birisi de başka ülkeler üzerinden iki ülke arasında kurulabilen köprülerdir. Son yıllarda Gürcistan üzerinden Türkiye ve Ermenistanlılar arasında kurulan ilişkiler azımsanmayacak bir ekonomik ve turistik aktiviteye işaret etmektedir Böylece sınırın kapalı olmasına dair politik karar ve katılımlar bir ölçüde işlevsiz kalmaktadır. Kuşkusuz bu da iki devletin bildiği ve bir bakıma “ihmal ettiği” durumlardan birisidir.

Keza STK’lar aracılığıyla kurulan ilişkiler de bu sürecin ve durumun örneklerinden birisidir. Bu tür kurumlar aracılığıyla iki ülke ve toplumlar arasında karşılıklı ilişkiler gelişmekte ve sürdürülmektedir.

Dolayısıyla ne tam olarak ulus devlet deneyiminin en çarpıcı biçimi olan kapalı, korunaklı ve katı bir sınırdan, ne de sınırların tam olarak işlevsiz kaldığı bir tür sınırsızlık durumundan söz edilebilir.

Diğer yandan iki ülke ve toplumlar arasında kurulan bu dolaylı ilişkiler toplumsal algı dünyasında da çok derinden etkiler yaratmaktadır. Bu nedenle “biz” ve “öteki”nin inşa edilmesinde sınırların kapalı ve açık olması da farklı biçimlerde etkide bulunmaktadır.

Sınırın bizlik- ötekilik algısını, vatandaşlık ve yabancılık algısı üzerinden yarattığını belirten birçok araştırmacı (Andreas,2003; Newman, 2003;Bigo,2008; Paasi,2011; Van Houtum, 2012; Gandolfo, 2016,), devlet sınırlarının öncelikli olarak gözetleme ve denetim altına almaya odaklandığını belirtir (Agamben,2002; Foucault,2006;

Pickering ve Weber;2006; Giddens, 2008). Bu nedenle sınırlar hala askeri güç ve devlet kurumları aracılığı ile savunulmakta ve korunmaktadır. Bu yönü ile sınırlar, sınırda yaşayan halkların, kimliklerin gündelik hayatlarını düzenlemektedir.

Türkiye-Ermenistan sınırını yalnızca, sınır bölgelerindeki devlet kurumları ve sınır bölgelerini koruyan askeri birlikler üzerinden değerlendirilemez. Geçişkenlikler de işin diğer tarafı olduğuna göre bu farklı durumlar kimlik inşalarına farklı etkilerde bulunmaktadırlar. Sınırlar kuruluş şekillerine, kuruldukları andan itibaren geçirdikleri dönüşümlere, sınır bölgelerinde yaşayan kimliklere, kategorilere, kolektiflere, komşu oldukları ülkelere göre dönüşerek farklı anlamlar yüklenmektedir. Bu bağlamda Türkiye-Ermenistan sınırı devletlerin tarihine, farklı dönemlerde geliştirdikleri ilişkilere, sınır bölgelerinde yaşayan kategorilerin sınırı deneyimleme biçimlerine göre farklı etki ve sonuçların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Farklı zamanlarda farklı politik ve toplumsal faktörlerin etkisiyle inşa olunan Türkiye – Ermenistan sınırı da biz ve ötekinin algısına farklı biçimlerde etki etmiştir. Bu faktörleri şöyle özetlemek mümkündür: 1) Ermeni Tehciri/meselesi/soykırımı, 2) Dağlık-Karabağ sorununda Türkiye'nin Azerbaycan'a destek vermesi, 3) Azeriler ile Türkler arasındaki kandaşlık, 4) Ermenistan'ın, Kars ve Gümrü Antlaşmaları. Bu faktörlerin her birinin hem sınıra hem de sınırın iki yakasında yerleşik olan kimlik gruplarına, onların algılarına etkileri farklı olmuştur.

Türkiye-Ermenistan sınırının bugünkü anlamını kazanmasında Ermenistan'ın da dâhil olduğu SSCB öncesi dönem ile Ermenistan'ın bağımsız bir ulus devlet olarak ilan edildiği dönemin de etkileri kuskusuz farklı olmuştur. SSCB döneminde özellikle sınırın Ermenistan tarafında alınan oldukça katı önlemlerin, SSCB'nin yıkılmasının hemen ardından ortadan kalkması ile birlikte sınırın kendisine ve karşısına dair düşüncelerde dönüşüm yaşanmasına yol açmıştır. Önceki dönemde iki ülke halkının farklı alanlar üzerinden olsa da karşılaşması imkânsızken, Ermenistan'ın kurulmasının ardından karşı ile iletişime geçmek, sınırın karşısına dair duygu ve düşüncelerde dönüşüm yaşanmasına neden olmuştur. Sınırlar, SSCB döneminde kapitalizm ile sosyalizm arasındaki ayrımı temsil ederken, şimdilerde iki ulus devlet arasındaki ayrımı temsil etmektedir.

Sınır, Türkiye ve Ermenistan arasında olmakla birlikte, kimlikler ve onların algıları söz konusu olduğunda sadece Türkler ve Ermenilerden söz etmemekteyiz. Zira sınırın iki yakasında, bu ulus devlet coğrafyalarında farklı etnik kimlikler de

yaşamaktadırlar ve bu nedenle “biz” ve “öteki”nin inşasında bu kimlik grupları da doğrudan ilişkilenebilmektedir. Dolayısıyla sınır bölgesinde bulunan dini ve etnik kimliklerin gündelik hayatta geliştirdiği ilişkiler ötekinin anlamında dönüşüm yaşanmasına neden olmaktadır. Ermenistan-Türkiye sınırında yaşayan Ermenilerin, Ezidilerin, Kürtlerin ve Azerilerin farklı yollarla iletişime girmelerinden dolayı, sınırın karşısında bulunan “ötekilere” dair algılarında dönüşümler yaşanmaktadır. Yuval Davis’in de belirttiği gibi “resmi söylemin uluslararası sınırları kurma şekilleri ile sınırda yaşayan insanların sınırları deneyimleme biçimleri arasında genellikle belirgin bir fark vardır” (Yuval-Davis, 2002, s. 331). Ermenistan-Türkiye sınır bölgesinde yapılan görüşmelerde sınırların yalnızca devletin yaratımı olan çizgisel işaretler olmadığı aynı zamanda günlük deneyimlerin de sınırları şekillendirdiği ortaya çıkmıştır. Bu noktada sınırın her iki tarafı da hem devletin bütünlüğünü ve güvenliğini sağlamak için kurumları aracılığıyla denetim altında tutmaya çalıştığı yerler hem de sınırda yaşayan insanların gündelik hayat içerisindeki sınır pratikleri ile şekillendiği yerler olarak karşımıza çıkmıştır.

Sınır bölgelerinde yaşayan insanların birbirleri hakkında bilgi almaya başlaması, daha önce iletişime geçmemiş bu insanların birbirleri hakkında izlenim edinmelerine olanak sağlamıştır. Bu izlenimler, yukarıda ifade edildiği gibi hem her bir etnisiteye hem de etnisite içinde bulunan bireylere göre farklılıklar göstermiştir. Farklı yollarla karşı ile iletişime geçmiş kimliklerin karşıdaki insanları ötekileştirme algısı farklılaşsa da din ve etnisite üzerinden devam eden öteki algısı varlığını sürdürmektedir. Bu noktada Barth’ın da belirttiği gibi etnisiteler birbirleriyle iletişime geçmeler de aralarındaki sınır kalıcı bir özellik gösterir. Türkiye ve Ermenistan’daki görüşmecilerin birçoğu birebir karşı ile iletişime geçmemişse de özellikle kaçakçılık, iş göçü ve iki ülke arasında başlatılan turistik geziler bu sınırın karşısında yaşayanlara karşı geliştirmiş oldukları önyargıların azalmasına yardımcı olmuştur. Yapılan görüşmelerde sınıra, sınırın karşısına, sınırın açılmasına tamamen pozitif bir bakışın olduğunu belirtmek alanı yanlış yorumlamak olur. Sınırın iki tarafında da sınırın açılmasına dair korkuların mevcut olduğu gözlenmektedir. Bunun temelinde ise karşıyı tam anlamıyla tanınamamak bulunmaktadır. Politik sınırlar bu noktada işlevlerini yerine getirmektedir. Öteki algısı sınırın karşısından herhangi biri ile karşılaşmayan veya sınırın karşısına dair bilgi edinme olanağı olmayanlarda, bir şekilde sınırın karşısı ile iletişime geçmiş olanlara oranla daha katı olmaktadır.

Sınırın karşısı ile iletişim kurmuş olanlarda ise öteki algısında yumuşama yaşandığı gözlenmiştir.

Dolayısıyla şu söylenebilir, Ermenistan-Türkiye sınırını yalnızca devletin kurumu veya egemenlik alanının belirlendiği, ulus kimliğinin yaratıldığı alanın fiziki belirteci değil aynı zamanda Ermenilerin, Kürtlerin, Ezidilerin ve Azerilerin gündelik hayatta şekillendirdiği alanlardır. Bu kimlik gruplarının hem bu alanı inşa etmeleri hem de bu alanda kimliklerini inşa etme deneyimleri ve dolayısıyla öteki ile kurdukları ilişkiler çeşitlenmektedir.

Araştırmamızda bu sınırın Ermenistan yakasında yer alan Ezidilerin deneyimleri dikkate değer bir durumu oluşturmaktadır. Sınır köylerinde yaşayan Ezidiler dini kimliklerinden dolayı Irak, Suriye ve Türkiye gibi ülkelerden çoğunlukla sürüldüklerini belirtmişlerdir. Bu noktada, Ezidilerin ötekilik ve ötekiler algısı geçmişte büyüklerinin, şimdi ise kendi kimliklerinden insanların Ermenistan dışı bölgelerde maruz kalmış oldukları baskı üzerinden şekillenmiştir. Sürekli hedef halinde olduklarını hisseden Ezidilerin hepsi kendilerini, dini kimlikleri üzerinden tanımlamışlardır. Bu bağlamda sınır Ezidilerin birçoğu için korunma, anlamını taşımıştır.

Ötekilik ister kapalı ister açık olsun bütün devlet sınırlarında, sınırın karşısı üzerinden kurulmaktadır. Bu algının yumuşaması veya sertleşmesi, hem devletin sınır bölgesinde almış olduğu önlemlere hem de sosyal kategorilerin bu sınırların deneyimleme şekillerine bağlıdır. “Ötekilik” her bir sınır bölgesinin sınırın karşısı ile geliştirdiği ilişkiler üzerinden kurulmaktadır. Kuşkusuz bu ilişki kurma biçimleri gerek köylerde gerekse şehirlerde yaşayanlar için konu sınırı aşmak olduğunda oldukça maliyetli bir hal almaktadır. Gündelik hayatlarını idame ettirmeye devam eden sınır bölgesi insanların birçoğu için karşı tarafla iletişimin en etkili aracı olarak karşıya geçmek, karşı tarafı gezmek oldukça zorlu, politik bakımdan riskli, ekonomik bakımdan maliyetli bir süreçtir. Sınırın karşısında hiç kimse ile temas deneyimi olmamış olanlar için sınırın karşısı çekinilecek bir alandır. Bu noktada sınırın karşısına geçince ne ile karşılaşacağını bilememe, karşıdan kimseyi tanımama, yaratılmış ötekinin çekinilecek, korkulacak yapıya bürünmesine neden olmaktadır. Resmi ilişkilerin gelişmemiş olması bir şekilde sınırın karşısına dair bilgisi olmayanlarda devlet söylemleri aracılığı ile oluşmuş “öteki” algısının içselleştirilmesine neden olmaktadır. Ancak karşı ile tanışıklık, bu engelleri bir

ölçüde aşarken, ötekine dair algıyı radikal bir biçimde etkilemektedir. Bu anlamda karşı ile temas eden ve etmeyen kimlik gruplarının öteki algısı farklılaşabilmektedir. Saha araştırmamız bu sonucu destekleyen pek çok veri ve bulguya ulaşmıştır.

Diğer yandan Türkiye ile Ermenistan sınır bölgelerinde yaşayanlarda “ötekilik” temelde din ve etnik kimlik ayrımı üzerinden şekillenmektedir. Hem Ermenistan hem de Türkiye sınırında yaşayanlar aynı anda birden fazla kimliğe sahip olduğundan, hangi kimliğin ön plana çıkacağı hangi dönemde kiminle iletişime geçeceğine göre dönüşüm yaşamaktadır. Türkiye tarafında yaşayan Azeriler ve Kürtler ile Ermenistan tarafında yaşayan Ermeniler ve Ezidilerin ötekilik algısı, bu etnisitelerin sınırın karşısından ilişkiye girdikleri kimliğe göre farklılık göstermektedir. İki ülkede de etnisitelerin ulus kimliğe yakınlığı veya uzaklığı hem devlet sınırları içerisinde yaşayan kimliklerin birbirlerine karşı oluşturmuş oldukları sınırları hem de sınırın karşısında yaşayan etnisitelere karşı oluşturdukları sınırları etkilemektedir. Sınırın Türkiye tarafında etnisite ve/veya din birliği, Ermenistan tarafında ise etnisite ve din birliği ulus kimliğinin temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda sınır bölgesinde yaşayan Azeri ve Kürtler arasındaki karmaşık ilişki sınır ulus kimliğe olan yakınlık ve uzaklık üzerinden okunmaktadır. Aynı şekilde Ermenistan’da yaşayan Ezidi ve Ermeni’ler arasındaki ilişkide de ulus kimliğe yakınlık uzaklık üzerinden ele alınmaktadır. Bu noktada bir gruba, teritoryaya aidiyet hissiyatı içerisinde olmak, diğer grupla kuracağı ilişkiyi etkilemektedir.

Sonuç olarak Türkiye – Ermenistan sınırına dair bu çalışmanın bütün verileri, ötekinin inşa edilmesi sürecinde sınırların kapalı ya da açık olmasının ve kapalıyken açık kanalları içeriyor olmasının çok önemli bir etkide bulunduğunu göstermektedir. Bu etki sadece iki toplum ve devlet arasındaki ilişkiler bakımından değil, sınırın iki yakasında yaşayan topluluklar – kimlikler için de geçerlidir. Ekonomi burada belirleyici bir rol oynuyor görünmesine karşın, kültürel etkileşimin de, ekonomik aktivitelere ciddi bir ivme kazandırdığı görülebilmektedir. Dolayısıyla toplumlar arasında çok yönlü temasın bir bakıma daha iyi bir gelecek ve güven inşasına da etki ettiği görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Abramian, J. (1999). Background: The Yezidi Movement in Armenia, in O. Krikorian (ed.), *The Yezidi Community in Armenia*, Tbilisi,
- Aslan, Ş. (2010). Millet ve İskân: Çokluktan Tekliğe ve Hariciden Dahiliye Erken Cumhuriyet Deneyimleri”, *Tarih, Sınıflar ve Kent*, 373-398
- Ackermann, A. (2002). A double minority. Diaspora, identity and religion: *New directions in theory and research*, 156-170
- Agamben, G. (2002). What is a Paradigm?. Lecture at European Graduate School. <http://www.maxvanmanen.com/files/2014/03/Agamben-What-is-a-paradigm1.pdf>
- Agnew, J. (1994). The territorial trap: the geographical assumptions of international relations theory. *Review of international political economy*, 1(1), 53-80.
- Agnew, J. (2008). Borders on the mind: re-framing border thinking. *Ethics & Global Politics*, 1(4), 175-191.
- Akyüz, L. (2013). Ethnicity and gender dynamics of living in borderlands: The case of Hopa-Turkey. *Yayımlanmamış doktora tezi. ODTÜ SBE, Sosyoloji ABD, Ankara.*
- Akyüz, L. (2014). Liminal alanlar olarak sınırlar: Türkiye-Gürcistan sınırında ekonomik yaşam ve etnik kimliklerin sınır deneyimleri. *Toplum ve bilim*, 131, 84-103.
- Aktar, C. ve Giragosian, R. (2013). Turkey-Armenia Relations. *European Parliament, Committee on Foreign Affairs, Directorate-General for External Policies of the Union*,
- Allen, W. E. D., & Muratoff, P. (2011). *Caucasian Battlefields: A history of the wars on the Turco-Caucasian border 1828-1921*. Cambridge University Press.
- Amoore, L. (2006). Biometric borders: Governing mobilities in the war on terror. *Political geography*, 25(3), 336-351..

- Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır, İstanbul: Ayrıntı.
- Anderson, J. (2001). Theorizing state borders: 'politics/economics' and democracy in capitalism. Belfast, Centre for International Borders Research Working papers.
- Anderson, J. (2001). Towards a theory of borders: states, political economy and democracy. *Annales Ser. Hist. Sociol*, 11, 2.
- Anderson, J., O'dowd, L., & Wilson, T. M. (2002). Introduction: Why study borders now?. *Regional & Federal Studies*, 12(4), 1-12.
- Anderson, M. (1996). *Frontiers: territory and state formation in the modern world*. John Wiley & Sons.
- Anderson, P. (2013). *Lineages of the Absolutist State* (Verso World History Series). Verso Books.
- Andreas, P. (2003). Redrawing the line: Borders and Security in the Twenty-First Century. *International Security*, 28(2), 78-111.
- Aras, R. (2015). *Mayın ve Kaçakçı: Türkiye-Suriye Sınırını İnşa ve Bozma Pratikleri*. Çizgi Kitapevi
- Arakelova, V. (2010). Ethno-religious communities: To the problem of identity markers. *Iran and the Caucasus*, 14(1), 1-17.
- Armbruster, H., Rollo, C., & Meinhof, U. H. (2003). Imagining Europe: everyday narratives in European border communities. *Journal of ethnic and migration studies*, 29(5), 885-899.
- Asatrian, G. S., & Arakelova, V. (2014). *The Religion of the Peacock Angel: The Yezidis and Their Spirit World*. Routledge.
- Balcer, A. (2009). The future of Turkish-Russian relations: A strategic perspective. *Turkish Policy Quarterly*, 8(1), 79-90.
- Balibar, E., & Wallerstein, I. (2000). *İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler*, (çev. Nazlı Ökten). Metis Yayınları, İstanbul.
- Balibar, E., Williams, E. M., & Apter, E. (2002). World borders, political borders. *PMLA*, 117(1), 68-78.
- Balibar, É. (2012). *Politics and the other scene*. Verso Trade.

- Baramova, M. (2010). *Border Theories in Early Modern Europe*. Institut für Europäische Geschichte.
- Barth, F. (2001). *Etnik Grup ve Sınırları*. Çev. Ayhan Kaya-Seda Gürkan. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Baud, M., & Van Schendel, W. (1997). Toward a Comparative History of Borderlands. *Journal of World History*, 211-242.
- BBC Haber. (20 Kasım, 2018). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46259750>
- Bellezza, G. (2013). On Borders: From Ancient To Postmodern Times. *International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, 4, W3.
- Bennafla, K., Heyman, J., Wilson, T., & van Schendel, W. (2014). " Sınır" ı tartışmak: Yuvarlak masa söyleşisi. *Toplum ve Bilim*, 131, 11-31.
- Berdahl , D. (1999). *Where the world ended: Re-unification and identity in the German borderland*. Univ of California Press.
- Biggs, Michael (1999). Putting the State on the Map: Cartography, Territory and European State Formation, *Comperative Studies in Society and History*, Vol. 41, No: 2, s. 374-405.
- Bigo, D. (2008). Globalized (in) security: the field and the ban-opticon. In *Terror, insecurity and liberty* (pp. 20-58). Routledge.
- Bilgin, N. (2013). *Tarih ve kolektif bellek*. İstanbul: Bağlam.
- Blaive, M., & Lindenberger, T. (2012). *Border Guarding as Social Practice: A Case Study of Czech Communist Governance and Hidden Transcripts*.
- Boehmer, C.ve Pena, S. (2012). The determinants of open and closed borders. *Journal of Borderlands Studies*, 27(3), 273-285.
- Boggs, S. W. (1932). Boundary functions and the principles of boundary making. *United States. Department of State*, U.S. Government Printing Office, p3-10
- Bora, T. (1996). İnşa döneminde türk milli kimliği. *Toplum ve Bilim*, 71, 168-192.

- Bora, T. (1995). Türkiye’de Milliyetçilik ve Azınlıklar’. Birikim Dergisi, Sayı, 34-49.
- Bozçalı, F. (2014) Hukuki-Maddi bir kategori olarak sınır: Türkiye-İran sınırında kaçakçılık, mahkeme süreçleri ve sınırın 'resmî' temsilleri, Toplum ve Bilim
- Bournoutian, G. A. (2015). The Iran-Turkey-Armenia Borders as Depicted in Various Iran and the Caucasus, 19, 97-107.no:131 s.165-162
- Bournoutian, G. (2018). Armenia and Imperial Decline: The Yerevan Province, 1900-1914. Routledge.
- Brigham, A. P. (1919). Principles in the Determination of Boundaries. American Geographical Society.
- Brubaker, R. (1994). Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutionalist account. Theory and society, 23(1), 47-78.
- Brunet-Jailly, E. (2010). The state of borders and borderlands studies 2009: A historical view and a view from the Journal of Borderlands Studies. *Eurasia Border Review*, 1(1), 1-15.
- Brun, C. (2001). Reterritorializing the relationship between people and place in refugee studies. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 83(1), 15-25.
- Buyruk, Hasan (2006). Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla IĞDIR, Iğdır Belediyesi Kültür Yayınları No: 2 ,
- Castells, M. (2011). *The power of identity* (Vol. 14). John Wiley & Sons.
- Chandler, A. (1998). *Institutions of isolation: border controls in the Soviet Union and its successor states, 1917-1993*. McGill-Queen's Press-MQUP.
- Chater, M. (1919). The Land of the Stalking Death: A journey Through Starving Armenia on an Amerikan Relief Train, National Geographic Magazine
- Chaturvedi, S. (2002). Process of othering in the case of India and Pakistan. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 93(2), 149-159.
- Chavez, M. (2012). Border theories and the realities of daily public exchanges in North America. *Eurasia Border Review*, 3(1), 101-114.

- Coleman, M. (2005). US statecraft and the US–Mexico border as security/economy nexus. *Political Geography*, 24(2), 185-209.
- Collins, L. (1998). The dynamics of regional identity in a frontier region: The case of Alsace. *Journal of Borderlands Studies*, 13(1), 29-55.
- Cohen, A. P. (2013). *Symbolic construction of community*. Routledge.
- Cooper, A. (2015). Where are Europe's new borders? Ontology, Methodology and Framing, *Journal of Contemporary European Studies*, 23:4, 447-458
- Corley, F. (1996). The Armenian Church under the Soviet regime, part 1: The leadership of Kevork. *Religion, State and Society: The Keston Journal*, 24(1), 9-53.
- Çetinkaya, N. (1996). Iğdır tarihi: tarih, yer adları ve bazı oymaklar üzerine. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*
- Dalalyan, T. (2011). Construction of Kurdish and Yezidi identities among the Kurmanji-speaking population of the Republic of Armenia. *Changing identities: Armenia, Azerbaijan, Georgia, Heinrich Böll Stiftung South Caucasus*, 177-202
- Danış, D. , ve Aksel, D.B (2014). Türkiye-Irak Sınırında Kapılar ve Duvarlar: Sınır Yönetiminde Devlet ve Yeni İdare Biçimleri ([http s://www.academia.edu](http://www.academia.edu))
- Danış, D., & Soysüren, İ. (Eds.). (2014). *Sınır ve sınırdışı: Türkiye'de yabancılar, göç, ve devlete disiplinlerarası bakışlar*. NotaBene.
- De Waal, T. (2010). *Armenia and Turkey: Bridging the gap*, Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, (pp. 1-8).
- Del Sarto, R. A. (2014). Defining borders and people in the borderlands: EU policies, Israeli prerogatives and the Palestinians. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 52(2), 200-216.
- Del Sarto, R. A. (2015). Borders, power and interdependence: A borderlands approach to Israel-Palestine and the European Union. In *Fragmented Borders, Interdependence and External Relations* (pp. 3-23). Palgrave Macmillan, London.
- Wilson, T. M., ve Donnan, H. (1998). Nation, state and identity at international borders. *Border identities: nation and state at international frontiers*, 1-30.
- Erözden, O. (1997). *Ulus-devlet*. Dost Kitabevi

- Eidheim, H. (2001). Toplumsal Bir Damga Olarak Etnik Kimlik. *Etnik Gruplar ve Sınırları: Kültürel Farklılığın Toplumsal Organizasyonu*, 41-62.
- Frelick, B. (1994). Faultlines of nationality conflict: Refugees and displaced persons from Armenia and Azerbaijan. *International Journal of Refugee Law*, 6(4), 581-619.
- Gupta, A., & Ferguson, J. (1992). Beyond “Culture”: Space, Identity, and the Politics of Difference. *Cultural Anthropology*, 7(1), 6-23. WILEY
- Foucault, M. (2006). Hapishanenin doğuşu. MA Kılıçbay (Çev.). Ankara: İmge.
- Fox, C. F. (1999). The fence and the river: Culture and politics at the US-Mexico border (Vol. 1). U of Minnesota Press.
- Galkina, T. (2006). Contemporary Migration and Traditional Diasporas in Russia: The Case of the Armenians in Moscow.
- Gasparini, A. (2014). Belonging and identity in the European border towns: Self-centered borders, hetero-centered borders. *Journal of Borderlands Studies*, 29(2), 165-201.
- Gelbman, A., & Keinan, O. (2007). National and transnational borderlanders’ attitudes towards the security fence between Israel and the Palestinian Authority. *GeoJournal*, 68(4), 279-291.
- Geukjian, O. (2016). *Ethnicity, nationalism and conflict in the South Caucasus: Nagorno-Karabakh and the legacy of Soviet nationalities policy*. Routledge.
- Giddens, Anthony (2008). *Ulus, Devlet ve Şiddet* (2. Baskı). (Çeviren: Cumhuriyet Atay), İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Ginsburgs, G. (Ed.). (1987). *A calendar of Soviet treaties: 1974-1980* (Vol. 33). BRILL.
- Given, L. M. (Ed.). (2008). *The Sage encyclopedia of qualitative research methods*. Sage publications.
- Gandolfo, L. (2016). Transactions, space and Otherness: borders and boundaries in Palestine–Israel. *Journal of Cultural Geography*, 33(3), 253-274.
- Goshgarian, R. (2005). Breaking the Stalemate: Turkish–Armenian Relations in the 21st Century. *Turkish Policy Quarterly*, 4(4), 4-5.

- Göksel, D.N. (2010). Reconciliation Initiatives: Emerging Patterns in Turkey. *Prospects for Reconciliation: Theory and Practice*, 39.
- Görgülü, A.(2008). *Türkiye-Ermenistan ilişkileri: Bir Kısır Döngü*. TESEV (Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı).
- Görgülü, A., Iskandaryan, A., & Minasyan, S. (2010). Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma Sürecini İncelemek. TESEV Yayınları.
- Görgülü, A., ZENGİN, G. T. (2019). Normalleşme ve Toplumsal Uzlaşma Çabaları Işığında Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü. *ÖMER ENGİN LÜTEM KONFERANSLARI*,(29-47)
- Gültekin, B. (2006). *The Stakes of the Opening of Turkish-Armenian Border. The cross-border contacts between Armenia and Turkey*. Argentine Center of International Studies.
- Gürkaş, E.T. (2014). Belirsizlik mıntıkası ya da daimi istisna hali olarak sınır: Güneydoğu kampı içinde Mardin-Kızıltepe ikiz kampları Toplumbilim no:131 s.219-236
- Green, S. (2014). Sınır Araştırmaları: Alanla İlgili Bazı Düşünceler. *Toplum ve Bilim*, 131, 11-31.66
- Grigoryan, A. (2014). Armenia: Joining Under the Gun. Putin's Grand Strategy: The Eurasian Union and its discontents, 98-109.
- Grigoryan, A., Khachatryan, K. ve Ter-Matevosyan, V. (2019). Armenia-Turkey border opening: what determines the attitude of Armenians?. *Caucasus Survey*, 7(1), 25-43.
- Grigoryan, I. (2018). Armenian Labor Migrants in Istanbul: Reality Check. İstanbul: MİREKOÇ Raporu.
- Hall, S., & Du Gay, P. (Eds.). (1996). *Questions of Cultural Identity*: SAGE Publications. Sage.
- Hasan, K. (2008, 23 Aralık). Ermenistan'la sınır kapıları 2009'da açılabilir. *Hürriyet Gazetesi*. 24 Nisan 2016 tarihinde <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistanla-sinir-kapilari-2009-da-acilabilir-10582138> adresinden erişildi.

Haselsberger, B. (2014). Decoding borders. Appreciating border impacts on space and people. *Planning Theory & Practice*, 15(4), 505-526.

Heyman, J. M. (1994). The Mexico-United States Border in Anthropology. *Journal of Political Ecology*, 1(1), 24.

Hill, F., Kirişci, K., & Moffatt, A. (2015). Armenia and Turkey: From normalization to reconciliation. *Turkish Policy Quarterly*, 13(4), 127-138.

Hobsbawm, E. J. (1995). *Milletler ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hofius, M. (2016). Community at the border or the boundaries of community? The case of EU field diplomats. *Review of International Studies*, 42(5), 939-967.

HORVÁTH, C. (2011). Ethno Demographic Changes In The Caucasus 1860-1960.(1-20)

Horvat, K. V. (2013). Engendering borders: Some critical thoughts on theories of borders and migration. *Klagenfurter Geographische Schriften*, 29, 106-113.

Hun M, (2002). Iğdır Sevdası. <http://www.igdirsevdasi.com/yazar.html>

Hüseyin, Y. (2016, 13 Şubat). 28 yıldır kullanılmayan sınır kapısı son teknolojiyle korunuyor. Haber 7, 24 Nisan 2016 tarihinde <http://www.haber7.com/igdir/1793934-28-yildir-kullanilmayan-sinir-kapisi-son-teknolojiyle-korunuyor> adresinden erişilmiştir.

Hrant Dink Vakfı, (2014, Kasım), Türkiye-Ermenistan Sınırı Sosyo-Ekonomik Etkiler Araştırması, Hrant Dink Vakfı Yayınları, Web sitesi: <https://hrantdink.org/attachments/article/122/Turkiye-Ermenistan-Siniri-Sosyo-Ekonomik-Etkiler-Arastirmasi.pdf> Erişim tarihi: 15.05.2016

International Crisis Group, (2009, Nisan), Türkiye ve Ermenistan: Kalıpları Kırmak, Sınırları Açmak, Web sitesi: <https://www.crisisgroup.org/tr/europe-central-asia/western-europemediterranean/turkey/turkey-and-armenia-opening-minds-opening-borders> Erişim Tarihi 16.05.2016

Jödicke, A. (2017). Religion and soft power in the South Caucasus. In *Religion and Soft Power in the South Caucasus* (pp. 15-32). Routledge.

Kalpakistan, J. ve Ipek, V. (2011). The Turkish–Armenian Rapprochement Processes: A Case Study Approach. *Digest of middle east studies*, 20(2), 291-321.

- Kakachia, K., & Markarov, A. A. (Eds.). (2016). Values and Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia. Publishing House "UNIVERSAL".
- Kearney, M. (1991). Borders and Boundaries of State and Self at the End of Empire. *Journal of Historical Sociology*, 4(1), 52-74.
- Kolosov. (2015). Theoretical approaches in the Study of Border. *Introduction to Border Studies*, 33-61.
- Kolosov, V. (2005). Border studies: changing perspectives and theoretical approaches. *Geopolitics*, 10(4), 606-632.
- Körükmez, L. (2012). Ulus-Ötesi Göç Ağları Ve Sosyal Alanların Oluşumu: Ermenistan'dan Türkiye'ye İşgücü Göçü Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma. *Yayımlanmamış doktora tezi. Ege Üniversitesi, Kurumlar Sosyolojisi ABD, İzmir.*
- Kristof, L. K. (1959). The nature of frontiers and boundaries. *Annals of the Association of American Geographers*, 49(3), 269-282.
- Kümbetoğlu, B. (2012). Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Laine, J.P. (2016) The Multiscalar Production of Borders, *Geopolitics*, 21:3, 465-482, DOI: 10.1080/14650045.2016.1195132
- Laine, J. (2015). A historical view on the study of borders. *Introduction to Border Studies*, 14-32.
- Leavy, P. (2011). *Oral History: Understanding Qualitative Research*. Oxford University Press.
- Liakos, A. (2008) Dünyayı Değiştirmek İsteyenler Ulusu Nasıl Tasavvur Etiler?, İletişim Yayıncılık
- Liikanen, I. (2018). 22 The Political Construction of Identity: Reframing Mental Borders in Russian Karelia. *Curtains of Iron and Gold: Reconstructing Borders and Scales of Interaction*, 357.
- Lundgren, M. (2016). Boundaries of displacement: Belonging and Return among Forcibly Displaced Young Georgians from Abkhazia (Doctoral dissertation, Mitt university).

- Madsen, K. D., & Van Naerssen, T. (2003). Migration, identity, and belonging. *Journal of Borderlands Studies*, 18(1), 61-75.
- Malkki, L. (1992). National geographic: The rooting of peoples and the territorialization of national identity among scholars and refugees. *Cultural anthropology*, 7(1), 24-44.
- Martin, T. (1998). The origins of Soviet ethnic cleansing. *The Journal of Modern History*, 70(4), 813-861.
- Martinez, O. J. (1994). Border people: Life and society in the US-Mexico borderlands. In *Border people: life and society in the US-Mexico borderlands*. University of Arizona Press, Tucson.
- Melkumyan, H. (2016). Elites between Nationalism and Tradition: The Modernization Processes in the Yezidi Community of Armenia. Elites and “Elites”: Transformations of Social Structures in Post-Soviet Armenia and Georgia (175–195). Yerevan: Yerevan State University.
- Mezzadra, S., & Neilson, B. (2013). *Border as Method, or, the Multiplication of Labor*. Duke University Press.
- Milles, M. B., Huberman, A. M., & Saldana, J. (2014). *Qualitative Data Analysis, A Methods Sourcebook*. Arizona State University: SAGE.
- Minassian, G. (2008). Armenia, a Russian outpost in the Caucasus. *Russie. Nei. Visions*, 27, 1-19.
- Minghi, J. V. (1963). Boundary studies in political geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 53(3), 407-428.
- Mkhoyan, A. (2017). Soft power, Russia and the former Soviet states: a case study of Russian language and education in Armenia. *International Journal of Cultural Policy*, 23(6), 690-704.
- Mkrtchyan, T. (2011). The Role of NGOs in Turkey-Armenia Rapprochement. *Mustafa Aydin (Hg.): Non-Traditional Security Threats und Regional Cooperation in the Southern Caucasus*. Amsterdam, 154-162.

Nar, M. Ş. (2012). Kültürel örgütlenmenin antropolojik temelleri: Akçakale ve Reyhanlı ilçeleri sınır köylerinin sosyal antropolojik açıdan karşılaştırmalı analizi. *Yayımlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.*

Newman, D. (2016). Borders, boundaries, and borderlands. *International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology: People, the Earth, Environment and Technology*, 1-13.

Newman, D. (2006). The lines that continue to separate us: borders in our borderless world. *Progress in Human Geography*, 30(2), 143-161.

Newman, D. (2003). On borders and power: a theoretical framework. *Journal of borderlands studies*, 18(1), 13-25.

Newman, D. ve Paasi, A. (1998). Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography. *Progress in human geography*, 22(2), 186-207.

Nişanyan, S. (2011). Hayali coğrafyalar: Cumhuriyet döneminde Türkiye'de değiştirilen yeradları. TESEV

Neuman, W. L. (2007). *Basics of Social Research Qualitative and Quantitative Approaches.*

Neyzi, L., & Kharatyan-Araqelyan, H. (2010). Birbirimizle konuşmak: Türkiye ve Ermenistan'da kişisel bellek anlatıları." Keşke gitmeselerdi": Türkiye'de Ermenileri hatırlamanın ağırlığı. DVV International.

O'Dowd, L. (2010). From a 'borderless world'to a 'world of borders': 'bringing history back in'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 28(6), 1031-1050.

Oganessyan, E. (1979). The Armenian Church in the ussr. *Religion in Communist Lands*, 7(4), 238-242.

Ohanyan, A. (2007). On money and memory: Political economy of cross-border engagement on the politically divided Armenia-Turkey frontier: Analysis. *Conflict, Security & Development*, 7(4), 579-604.

Omarkhali, K. (2008). On the Structure of the Yezidi Clan and Tribal System and its Terminology among the Yezidis of the Caucasus. *Journal of Kurdish Studies*, 6, 104-119.

Oomen, T. (1995). "Contested boundaries and emerging pluralism." *International Sociology* 10, 251-68.

Özgen, H. N.(2014). *Kalitatif Saha Çalışmasına Dair Uzman Görüşü, Türkiye-Ermenistan Sınırı Sosyo-Ekonomik Etkiler Araştırması*, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları

Özgen, H. N. (2007a). Devlet, sınır, aşiret: Aşiretin etnik bir kimlik olarak yeniden inşası. *Toplum ve Bilim*, 108, 239-261.

Özgen, N. (2007b). Öteki'nin Kadını: Beden ve Milliyetçi Politikalar. *Türkiye'de Feminist Yaklaşımlar*, 2.

Özgen, N.(2006a). Bir Tapunun Peşinde: Kafkasya'da Göçlerin Vatandaşlık ve Mülkiyet Üzerine Etkileri, Ardahan Örneği (1-24). <http://neseozgen.net/wp-content/uploads/22.pdf>

Özgen, N. (2006b). Vatanın Çerçevesi Olarak Sınırlar: Haco Ağa ve Alakamış Katliamı Örneği. *Tiroj*.

Özgen, N. (2005a). Sınırın İktisadi Antropolojisi: Suriye ve Irak Sınırlarında İki Kasaba. *Türkiye'de Antropoloji*.

Özgen, N. (2005b). Mülteci ve Kadın: Milliyetçi Beden Politikaları

Özgen, N. (2005c). Sınır Kimliği; Sınırlar ve Egemenlik, I. Ulusal 1 Sosyal Bilimler Kongresi, (Tebliğ1) TSBD,ODTÜ, 7-9 Aralık 2005, Ankara

Özgen, N. (2004). Sınır Kasabaları Sosyolojisi Projesi 2001-2004 Raporu. Ege Üniversitesi Bilim Teknoloji Merkezi, TÜBİTAK Ar-Ge, İzmir.

Özgen, N. (2003). Yolumuzun Üzeri: Doğubeyazıt, Doğubeyazıt'ta Tarih, Kültür, Sanat Sempozyumu 13-14 Eylül 2003

Özkırımlı, U. (2009). *Milliyetçilik kuramları: Eleştirel bir bakış*. Doğu Batı Yayınları.

ÖZTÜRK, E. Ç. (2019). Sorunlar ve Yeni Kavramlar: 1915 Olayları, Çözümeyen/İnatçı Çatışma Kavramı ve Farklı Uzlaşma Arayışları. *ÖMER ENGİN LÜTEM KONFERANSLARI*, (1-24)

Paasi, A. (1996). *Territories, boundaries, and consciousness: The changing geographies of the Finnish-Russian boundary*. New York: J. Wiley & Sons.

- Paasi, A. (1998). Boundaries as social processes: Territoriality in the world of flows. *Geopolitics*, 3(1), 69-88.
- Paasi, A. (1999). Boundaries as social practice and discourse: The Finnish-Russian border. *Regional studies*, 33(7), 669-680.
- Paasi, A. (2011). A border theory: An unattainable dream or a realistic aim for border scholars?. *The Ashgate research companion to border studies*, 1-40
- Paasi, A. (2012). Border studies reanimated: going beyond the territorial/relational divide. *Environment and Planning A*, 44(10), 2303-2309.
- Paasi, A. (2013). Borders and border crossings. *A New Companion to Cultural Geography*, 478-493.
- Parker, N., & Vaughan-Williams, N. (2009). Lines in the Sand? Towards an Agenda For Critical Border Studies. *Geopolitics*, 14(3), 582-587.
- Payan, T. (2006). *The Three US-Mexico Border Wars: Drugs, Immigration, and Homeland Security: Drugs, Immigration, and Homeland Security*. ABC-CLIO.
- Payan, T. (2014). Theory-building in border studies: The View from North America. *Eurasia Border Review*, 5(1), 1-18.
- Pavlenko, A. (2008). Russian in post-Soviet countries. *Russian linguistics*, 32(1), 59-80.
- Pelkmans, M. (1999). The Wounded Body: Reflections on the Demise of the 'Iron Curtain' Between Georgia and Turkey. *Anthropology of East Europe Review*, 17(1), 49-58.
- Pelkmans, M. (2006). *Defending the border: identity, religion, and modernity in the Republic of Georgia*. Cornell University Press.
- Pickering, S., & Weber, L. (2006). Borders, mobility and technologies of control. In *Borders, mobility and technologies of control* (pp. 1-19). Springer, Dordrecht.
- Pickles, J. (2004). *A History of Spaces: cartographic reason, mapping and the geo-coded world*, London and New-York.
- Pijpers, R. (2011). Waiting for work: Labour migration and the political economy of borders. *The Ashgate research companion to border studies*, 417-439

- Popescu, G. (2011). *Bordering and ordering the twenty-first century: Understanding borders*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Popescu, N., & Wilson, A. (2009). *The limits of enlargement-lite: European and Russian power in the troubled neighbourhood*. London: European Council of Foreign Relations.
- Prescott, V., & Triggs, G. D. (2008). *International frontiers and boundaries: Law, politics and geography*. Brill.
- Pullan, W. (2013). Conflict's tools. Borders, boundaries and mobility in Jerusalem's spatial structures. *Mobilities*, 8(1), 125-147.
- Punsmann, B. G. (2012). Reflecting on the two decades of bridging the divide: Taking stock of Turkish-Armenian civil society activities. TEVAP
- Punsmann, B. (2010). The On going Official Contacts and Cooperation on the Turkish-Armenian Border: The Impossibility for Neighbours to Elude Geography, TEPAV 1-4
- Salter, M. B. (2012). Theory of the: The suture and critical border studies. *Geopolitics*, 17(4), 734-755.
- Saparov, A. (2003). The alteration of place names and construction of national identity in Soviet Armenia. *Cahiers du monde russe. Russie-Empire russe-Union soviétique et États indépendants*, 44(44/1), 179-198.
- Sarkissian, A. (2008). Religion in Postsoviet Armenia: pluralism and identity formation in transition. *Religion, State & Society*, 36(2), 163-180.
- Smith, A. D. (1999). *Milli Kimlik*, (Çev. Bahadır Sina Şener). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Smith, D. A. (2002). *Ulusların Etnik Kökeni* (S. Bayramoğlu ve H. Kendir, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Svazlian, V. (2013). *Ermeni Soykırımı. Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Ermeni Soykırımı Müze Enstitüsü Ve Arkeoloji Ve Etnogafya Enstitüleri*. İstanbul

- Şenoğuz, H.P. (2014) “Kilis’in Sınır Kasabasına Dönüşmesi: Türkiye’nin Suriye Sınırında Topluluk, Aidiyet ve Sosyo Ekonomik Tabakalar Arasında Hareketlilik, *Yayımlanmamış doktora tezi*
- Tekeli, İ. (2011). Anadolu'da yerleşme sistemleri ve yerleşme tarihi yazıları. Tarih Vakfı.
- Tekin, F. (2014). Sınırın Sosyolojisi: Ulus, Devlet ve İnsanları, Açılım Kitap
- Tekin, F. (2012). Sosyolojik Açından Sınır: Hakkâri Örneği, *Yayımlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya*
- Tocci, N. (2007).The Closed Armenia-Turkey Border: Economic And Social Effects, Including Those on the People; and Implications for the Overall Situation in the Region, European Parliament Manuscript
- Kriz Grubu Avrupa Raporu, (14 Nisan 2009). Türkiye Ve Ermenistan: Kalıpları Kırarak, Sınırları Açmak N°199
- Triandafyllidou, A. (1998). National identity and the 'other'. *Ethnic and racial studies*, 21(4), 593-612.
- Tripathi, D. (2015). Interrogating Linkages Between Borders, Regions, and Border Studies. *Journal of Borderlands Studies*, 30(2), 189-201.
- Turner, F. J. (1920). *The Frontier in American History*. New York: Holt.
- United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) (2003). *International Protection Considerations Regarding Armenian Asylum-Seekers and Refugees*, Geneva, Erişim tarihi: 15.06.2017
- UNHCR (United Nations High Commissioner for Refugees, Protection Information Section), (May, 2008) *The human rights situation of the Yazidi minority in the Transcaucasus*, Erişim tarihi: 15.06.2017
- Van Bruinessen, M. M. (1994). Kurdish nationalism and competing ethnic loyalties.
- Van Houtum, H. (2005). The geopolitics of borders and boundaries. *Geopolitics*,10(4), 672-679.
- Van Houtum, H. (2000). III European perspectives on borderlands: an overview of European geographical research on borders and border regions. *Journal of Borderlands studies*, 15(1), 56-83.

- Van Houtum, H. , & Van Naerssen, T. (2001). Bordering, ordering and othering. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 93(2), 125-136.
- Van Houtum, H. , Kramsch, O. , & Zierhofer, W. (2005). *B/ordering Space*, Ashgate Publishing Limited
- Van Houtum, H. (2010). Waiting before the law: Kafka on the border. *Social & Legal Studies*, 19(3), 285-297.
- Van Houtum, H. (2012). Remapping borders. *A companion to border studies*, 405-418.
- Vaserman, A., & Ginat, R. (1994). National, territorial or religious conflict? The case of Nagorno-Karabakh. *Studies in Conflict & Terrorism*, 17(4), 345-362.
- Verdery, K. (1994). Ethnicity, Nationalism, and State-Making—Ethnic Groups and Boundaries: Past and Future. *The Anthropology of Ethnicity: Beyond “Ethnic Groups and Boundaries”* edited by Hans Vermeulen and Cora Go vers, 33-58.
- Vila, P. (2000). *Crossing borders, reinforcing borders: Social categories, metaphors, and narrative identities on the US-Mexico frontier*. University of Texas Press.
- Vila, P. (2003). Processes of identification on the US-Mexico border. *The Social Science Journal*, 40(4), 607-625.
- Vila, P. (2005). *Border identifications: Narratives of religion, gender, and class on the US-Mexico border*. University of Texas Press.
- Waldinger, R. (2014). The politics of cross-border engagement: Mexican emigrants and the Mexican state. *Theory and Society*, 43(5), 483-511.
- Walsh, J. P. (2010). From Border Control to Border Care: The Political and Ethical Potential of Surveillance. *Surveillance & Society*, 8(2), 113-130.
- Warhola, J. W. (1991). The religious dimension of ethnic conflict in the Soviet Union. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 5(2), 249-270.
- Wastl-Walter, D. (Ed.). (2012). *The Ashgate research companion to border studies*. Ashgate Publishing, Ltd..
- Welchman, J. C. (Ed.). (1996). *Rethinking borders*. University of Minnesota Press.

Wilczynski, J. (1981). *An Encyclopedic Dictionary of Marxism, Socialism and Communism: Economic, Philosophical, Political, and Sociological Theories, Concepts, Institutions and Practices--classical and Modern, East-West Relations Included*. Walter De Gruyter Inc.

Williamson, R. (2006). *South Caucasus: Perceptions and Challenges of the Region*. Wilton Park Paper, Yerevan, (1-20)

Wilson, T. M., & Donnan, H. (1998). *Border identities: nation and state at international frontiers*. Cambridge University Press.

Wilson, T. M., & Donnan, H. (Eds.). (2012). *A companion to border studies*. Hoboken, NJ: Wiley Blackwell.

Wright, S. (2004). *Language policy and language planning: From nationalism to globalisation*. Palgrave Macmillan.

Yıldırım, A. (2013). *Devlet, Sınır, Aşiret: Nusaybin Örneği. Yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara*

Yeghiazaryan, A., Avanesian, V., & Shahnazaryan, N. (2003). *How to Reverse Emigration?*. *Ameria*, Vol. 2020, pp. 1-22.

Yeğen, M. (1996). *The Turkish state discourse and the exclusion of Kurdish identity*. *Middle Eastern Studies*, 32(2), 216-229.

Yuval-Davis, N., & Stoetzler, M. (2002). *Imagined Boundaries and Borders: A Gendered Gaze*. *European Journal of Women's Studies*, 9(3), 329-344.

Yuval-Davis, N. (2004), *Borders, Boundaries, and the Politics of Belonging*, S. May, T. Modood ve J. Squires içinde, *Ethnicity, Nationalism, and Minority Rights*, (s. 214-222), New York: Cambridge University Press.

Yuval-Davis, N. (2006). *Belonging and the Politics of Belonging*, *Patterns of Prejudice*, 40(3), 197-214.

27 Yıldıır Kullanılmayan Köprü. (2015, 23 Nisan). *Radikal Gazetesi* 5 Mart tarihinde 2016 <http://www.radikal.com.tr/igdir-haber/27-yildir-kullanilmayan-kopru-1342078/> adresinden erişildi.

EKLER

Sınır bölgesi çok büyük farklılıklarla birbirinden ayrılmış değil, her iki taranda sınırın karşısında bulunan yerler görünüyor. Özellikle Ararat bölgesinde bulunan Khor Virap Manastırından birçok kişi Türkiye'ye bakmaya geliyor. Ağrıyı buradan görmeye çalışıyorlar. Türkiye tarafından Manastır Yürüme mesafesinde görünüyor.

Khor Virap Manastırı, Ararat Bölgesi

Khor Virap Manastırı'ndan Ağrı Dağı'nın görüntüsü

Khorvirat Manastırının Iğdır Sınır Köylerinden Görüntüsü

Ermenistan'ın Artashat şehrinde bulunan Khor Virap Manastırı, sınıra en yakın yapıyı oluşturuyor. Yerel halkın birçoğu Manastır'a Ağrı dağını daha yakından görebilmek için geliyor. Khor Virap ile Iğdır sınırında bulunan Köyler arasındaki mesafe çok yakın. Bu nedenle Iğdır'ın Aralık ilçesinde bulunan köylere gidildiği zaman yapının başka bir ülkeye ait olduğunu anlamak başlangıçta zor olmaktadır.

Türkiye tarafında görüştüğüm gençlerden Sidar, karşıda bulunan kilisenin adını telefonundan öğrendiğini belirterek kilisenin ona ne ifade ettiğini şöyle belirtti.

Çok yakın değil mi? Hiç gitmedim... Gelen herkes soruyor merak etmiyor musun diye. Merak ediyorum... Ama bizim olmadığını da biliyorum. Genelde çok kalabalık oluyor orası özellikle yazları birçok kişi görünüyor... Gitmeyi isterim o kiliseye, büyüklerden birkaç kişi gidip oradan bakmışlar buraya. Güzel görünüyormuş (gülümsüyor)...(Sidar, 20, Iğdır)

Cascade

1970lerde yapılan 572 basamaktan oluşan Cascade, Ağrıya doğru bakmaktadır, Cascade, Ermenistan'da Ağrı dağının en iyi şekilde görüldüğü yerlerden birisidir. Cascade bu bakımdan dini bir anlam içermektedir. Özellikle ulus kimliğinin din üzerinden yeniden kurulduğu Stalin sonrası dönemde. Ağrı Dağının Ermeni inancının temelini oluşturması dolayısı gidilemeyen yeri, yakınlaştırmak amacı ile yapılmıştır.

Cascade

Medsamor Nükleer Santrali

Sözlü Tarih Görüşme Formu

Görüşme Tarihi			
Görüşme Yeri			
Adı Soyadı			
Cinsiyet	☐ Kadın	☐ Erkek	
Doğum Tarihi ve Yeri			
Eğitim Durumu	☐ Okur –Yazar Değil	☐ Okur Yazar	☐ İlkoku 1
	☐ Ortaokul	☐ Lise	☐ Lisans
Medeni Durumu	☐ Evli	☐ Bekar	☐ Dul
Kaç Çocuk			
Çocukların Eğitim Durumu	☐ Okur –Yazar Değil	☐ Okur Yazar	☐ İlkoku 1
	☐ Ortaokul	☐ Lise	☐ Lisans
Mesleği			
Eşinin	Mesleği	Eğitim Durumu	
Görüşmecinin Büyük Ailesinin Demografik Bilgileri			
Baba	Adı	Eğitim Durumu	Mesleği
Anne	Adı	Eğitim Durumu	Mesleği
Annenin Bekarlık Soyadı			
Kardeş Sayısı			
Kardeşlerin Eğitim Durumu	☐ Okur –Yazar Değil	☐ Okur Yazar	☐ İlkoku 1
	☐ Ortaokul	☐ Lise	☐ Lisans
İletişim Bilgileri	Adres	Telefon	E-Mail
Görüşmenin Başladığı ve Bittiği Zaman			

SÖZLÜ TARİH

- 1) Ailen hakkında bilgi verebilir misin? Kaç dedenin adını biliyorsun? Bunlar hakkında bilgin var mı? Ailende burada mı yaşıyor? Buraya ne zaman taşındıklarını biliyor musun?
- 2) Aile büyüklerin hakkında neler biliyorsun? (dedeler-neneler)
- 3) Hangi dilleri konuşuyorsun?
- 4) Burada yaşamış olan farklı gruplar hakkında bilgin var mı? (Eğer varsa) Nereden biliyorsun? Okuldan, evden, aile büyüklerinin anlatılarından mı öğrendin?
- 5) Farklı dinlerden olan insanlar var mıydı? Eğer varsa sizin veya büyüklerinizin iletişimi nasıldı?
- 6) Ailenizin veya sizin onlarla komşuluk ilişkisi var mıydı? Neler hatırlıyorsunuz?
- 7) Sınırın karşısına geçmek gibi bir şansınız olsaydı gitmek ister miydiniz?
- 8) Sınırın sizin için anlamı nedir?
- 9) Ermenistan- Türkiye sınırının sizin için anlamı nedir?

DERİNLEMESİNE GÖRÜŞME

- 1) Ailen hakkında bilgi verebilir misin? Ailende burada mı yaşıyor? Buraya ne zaman taşındıklarını biliyor musun?
- 2) Büyüklerin (dedelerin) hakkında neler biliyorsun? Dedelerin nereliler? Buraya ne zaman geldiler? Buraya ilk gelip yerleşen kim idi? Baba-büyük baba-büyük anne-anne- büyük anne
- 3) İlk olarak nereye yerleştiler? Nerede yaşamaya başladılar?
- 4) Iğdır'ın hangi bölgelerinde yaşadın?
- 5) Hangi dilleri konuşabiliyorsun? Ailen ve büyük anne-baban hangi dilleri biliyor? Ne zaman öğrendiler? Bu dilleri ne zaman konuşuyorlardı?
- 6) Iğdır'da yaşamış farklı etnik gruplar hakkında bilgin var mı? (varsa)

- 7) Farklı etnik gruplar arasında evlilik oldu- oluyor mu? Ailende var mı-idi? Ne zaman ve kim?
- 8) Farklı dinlerden insanlar var mıydı? Varsa ilişkileriniz nasıldı?
- 9) Kim, neden ve nasıl sınıra yakın bir bölgeye yerleşti? Seçim miydi birileri mi zorladı?
- 10) Sınırın senin için anlamı ne?
- 11) Sınırdaki yaşamın avantaj ve dezavantajları nelerdir? Şansınız olsaydı sınır dışında yaşamak isteriydiniz?
- 12) Sizin için Ermenistan-Türkiye sınırının anlamı nedir?
- 13) Sınırın diğer tarafında kimler yaşıyor? Dinleri ne? Hangi dili konuşuyorlar? Hangi ulus?
- 14) Sınır bölgesinde bulunan şehirlerin adını biliyor musunuz? Biliyorsanız nereden biliyorsunuz? Bu şehirlerden herhangi birinde bulundunuz mu? Kimler yaşıyor orada? Ne zamandan beri yaşıyorlar?
- 15) Sınırın diğer tarafından gelen birini tanıyor musunuz? (Ne zaman- nerede)
- 16) Şansınız olsa sınırın karşısına geçmek ister misiniz?
- 17) Ermenistan-Türkiye sınırının açık olduğu dönemleri hatırlıyor musunuz? Hangi dönem? Açık ve kapalı sınır arasındaki fark nedir? Sınırın açılacağını ve sınır boyunca insanlarla ilişki kuracağımızı düşünüyor musunuz? Sizce sınır açıldıktan sonra nasıl ilişkiler oluşur?
- 18) Sınırın karşısındaki insanlar ile ticari ilişkileriniz oldu mu?
- 19) Sınırı geçtiniz mi? (Geçtiyseniz neden ne zaman hangi sıklıkla) Sınırı geçen herhangi birini tanıyor musunuz? Neden ve ne sıklıkla
- 20) Sınırın karşısında akrabalarınız var mı? Varsa onları görüyor musunuz? İletişiminiz yoksa iletişim kurmak ister misiniz?
- 21) Sınırın karşı tarafındaki akrabalarınızla nasıl iletişime geçiyorsunuz? Ve ne sıklıkla görüşüyorsunuz? İletişim için hangi yolları kullanıyorsunuz? Yazışıyor musunuz? Ailenizin iletişimi var mıydı?

22) Sizce sınırın karşı tarafı ile sosyo-ekonomik ilişkiler geliştirilmeli mi? Öyleyse nasıl?

23) Sizce sınırın karşısında ki insanlar nasıl yaşıyorlar? Ne yapıyorlar? Eğitim seviyeleri ne? Sınırın karşısında yaşayan insanlara karşı bir ilginiz merakınız bulunuyor mu? Asıl olarak ilginizi çeken nedir? Onlardan birini gördünüz mü? Gördüyseniz ne zaman nasıl gördünüz?

24) Deneyimlerinize dayanarak, farklı etnik gruplar ile ilgili eklemek istediğiniz herhangi bir şey var mı?

Բանվոր պատմության ձևաչափ

Հարցազրույցի անցկացման օր			
Վայր			
Անուն Ազգանուն			
Սեռ	☐ իգական	☐ արական	
Ծննդյան ամսաթիվ և վայր			
Կրթական կարգավիճակ	☐ Չգիտի գրել և կարդալ	☐ Գիտի գրել և կարդալ	☐ Տարրական դպրոց
	☐ Միջնակարգ դպրոց	☐ Ավագ դպրոց	☐ Բակալավր
Ամուսնական կարգավիճակ	☐ Ամուսնացած	☐ Չամուսնացած	☐ Այրի
Երեխաների քանակ			
Երեխաների կրթական կարգավիճակ	☐ Չգիտեն գրել և կարդալ	☐ Գիտեն գրել և կարդալ	Տարրական դպրոց
	☐ Միջնակարգ դպրոց	☐ Ավագ դպրոց	☐ Բակալավր
Զբաղմունք			
Ձեր կինը	Զբաղմունք	Կրթական կարգավիճակ	

Հարցազրուցավարի ընտանիքի վերաբերյալ դեմոգրաֆիական տեղեկատվություն			
Հայր	Անուն	Կրթություն	Զբաղմունք
Մայր	Անուն	Կրթություն	Զբաղմունք
Մոր օրիորդական ազգանունը			
Քույր/եղբայրների քանակը			
Քույր/եղբայրների կրթական կարգավիճակը	☐ Զգիտեն գրել և կարդալ	☐ Գիտեն գրել և կարդալ	☐ Տարրական դպրոց
	☐ Միջնակարգ դպրոց	☐ Ավագ դպրոց	☐ Բակալավր
Կոնտակտային տվյալներ	Հասցե	Հեռ. Համար	Էլ. փոստ
Հարցազրույցի սկիզբը և վերջը՝ նշել ժամանակը			

Oral History-Բանավոր պատմություն

1) Say something about your family- from which generation do you remember Does your family live here too? Do you know when did they settle here?

Պատմեք Ձեր ընտանիքի մասին՝ ո՞ր սերնդից հիշում եք : Ձեր ընտանիքը նույնպե՞ս այստեղ է ապրում: Գիտե՞ք, թե երբվանից են այստեղ բնակություն հաստատել:

2) What do you know about your ancestors?

Ի՞նչ գիտեք Ձեր նախնիների մասին:

3) Which languages do you speak?

Ի՞նչ լեզուներ գիտեք :

4) Do you have any information about the different ethnic groups that lived in Armavir-Ararat ? (If any) How do you know? Did you learn it from schools, from home, from the stories of ancestors

Տեղեկություն ունե՞ք նախկինում Արմավիրում և Արարատում բնակված տարբեր էթնիկ խմբերի մասին: (Եթե այդպիսիք եղել են): Որտեղի՞ց գիտեք՝ դպրոցում են պատմել, գրքերից, նախնիների պատմություններից, այլ...

5) Were there anyone that from other religions? If there is how was your/ Your Ancestors relations?

Եղե՞լ են այլ կրոնի ներկայացուցիչներ: Եթե այո, ինչպիսի՞ն են եղել Ձեր/Ձեր նախնիների հարաբերությունները նրանց հետ:

6) Did you have neighboring relations with them? Or your family? What do you remember?

Դուք կամ Ձեր ընտանիքը հարևանություն արե՞լ եք նրանց հետ: Ի՞նչ հիշողություններ ունեք դրա վերաբերյալ:

7) If you have that chance, do you want to go back to the other side of the border?

Եթե հնարավորություն լիներ, Դուք կկամենայի՞ք վերադառնալ սահմանի մյուս կողմը:

8) What is the meaning of borders for you?

Ո՞րն է սահմանների իմաստը Ձեզ համար:

9) What is the meaning of Turkey- Armenia border for you?

Ո՞րն է Հայաստան-Թուրքիա սահմանի իմաստը Ձեզ համար:

In-depth Interview- Խորքային հարցազրույց

1. Say something about your family- Does your family live here too? Do you know when did they settle here?

Պատմեք Ձեր ընտանիքի մասին: Ձեր ընտանիքը նույնպե՛ս այստեղ է ապրում: Գիտե՞ք, թե երբվանից են այստեղ բնակություն հաստատել:

2. What do you know about your ancestors? Where are your ancestors from? When they came here. From where they came? Who was the first family member that came and settled here? Father/grandfather/mother/grandmother...

Ի՞նչ գիտեք Ձեր նախնիների մասին: Որտեղի՞ց են Ձեր նախնիները, ե՞րբ են հայտնվել այստեղ, ինչու՞ են տեղափոխվել, ո՞վ է տեղափոխվել /պապը/տատը, նախապապը/նախատատը/, հայրը/մայրը...

3. Where they settled? Where they started to live?

Որտե՞ղ են բնակություն հաստատել

4. In which districts of Yerevan-Armavir-Ararat did you live?

Երևանի, Արմավիրի և Արարատի ո՞ր թաղամասերում եք Դուք ապրել :

5. Which languages do you speak? Which languages do your parent, grand mom, grand mom knows? When they learned? From where they learned?

Ի՞նչ լեզուներ գիտեք: Իսկ Ձեր ծնողնե՞րը, պապեր/տատնե՞րը: Որտեղի՞ց գիտեք/գիտեին այդ լեզուները: Ե՞րբ եք/էին խոսում այդ լեզուներով:

6. Do you have any information about the different ethnic groups that lived in Armavir-Ararat-Yerevan? (If any)

Տեղեկություն ունե՞ք նախկինում Արմավիրում, Արարատում և Երևանում բնակված տարբեր էթնիկ խմբերի մասին: (Եթե այդպիսիք եղել են)

7. Were there any marriages between different ethnic groups? (Past and present) Do you have any in your family? When, whom / grandfather / grandmother or Grandfather / grandmother. parents...

Տարբեր էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչների միջև խառը ամուսնություններ եղե՞լ են (նախկինում և հիմա): Ձեր ընտանիքում այդպիսի ամուսնություններ եղե՞լ են: Ե՞րբ, ո՞վ /նախապապը/նախատատը. Պապը/տատը. ծնողները...

8. Were there anyone that from other religions? If there is how was your relations?

Եղե՞լ են այլ կրոնի ներկայացուցիչներ: Եթե այո, ինչպիսի՞ն են եղել Ձեր հարաբերությունները նրանց հետ:

9. Who / ,why and how settled near the border. Was it a choice or some forced to them/you to do it

Ո՛վ/ովքե՛ր, ինչու՞ և ինչպե՛ս բնակություն հաստատեցին հենց սահմանի մոտ: Դա ընտրություն էր, թե՞ հարկադրված էիք/էին

10. What is the meaning of borders for you?

Ո՞րն է սահմանների իմաստը Ձեզ համար:

11. What are the advantages / disadvantages of living on the border? If there will be a chance live far from the border will you choose it or not?

Որո՞նք են սահմանին մոտ ապրելու առավելությունները/թերությունները: Եթե հնարավորություն լիներ, կուզենայի՞ք սահմանի մոտից տեղափոխվել, ինչու՞:

12. What is the meaning of Turkey- Armenia border for you?

Ո՞րն է Հայաստան-Թուրքիա սահմանի իմաստը Ձեզ համար:

13. What do you think who live other side of the border? Nation/religion/language

Ի՞նչ եք կարծում, ովքե՛ր են ապրում սահմանի այն կողմում/ազգություն, լեզու, կրոն...

14. Do you know any city names of the border areas. How do you know those names. Have you been to any of them. Who lives there? Since when?

Սահմանի այն կողմի բնակավայրերի անուններ գիտե՞ք, կարո՞ղ եք դրանք թվարկել: Որտեղի՞ց գիտեք այդ անունները: Դրանցից որևէ մեկում եղե՞լ եք: Ովքե՛ր են այնտեղ ապրում: Երբվանի՞ց:

15. Have you ever been in Igdir, or did your ancestors lived there? What do you know about Igdir. Who live there?

Իզդիրում երբևիցե եղե՞լ եք, կամ Ձեր նախնիներն այնտեղ ապրե՞լ են: Ի՞նչ գիտեք Իզդիրի մասին, ովքե՛ր են այնտեղ ապրում:

16. Do you know anybody that came here from other side of the border? Exactly where and when.

Որևէ մեկին ճանաչու՞մ եք, ով այստեղ է տեղափոխվել սահմանի այն կողմից: Կոնկրետ որտեղի՞ց և ե՞րբ:

17. If you have that chance, do you want to go back to the other side of the border? Exactly where?

Եթե հնարավորություն լիներ, Դուք կկամենայի՞ք վերադառնալ սահմանի մյուս կողմը : Կոնկրետ որտե՞ղ:

18. Do you remember the period when the border between Armenia and Turkey was open? When did it happen and what is the difference between open and closed Border. Do you think that the border will open and you will have relationships with people across the border?

Դուք հիշում եք այն ժամանակահատվածը, երբ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանը բաց էր: Ե՞րբ է դա եղել և ի՞նչ տարբերություն կա փակ և բաց սահմանների միջև: Հնարավոր համարում եք, որ սահմանը բաց լինի և դուք շփումներ ունենաք սահմանի այն կողմի մարդկանց հետ: Ձեր կարծիքով այդ դեպքում ի՞նչ հարաբերություններ կստեղծվեն:

19. Did you have any commercial relationship with people across the border?

Որևէ առևտրային կապեր ունեցե՞լ եք սահմանի այն կողմի մարդկանց հետ:

20. Have you ever passed the border? (If so, What for? How often?) Do you know anybody who cross the border why and how often?

Երբևէ հատե՞լ եք սահմանը: (Եթե այո, ապա ի՞նչ նպատակով և ինչքա՞ն հաճախ): Իսկ սահմանի այն կողմից սահմանը հատողներ եղե՞լ են, ե՞րբ, ովքե՞ր, ինչու՞:

21. Do you have relatives living on the other side of the border, Exactly where ? If so, are you seeing them? If not, would you like to communicate with them?

Սահմանի այն կողմում ապրող ազգականներ ունե՞ք: Եթե այո, կոնկրետ որտե՞ղ, տեսնվո՞ւմ եք նրանց հետ: Եթե ոչ՝ կուզենայի՞ք շփվել նրանց հետ:

22. How do you communicate? And, how often? How is your communication. Do you write letters to each other. And did your family have had contacts with them.

Ինչպե՞ս եք հաղորդակցվում և ի՞նչ հաճախականությամբ: որտե՞ղ եք հանդիպում: Նամակներ գրե՞լ եք/գրո՞ւմ եք միմյանց: Իսկ Ձեր ծնողները կապեր ունեցե՞լ են նրանց հետ:

23. Do you think social-economic relations should be developed with the other side of the border? If so How?

Ձեր կարծիքով պե՞տք է արդյոք զարգացնել սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները սահմանի մյուս կողմի հետ: Եթե այո, ապա ինչպե՞ս:

24. Based on your experience, is there anything you would like to add about the different ethnic groups that lived here?

Հիմնվելով Ձեր փորձի վրա՝ ի՞նչ կարող եք ավելացնել այստեղ բնակված տարբեր էթնիկ խմբերի վերաբերյալ:

TURKEY		ARMENIA				
IĞDIR		ARMAVİR			ARARAT	
TOWN	VİLLAGE	CITY	TOWN	VİLLAGE	TOWN	VİLLAGE
Tuzluca	Kılıçlı		Yervandas hat			
	Turabi-Sürmeli			Vanand 5km		
Merkez	Çalpala 49 km			Berkashat		
	Çalpala 49km		Nor Kesaria			
	Çalpala 49 km		Shenovan			
	Bayraktutan/hakmehmet		Getashen			
	Sarıcoban (Azerian) Ağaver (çavuşbahçe)			Jonfida (Ezidis)		
	Necefali	Pshatavan				
Karakoyunlu	Mürşitali (kürt)		Arazap			
	Yukarı alıcan		Margara			
	Koçkiran			Araks		
	Kerimbeyli				Ranchpar 1991-	
	Kerimbeyli				Noramarg 1991--	
	Ramazankent				Araksavan	

Aralık					Burastan	
	Ramazankent				Azatavan Masis	
	Hacığa				Artashat	
					Taperakan	
					Pork vedi	
	Tazeköy				Artashat	Shahumyan
	Yukarıçiflik					Lusarat
	Gödekli					Yeghegnavon
	Gödekli				Noyakert	

ÖZGEÇMİŞ

2007 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden lisans, 2012 yılında City University of New York Sosyoloji Bölümü'nden 'The Impacts of Neo-Liberal Policies on Turkey in 2000-2001' başlıklı teziyle yüksek lisans derecesi aldı. 2014 yılında Mimar Sinan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde doktora öğrencisi olan ve aynı zamanda Adıyaman Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde araştırma görevlisi olarak görev yapan Rezzan, Hrant Dink Vakfı tarafından yürütülen Türkiye-Ermenistan Burs Programı aracılığıyla Yerevan Devlet Üniversitesi Medeniyet ve Kültür Çalışmaları Merkezi'nde dört ay boyunca sınır üzerine çalıştı.